

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем, Ольга Гісем,
Олександр Мартинюк

Історія України

з поглибленим вивченням історії

8

Олександр Гісем, Ольга Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2021

УДК 94(477)"16/18":37.016(075.3)
Г51

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 22.02.2021 № 243)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Гісем О. В.
Г51 Історія України : підруч. для 8 кл. з поглибл. вивч.
історії закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Гісем,
О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2021. —
256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-6970-5

УДК 94(477)"16/18":37.016(075.3)

Інтернет-підтримка

ISBN 978-617-09-6970-5

© Гісем О. В., Гісем О. О.,
Мартинюк О. О., 2021
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2021

Шановні восьмикласники і восьмикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал у ньому об'єднано в п'ять розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних осіб. Слова й дати, виділені жирним шрифтом, потребують вашої особливої уваги. Працюючи на уроках і вдома, необхідно перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали основні події, імена історичних осіб, нові поняття й терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на повторення. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для розуміння навчального матеріалу відіграють наведені в підручнику історичні джерела, карти, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, прочитайте підібрані до нього історичні джерела та дайте відповіді на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які розкривають зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події та які зміни вони спричинили. Схеми й таблиці унаочнюють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо.

На полях розміщені запитання до тексту параграфа або ілюстрацій, які сприятимуть кращому розумінню матеріалу.

Після кожного параграфа наведені запитання і завдання. Вони допоможуть вам здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел (атлас з історії України, енциклопедії, довідники, Інтернет тощо).

Наприкінці підручника розміщено корисні додатки: основні дати і події, термінологічний покажчик, плани-схеми для різних форм роботи, список літератури.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете онлайн-тести для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Рубрики підручника

► **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь** — стислий виклад навчальної мети.

► **Пригадайте** — запитання, які допоможуть пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

► **Цікаві факти** — історичні факти, пов'язані зі змістом параграфа.

► **Джерела повідомляють** — уривки з історичних джерел і запитання до них.

► **Словник** — пояснення наведених у тексті нових понять і термінів.

► **Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?** — стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

► **Працюємо з хронологією** — перелік найважливіших дат, які треба запам'ятати.

► **Запитання і завдання** — запитання й завдання до параграфів, розподілені на групи:

 Навчаємось у грі — за допомогою цих завдань ви зможете здійснити самоперевірку в ігровій формі й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти параграфа.

 Відповідаємо на запитання — запитання цього блоку дадуть вам змогу осмислити прочитане.

 Виконуємо завдання — виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

 Розвиваємо творчі здібності — тут ви знайдете багато цікавих завдань, які слід виконувати за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури.

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 1. Українські землі в першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.; якими були передумови укладення, сутність і наслідки прийняття Люблінської унії для українського суспільства; визначення термінів і понять «Корона Польська», «магнати», «шляхта», «федеративна держава», «Люблінська унія», «русини», «воєводство», «Литовські статuti», «шляхетська демократія».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які події середньовічної історії України вам запам'яталися найбільше? Чому? 2. Яким було становище українських земель наприкінці XV ст.? 3. Покажіть на карті атласу держави, у складі яких перебували українські землі наприкінці XV ст. 4. Назвіть і покажіть на карті атласу українські землі, які наприкінці XV ст. перебували у складі Корони Польської і Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського.

Корона Польська — 1) офіційна назва держави, введена в Польському королівстві від середини XIV ст.; 2) поняття, що позначає устрій Польської держави.

? Чи правильним є судження, що обидві держави — учасники Люблінської унії були зацікавлені в об'єднанні, але по-різному? Чому?

1 ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у першій половині XVI ст. У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Досить значна їх частина, а саме Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входили до складу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського (далі — Велике князівство Литовське, або Литва), а Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали **Короні Польській**. Від середини XIV ст. Буковина стала частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями, що перебували в його складі, потрапило в залежність від Османської імперії. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою незалежність, а Закарпаття поділили Священна Римська імперія (західна частина) і залежне від турків-османів Трансильванське (Семиградське) князівство (східна частина).

На Кримському півострові та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава кримсько-татарського народу — Кримське ханство, яке з 1475 р. було васалом Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до складу Московської держави.

2 ПЕРЕДУМОВИ УКЛАДЕННЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ. У 60-ті рр. XVI ст. на українських землях відбулися важливі зміни, пов'язані з об'єднанням Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдине державне утворення.

Якими були передумови цього об'єднання? Велике князівство Литовське дуже послабилося. Зазнавши поразки у війнах із Московією наприкінці XV — у першій половині XVI ст., воно втратило досить значну частину своєї території. Із 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок поразок Велике князівство Литовське опинилося у глибокій кризі та прагнуло отримати воєнну допомогу від Польщі. Натомість Польща сподівалася скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати плани щодо збільшення території своєї держави.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала підтримку в обох державах, але відрізнялася за змістом. Литовські **магнати**, що мали панівне становище, погоджувалися на об'єднання

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVI ст.

«двох рівних» держав за умови існування окремого сейму й збереження свого привілейованого становища. Натомість середня і дрібна **шляхта**, невдоволена пануванням магнатів, сподівалася, що завдяки об'єднанню отримає такі самі привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта.

Польські магнати, дрібна та середня шляхта загалом підтримували ідею об'єднання держав. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежне селянство. При цьому польська сторона керувалася ідеєю давньої належності частини українських земель до Польщі, від якої вони начебто були відірвані, і, відкидаючи пропозиції литовських магнатів, виступала за включення Литви до складу Польщі.

Литовсько-руська шляхта також мала свою позицію. Вона здебільшого схвально ставилася до об'єднання Литви й Польщі, сподіваючись, що завдяки цьому влада зміцніє та зможе захистити південні кордони від нападів татар.

Магнати (від латин. *magnatus* — багатий, знатна людина) — аристократи, родовиті великі землевласники в Угорщині, Польщі, Литві, Україні, Білорусії та деяких інших землях Європи.

Шляхта — привілейований стан у Польщі, Литві, на українських і білоруських землях, які в XIV—XVIII ст. належали Короні Польській, Великому князівству Литовському або Речі Посполитій.

Люблінська унія. Художник М. Баччареллі. 1796 р.

- ? Яку інформацію про укладення Люблінської унії передає автор? Які художні засоби він використовує?

Федеративна держава — держава, що складається з декількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

Об'єднання двох держав відповідало й економічним інтересам литовсько-руської шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи. При цьому литовсько-руські князі виступали за об'єднання Польщі, Литви й України в одну державу на рівних засадах. Литовсько-руська дрібна й середня шляхта, що не мала таких привілеїв, як князі й магнати, завдяки об'єднанню сподівалася перш за все здобути рівні права з магнатською верхівкою та отримати можливість впливати на справи в державі.

З ЛЮБЛІНСЬКИЙ СЕЙМ 1569 р. Для вирішення питання об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в польському місті Люблін у 1569 р. зібрався спільний сейм представників привілейованих станів двох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали близько шести місяців. Литовська сторона виступала за створення **федеративної держави**, а польська — за інкорпорацію (включення) Литви до складу Польщі.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, зірвавши його роботу. У відповідь на це польський сенат (верхня палата сейму) закликав готуватися до війни з Литвою та звернувся до короля Жигмунта (Сигізмунда) II Августа з вимогою прийняти рішення щодо включення до Польщі Волині й Підляшшя. Оголосивши про приєднання цих земель, польський король наказав шляхті, яка мала там маєтки, прибути до Любліна та присягнути Польщі (інакше їм загрожувала втрата володінь). Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської Корони».

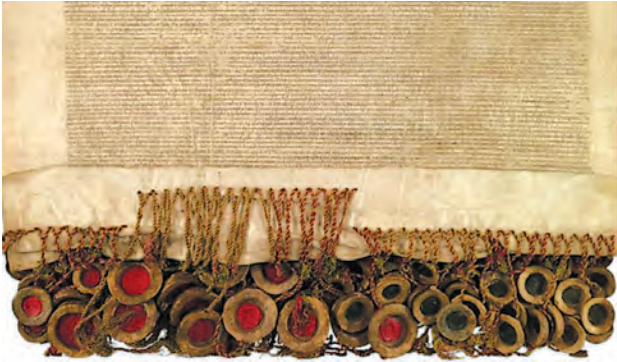
ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із рішення Люблінського сейму про утворення Речі Посполитої (1569 р.)

Корона Польська і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне нерозрізнюване неподільне тіло, [у якого] на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі... Що ж до обрання, уведення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно має припинитися... Головний сейм завжди має бути один, а не окремі; крім того, має бути один ніколи не роздільний сенат для всіх

справ і потреб... Монета має бути одноманітна й однакова за вагою й пробою... Як у Польщі, так і в Литві мають бути знищені всі торгові мита й побори... Віднині й на вічні часи не слід брати жодних мит із духовних і світських людей шляхетського звання і з їхніх підданих...

- ? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Хто очолював Річ Посполиту? **2.** Які привілеї отримувало шляхетство завдяки об'єднанню? **3.** Чим об'єднання Польщі та Литви було вигідне купецтву?

Фрагмент Люблінської унії. Фотокопія

Люблінська унія. Художник Я. Матейко. Кінець XIX ст.

Литовська делегація змушена була підкоритися польській стороні, повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель за умови створення федеративної держави.

1 липня **1569 р.** в **Любліні** уклали **унію** (союз) про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського у федеративну державу «двох народів» **Річ Посполиту** (дослівно — республіку).

Короля об'єднаної держави спільно обирали на сеймі представники польської та литовської шляхти. Польща й Литва зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси. У свою чергу, у Литві власний сейм ліквідувався, і вона втратила право на самостійні відносини з іншими державами.

4 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ. Укладення унії сприяло здобуттю перемоги польською і литовською арміями в Лівонській війні. Річ Посполита стала однією з наймогутніших європейських держав. Із часом посилилася її роль як культурного осередку з поширення цінностей західної цивілізації серед слов'янських і балтських народів. Водночас у Речі Посполитій існували передумови для майбутніх економічних і політичних переваг польської сторони й недостатньо враховувалися інтереси місцевої **русинської** спільноти.

Українські землі у складі Речі Посполитої поділялися на **воєводства**, які склалися з повітів, де адміністративна й судова влада зосереджувалася у призначуваних королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний сейм час від часу скликали шляхетські сеймики. Воєводства очолювали воєводи, яких також призначав король. Вони здійснювали адміністративну та військову владу, головували на місцевих сеймиках.

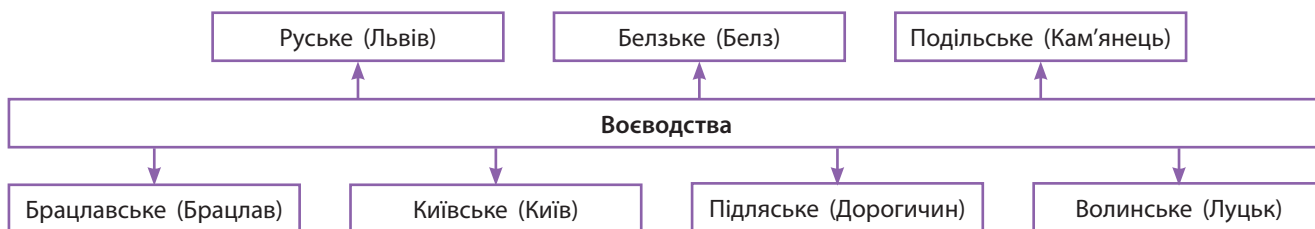
Люблінська унія — об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в одну державу — Річ Посполиту на спільному засіданні представників литовського та польського сеймів у 1569 р. в місті Люблін.

? Якими були позитивні й негативні наслідки укладення Люблінської унії?

Русини — спільна назва, яка в XVI—XVIII ст. у Речі Посполитій використовувалася щодо православного руського народу (зараз — білоруси та українці).

Воєводство — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської у XV—XVIII ст., очолювана воєводою.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Литовські статuti — зводи законів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., створені на основі місцевого литовського і руського (білоруського й українського) права з відповідним останньому судочинством.

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалася щодо устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала шляхті, що управляла від імені всього населення.

Було створено систему шляхетських станових судів. У гродських судах цивільні й кримінальні справи розглядали старости. У підкоморських судах суддя-підкоморій вирішував суперечки, пов'язані з розмежуванням шляхетських володінь. Земські суди склалися із судді, підсудка й писаря та обиралися на повітових сеймиках шляхтою. Вони діяли тимчасово й спочатку розглядали лише суперечки місцевої шляхти.

Люблінська унія мала як позитивні, так і негативні наслідки для українських земель. Так, на приєднаних до Корони Польської українських землях зберігалася судочинство за нормами **Литовських статутів** та ведення діловодства руською мовою (так тоді називали українську й білоруську мови). Русинська шляхта мала можливість обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від свого віросповідання. Завдяки Люблінській унії українські землі долучилися до нових форм суспільного життя: **«шляхетської демократії»**, місцевого самоврядування, станового судочинства тощо. Через Польщу на українські землі поширився західноєвропейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів.

Необхідність брати участь у роботі сеймиків, Вального сейму, спілкування з польськими урядовцями спричиняли поступову колонізацію (ополячення) русинської шляхти. Завдяки Люблінській унії король отримав можливість наділяти польську шляхту маєтками на новоприєднаних територіях.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із постанови Вального сейму Речі Посполитої (1590 р.)

Вказали нам коронні чини, що від значних у нашій державі просторів пустих земель, розташованих на кордоні з Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити на корисні, аби не лежали пусті. Тому внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану,

вислуженим перед нами й Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** Як влада Речі Посполитої розпоряджалася українськими землями, що перебували в її складі? **2.** Чим влада обумовлювала доцільність запроваджених заходів?

ЦІКАВІ ФАКТИ

На думку українського дослідника Петра Кралаюка, Люблінська унія певною мірою перешкодила в XVI ст. Московській державі поглинути українські землі й розчинити їх у «московському морі». Проте вона призвела до розчинення тогочасної української суспільної верхівки в «польському морі».

Поява на українських землях володінь польських магнатів спричинила посилення визиску селянства. Згідно з умовами Третього Литовського статуту **1588 р.**, селяни, що жили на землі власника маєтку понад десять років, ставали його кріпаками. Водночас унаслідок полонізації та окатоличення погіршувалося становище значної частини українського населення.

Також марними виявилися сподівання русинського шляхетства на те, що в новій державі його землі будуть надійно захищені від нападів кримських татар і наїздів польської шляхти.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі декількох держав.
- У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми

- та змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.
- Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи постала нова держава — Річ Посполита. Більша частина українських земель опинилася під польською владою, що вплинуло на становище населення.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1588 р. — прийняття Третього Литовського статуту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Асоціації». **Правила гри.** Учитель/вчителька називає термін, назву, історичне явище тощо за матеріалом параграфа й пропонує учням та ученицям навести асоціації, які вони в них викликають. У разі необхідності вчитель/вчителька просить пояснити ту чи іншу асоціацію.

 2. Яким було становище українських земель у першій половині XVI ст.? **3.** У чому полягали передумови об'єднання Польщі й Литви і його бачення польською, литовською та українською сторонами? **4.** За яких обставин уклали Люблінську унію? **5.** Що змінилося для українських земель після Люблінської унії?

 6. Покажіть на карті (с. 5), до складу якої держави та які саме українські землі входили в першій половині XVI ст. До складу якої держави входили в цей час землі, де ви живете? **7.** Складіть таблицю «Укладення Люблінської унії».

Передумови укладення	Сутність унії	Наслідки для українських земель

8. Покажіть на карті атласу центри воєводств, створених польською владою на землях, отриманих за Люблінською унією. **9.** До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проєкт «Що розповідають про минуле історичні пам'ятки XVI — першої половини XVII ст. у населеному пункті (регіоні), де я живу або який відвідував(-ла)». Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 253).

 10. Робота в малих групах. Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. Польський король Жигмунт II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілеї про повернення Київщини до складу Польщі наголошував: «Київ був і залишається головою й головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (*Підляшшям, Волинню і Брацлавщиною* — Авт.) до Польської Корони». Чи погоджуєтесь ви із цим? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку. **11.** Напишіть листа від особи русинського шляхтича із земель, які за Люблінською унією перейшли під польську владу, до знайомого із земель, що залишилися під литовською владою. Опишіть зміни, які відбулися після утворення Речі Посполитої. За необхідності зверніться до додаткових джерел.

§ 2—3. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були основні стани тогочасного українського суспільства; чим відрізнялося становище привілейованих, напівпривілейованих і непривілейованих станів населення; про особливості тогочасного економічного життя на українських землях; визначення термінів і понять «соціальний стан», «привілей», «рента», «оренда», «фільварок», «панщина», «магдебурзьке право».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке соціальна структура суспільства? 2. Якими були основні верстви населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.? 3. Які верстви населення українських земель у цей час були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище? 4. Що ви знаєте про розвиток господарства, міст, ремесла й торгівлі в другій половині XIV — XV ст.?

Соціальний стан — група осіб, члени якої мали закріплені законом права й обов'язки; належність до станів переважно успадковувалася.

Привілей — законодавчий акт, дарована грамота, що надавалася монархом окремим особам, групам, станам, землям у Короні Польській та Великому князівстві Литовському.

1 ПРИВІЛЕЙОВАНІ СТАНИ. Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїм статусом **стани** поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані залежно від наданих **привілеїв** або їхньої відсутності. До привілейованого стану належала шляхта. Її верхівку посідали колишні удільні князі. Вони становили замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності або найвищим державним посадам. Князівські роди поділялися на «княжат головних» і «княжат-повітовників». До «княжат головних» належали родини Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Корецьких, Гольшанських, Дубровицьких. Вони не підлягали дії місцевої влади, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у воєнні походи зі своїми загонами під родовими гербами. Їм належали великі спадкові землеволодіння, де вони мали право встановлювати податки й повинності, вершити суд над своїми підданими, надавати їм землю за умови несення військової служби. «Княжата-повітовники» таких прав і привілеїв не мали, а їхні збройні загоны виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій владі.

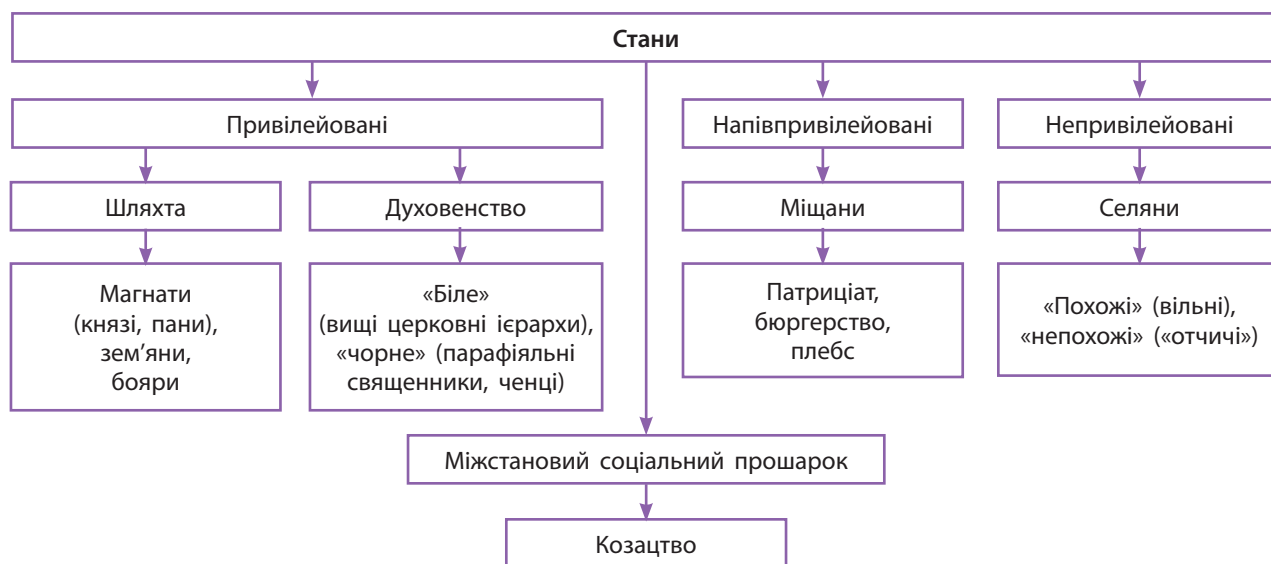
До панів належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, наявністю спадкового землеволодіння та привілеїв.

До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни й бояри. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

У 1528 р. влада провела «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на нього стало відтоді доказом шляхетства. Щодо князів, зем'ян та бояр почали вживати назву «шляхтичі».

Права шляхти у Великому князівстві Литовському визначалися та закріплювалися Литовськими статутами. Перший Литовський статут **1529 р.** узаконив поділ шляхетства на шляхту, яка отримувала землі за службу, і магнатів — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, підпорядковувалися лише великому князю литовському та мали власні військові загоны. Другий Литовський статут **1566 р.** збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових сеймиків (місцевих станово-представницьких органів) і Вального (загального) сейму.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку XVI ст.

Привілейованим станом українського суспільства було духовенство, що становило майже десяту частину всього населення. Воно поділялося на «біле» — вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи тощо), які

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Український історик XIX ст. В. Антонович про русинську шляхту

...Виявляються дуже яскраві типи української (русинської — Авт.) шляхти, які можна поділити на декілька категорій.

Перший тип — магнатський, який стоїть дуже високо над звичайною шляхтою... [Вони мають] у короля привілей на землі, що не зайняті й частково навіть невідомі польському урядові...

Поруч із магнатами стоїть дуже численний стан середньої шляхти. Вона перша почуває, що не можна поєднати українську національність із польською. Тому що руська національність перебуває в утисках, у загоні, вона приймає польську національність, вводить у сім'ї польську мову, віру і звичаї... і таким чином силкується закрити своє українське походження...

Дуже жалюгідно виглядають ті шляхтичі, що думають сполучити шляхетство зі своєю національністю, що не переходять до чужого народу та зберігають православну віру і народну мову... Польська шляхта цурається їх через те, що вони схизматики, а народ — через те, що вони шляхтичі-пани...

Були, нарешті, і такі шляхтичі, що лишилися при вірі свого народу й відреклися від привілеїв свого стану. Таких зразків... за відомими нам джерелами можна показати кілька.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які групи в русинській шляхті визначає дослідник? **2.** Чим відрізнялося їхнє становище в суспільстві?

Князь Олександр Януш Заславський. Художник А. Стех. 1670 р.

Князь Василь-Костянтин
Острозький.
Невідомий художник. XVI ст.

Меценат — заможний
покровитель наук і мистецтв.

- ? 1. Чи поділяєте ви думку, що князь В.-К. Острозький був однією з видатних особистостей свого часу? Поясніть свою відповідь.
2. За додатковими джерелами ознайомтеся з діяльністю В.-К. Острозького та підготуйте повідомлення з презентацією (представленням своєї роботи). Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252).

Русинська шляхта (реконструкція).
Художник С. Шаменков

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Василь-Костянтин Острозький — видатний представник русинської шляхти XVI — початку XVII ст. та роду Острозьких; князь, магнат, культурний діяч. Він мав великі володіння на Волині, у Галичині, на Київщині та Поділлі, що налічували 25 міст, десятки містечок і 670 сіл. Наприкінці XVI ст. князь став одним із найбільших землевласників у Речі Посполитій. Річні прибутки В.-К. Острозького — 10 млн злотих — складала два державні бюджети Речі Посполитої. Він обіймав посади старости володимирського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи В.-К. Острозький фактично став господарем українського прикордоння, або «некоронованим королем Русі». Його висували претендентом на польську корону в 1572 р. після смерті Жигмунта II Августа та на московський трон після смерті царя Федора в 1598 р.

В.-К. Острозький відомий своєю **меценатською** діяльністю. Він підтримував православні церкви й монастирі, лікарні та освітні заклади. Князь заснував школи в Турові, Володимирі, Слуцьку, Острозі, при Києво-Печерській лаврі, а також друкарні в Острозі, при Дерманському монастирі та Києво-Печерській лаврі.

Коштом князя в Києві відбудували Кирилівський та Межигірський монастирі, на Подолі спорудили церкви Миколи Доброго й Різдва-Предтечинську. В.-К. Острозький вважався також патроном (покровителем) понад тисячі православних церков на українських землях. Князь був противником Берестейської церковної унії. Він виступав за культурно-релігійну автономію українського та білоруського народів, створення європейської антитурецької ліги.

обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та «чорне» — нижче духовенство (парафіяльні священники, ченці). Становище нижчого духовенства значною мірою залежало від шляхти, на землях якої розташовувалися його парафії.

Польська шляхта (за малюнком Я. Матейка). 1893 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Литовські статuti вважають найпрогресивнішими й найдосконалішими в Європі зводами законів у XVI ст. Вони проголошували рівні права «шляхті, міщанам... і їхнім підданам — корінним жителям земель Великого князівства Литовського, якого б стану й походження вони не були, усі їхні права і церковні привілеї як для осіб католицького, так і православного віросповідання». При цьому зазначалося, що «всіх у Великому князівстві Литовському єдиним правом судити належить». Статuti містили правові й політичні ідеї епохи Відродження: відповідальність суддів перед законом, право особи на адвокатський захист, особисту відповідальність правопорушника (а не його родини), рівні права представників різних станів, віросповідань і національностей, захист особистості та майнових прав жіноцтва. Проте Литовські статuti перш за все відстоювали майнові й політичні права магнатів, середньої та дрібної шляхти.

Литовська монета, присвячена 475-річчю укладення Першого Литовського статуту 1529 р.

? У чому полягає історичне значення Литовських статутів?

2 НАПІВПРИВІЛЕЙОВАНИ І НЕПРИВІЛЕЙОВАНИ СТАНИ. До напівпривілейованого стану належали міщани, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, займалися ремеслом і торгівлею. Проте вони сплачували податки, виконували повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішу частину населення міст становив порівняно нечисленний патриціат, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До бюргерства — найчисленнішої, середньої за рівнем заможності частини міщан — належали цехові майстри й більшість купецтва. Значну частину міського населення становив плебс — міська біднота, що не мала власності.

Більшість населення українських земель (близько 80 %) склали селяни, які належали до непривілейованого стану. За своїм правовим становищем вони поділялися на королівських (великокнязівських) і приватновласницьких, за характером повинностей — на службових, чиншових (данників) і тяглих, за ступенем особистої свободи — на «похожих» та «непохожих» селян. Лише «похожі» селяни мали право на безперешкодний перехід від одного господаря до іншого. «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві землевласника.

Службові селяни були особисто вільними, за службу своєму володарю вони отримували землю та звільнялися від інших повинностей. Від них походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили чиншові селяни (данники). Це були вільні селяни, які сплачували власнику землі за користування нею **ренту** (чинш) продуктами або грошима. Тяглими називали селян, що не мали власної землі й за її **оренду** відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Селяни (реконструкція).
Художник С. Шаменков

? Порівняйте за ілюстраціями на с. 12, 13 вбрання шляхти й селян.

Рента — дохід від власності, який сплачують орендарі власникам землі за право користування нею протягом певного періоду.

Оренда — найм майна, тимчасове користування ним за певну плату.

Із представників різних верств населення формувалася міжстановий соціальний прошарок козацтва. На початковому етапі свого становлення воно займалося степовими промислами та протистояло нападам кримських татар. Поступово козацтво зросло кількісно та зміцніло, розгорнуло боротьбу за визнання за собою прав і привілеїв окремого стану. У тогочасному українському суспільстві козацтво почало відігравати роль еліти й представника інтересів більшості населення.

? Дайте оцінку моральним засадам життя людських спільнот у сільських громадах.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, де вся земля належала землевласнику. Фільваркове господарство базувалося на праці селян, що відробляли «тяглову службу», або панщину.

Панщина — одна з форм земельної ренти, примусової праці залежних селян, які працювали в господарстві землевласника зі своїм інвентарем і мали дуже обмежену особисту свободу.

3 ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛА. СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ.

Основу сільського господарства на українських землях становило землеробство. У Галичині, на Волині та Поділлі, а також у центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини та Переяславщині зберігалися менш продуктивні дво-пільна й перелогова системи. Поступово з'явилися більш досконалі знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах шляхти.

Крім землеробства, розвивалися тваринництво, городництво, садівництво та бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися здебільшого для власних потреб. Сільське господарство українських земель у складі Корони Польської поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку. Унаслідок Великих географічних відкриттів із нововідкритих земель до Європи надійшла значна кількість золота, що прискорило розвиток міст як центрів мануфактурного виробництва. Це, у свою чергу, сприяло зростанню

Золотопотіцький замок Потоцьких на Тернопільщині. Художник М. Стенчинський. 1848 р.

Фільварок Завісся Новоградського повіту (нині Білорусь). Художник Н. Орда

попиту на сільськогосподарську продукцію та сировину для мануфактур. Саме тому шляхта на українських землях почала створювати **фільварки**, де за рахунок збільшення визиску селян могла отримувати більше продукції. Водночас зростала кількість «непохожих» селян.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за **«Уставою на волоки»**, підписаною польським королем і великим князем литовським Жигмунтом II Августом (1557 р.). Згідно з документом усі земельні володіння великого князя було виміряно й поділено на однакові ділянки — волоки. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянством. Розмір селянської волоки становив від 16,8 до 21,8 га. За користування нею тягли селяни мали відпрацювати у фільварку **панщину**, що становила два дні на тиждень.

Волочна реформа зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, обмежилися їхні права переходу до іншого господаря. Селян фактично позбавили права користуватися лісами, зменшили площу земель спільного користування (пасовища, луки). До кінця XVI ст. волочна система землекористування поширилася на землі шляхти й церкви.

Сільське самоврядування в XVI ст. здійснювали громади (хоча сам цей термін виник набагато пізніше). В окремих селах громаду називали «весь» або «село». Громади декількох сіл, що найчастіше належали одному власнику, називали «волость». Волосні громади в цей час були типовими для Волинського, Подільського, Київського, Белзького і Руського воєводств. Громадське самоврядування здійснювалося на основі давніх традицій і звичаїв.

Очолював громаду староста, якого обирали селяни або призначав власник села. Крім цього, обиралися інші члени громадського правління («уряду») і «копного» суду. У цих установах могли брати участь лише голови родинних господарств. Жінки й неодружені чоловіки були позбавлені права голосу. Громада мала визначену територію, нерухоме майно, певні доходи й витрати.

У громадах існували моральні засади, на яких відбувалося гуртування в одну спільноту: кругова порука, колективна відповідальність за порядок і правопорушення на території громади тощо.

4 РОЗВИТОК МІСТ, РЕМЕСЛА Й ТОРГІВЛІ. У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст розташовувалося на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині кількість міст зменшилася через постійну загрозу набігів кримських татар.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Зразком для проведення змін у сільському господарстві стали заходи матері Жигмунта II Августа королеви **Бони Сфорци** (другої дружини Жигмунта I Старого), здійснені в її маєтках у 30-х рр. XVI ст. Королева збільшила земельні володіння династії Ягеллонів, захищала державні землі від незаконного привласнення магнатами, сприяла переселенню польських шляхтичів на землі Великого князівства Литовського, зміцнювала позиції католицької церкви.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

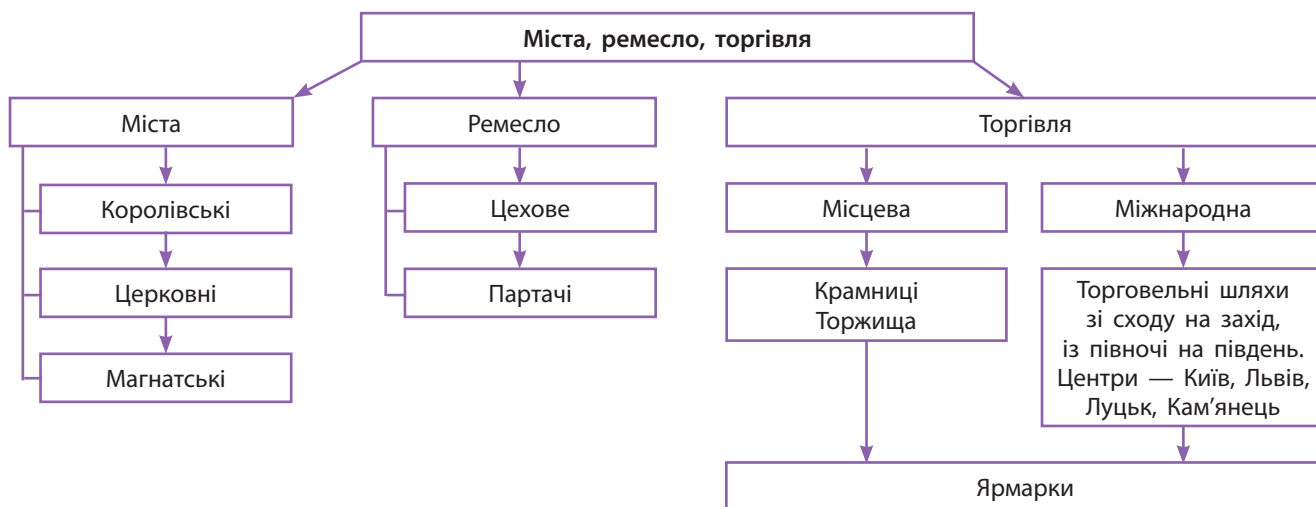
З «Устави на волоки» (1557 р.)

...Тягли люди повинні працювати по два дні кожного тижня, а влітку відбути чотири толоки (*Толока — спільна безоплатна праця.* — Ред.), за це дати тиждень відпочинку на Різдво Христове, тиждень на м'ясниці, тиждень на Великдень, а ті, що на роботу не з'являються, платять борг...

Про роботу війт зобов'язаний попередити підлеглих недільного дня, із чим і коли люди мають з'явитися на роботу. Війт кожному призначає роботи. [Якщо хтось не з'явиться], то за перший день платить гроші, а за другий день — барана, а за третій день... бичем на лавці покарати, а заборговані дні веліти відпрацювати.

? Якими стали обов'язки тяглих селян, згідно з документом?

РОЗВИТОК МІСТ, РЕМЕСЛА Й ТОРГІВЛІ

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших у Центральній Європі правових систем міського самоврядування, що виникла в Середні віки.

Найбільшим містом став Львів, населення якого досягало 7—10 тис. осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог тощо.

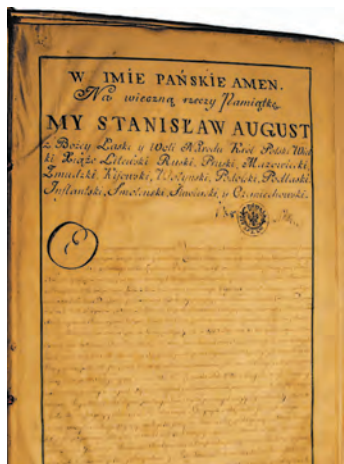
Деякі міста перебували в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польському королю й великому князю литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й організували захист від набігів кримських татар.

У цей час на українські землі поступово поширювалося **магдебурзьке право**.

Українські міста отримували магдебурзьке право від польських королів і великих князів литовських, а пізніше й від українських гетьманів. Уперше на українських землях його здобули міста Володимир (1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.). У деяких західноукраїнських містах надання магдебурзького права супроводжувалося посиленням німецької та польської колонізації та обмеженням прав українського населення.

Протягом другої половини XIV — першої половини XVI ст. магдебурзьке право отримала більшість значних українських міст.

Містами, які мали магдебурзьке право, управляв магістрат — виборний орган міського самоврядування, що складався з ради (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та лави (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмістр, а лаву — війт. Радники і лавники відповідно до норм магдебурзького права були виборними посадовцями. Виборчі права в містах мали чоловіки з патріціату й бюргерства.

Привілей про надання магдебурзького права місту Крилів Київського воєводства (у середині XX ст. територія міста була затоплена під час будівництва Кременчуцької ГЕС). Фотокопія

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із грамоти польського короля Жигмунта I місту Львову (1525 р.)

Під час нашого перебування минулого року в місті Львові до нас звернулися зі скаргою громадяни того ж нашого міста Львова руської віри, яких там живе чимало... [що] бурмістри зазначеного міста забороняють їм купувати будинки, які стоять поза межами їхньої вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи.

...Ми, разом зі своїми радниками... обміркували ці скарги і... ухвалили: самі громадяни міста Львова грецької або руської віри задоволені своїм місцем перебування... інше ж житло, що розташоване в інших місцях і вулицях, де раніше не жили вони самі або їхні попередники, вони не

можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні. Так само за давнім звичаєм і заборонаю, що збереглися до нашого часу в названому нашому місті Львові, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел [православних], ми залишаємо [це] назавжди в попередньому стані. Щодо попередніх своїх торгових справ, що дозволили їм раніше, то можна вільно здобувати собі харчування і прибуток для свого домашнього господарства...

? **Робота в парях.** Обговоріть і визначте, який висновок можна зробити за фактами, наведеними в документі, про ставлення польської влади до православних міщан Львова.

Міста були осередками ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, близько 80 з яких були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість жителів міст також продовжувала займатися сільським господарством.

На українських землях у складі Корони Польської міські ремісники переважно об'єднувалися в цехи. При цьому для православних міщан доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали партачами. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. продовжувала розвиватися торгівля. Основними її формами стали:

- ▶ ярмарки, що відбувалися декілька разів на рік у великих містах;
- ▶ торги, які проходили кілька разів на тиждень;
- ▶ щоденна торгівля в міських крамницях.

Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими товари зі Сходу та Московії, а також продукти місцевого виробництва відправляли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозилися одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброя, тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

Чоботар. Малюнок 1535 р.

Ножиці — типове зображення на емблемах кравецьких цехів

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Населення українських земель поділялося на стани. У першій половині XVI ст. остаточно оформився правовий статус шляхти. Найчисленнішим і найбільш безправним станом українського суспільства було селянство.

■ Залучення українських земель до європейського ринку сприяло зростанню попиту на продукцію сільського господарства й появі фільварків.

■ Українські міста в XVI ст. зростали, багатіючи на розвитку ремесла й торгівлі. Збільшувалася кількість міст із магдебурзьким правом.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1529 р. — прийняття Першого Литовського статуту.

1566 р. — прийняття Другого Литовського статуту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Відгадайте термін або історичне явище». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди по 5—7 осіб. Учитель/вчителька загадує термін або історичне явище для кожної команди, записує їх на картці та вкладає в конверт. Кожна команда має за визначений час (3—5 хвилин) поставити вчителю/вчительці 10—12 запитань, щоб відгадати свій термін або історичне явище. Учитель/вчителька може відповісти лише «так», «ні» або «частково». Перемагає команда, яка виконає завдання найшвидше або використає найменшу кількість запитань.

 2. Якими були особливості становища привілейованих станів українського суспільства XVI ст.? **3.** Чим уславився князь В.-К. Острозький? **4.** Порівняйте становище напівпривілейованих і непривілейованих станів XVI ст. **5.** Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства? **6.** Назвіть характерні риси розвитку міст, ремесла й торгівлі в XVI ст.

 7. Складіть таблицю «Становий поділ українського суспільства в XVI ст.».

Стан	Статус	Права, привілеї, обов'язки

8. Визначте за картою атласу або інтернет-джерелами та запишіть у зошит назви українських міст, які отримали магдебурзьке право до кінця XVI ст. **9. Колективне обговорення.** Визначте спільне й відмінне в розвитку українського суспільства й суспільств країн Західної та Центральної Європи в XVI ст.

 10. Робота в малих групах. Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. У XVI ст. вважали, що поділ на стани є боговстановленим і походить від біблійного Ноя, що розподілив обов'язки між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом. Ця точка зору відображена в тогочасному латинському прислів'ї: «Ти, Симе, молися, Хаме, — працюю, Яфете, — управляй і захищай». Якою, на вашу думку, була роль станового поділу для розвитку українського суспільства XVI ст.?

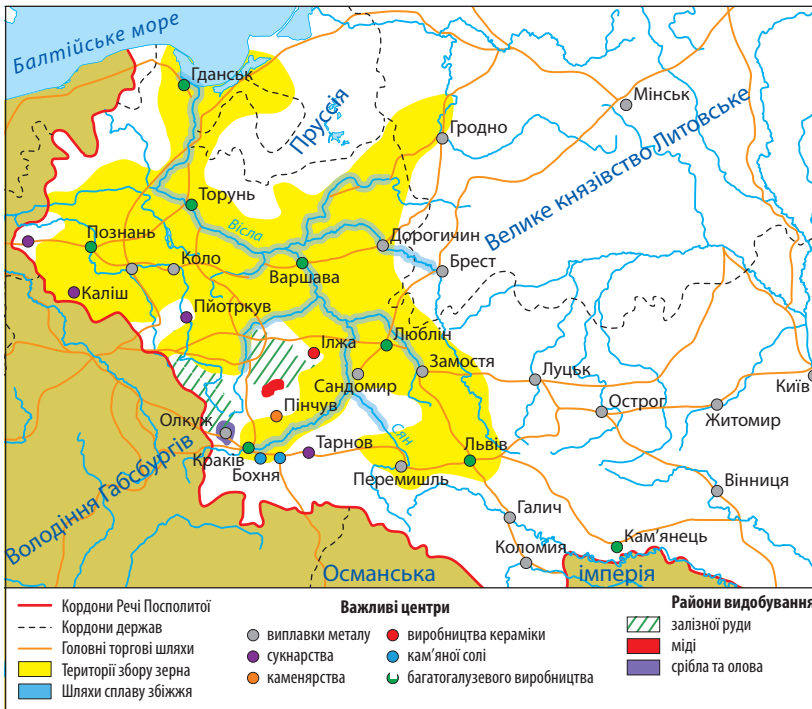
§ 4. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбувалося зростання магнатського землеволодіння на українських землях; про основні прояви й наслідки розвитку фільваркового господарства; визначення поняття «товарне виробництво».

1 ЗРОСТАННЯ МАГНАТСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ. У першій половині XVII ст. на українських землях швидко збільшувалося магнатське землеволодіння. До його розвитку магнатів підштовхувало зростання на західноєвропейських ринках попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. У Галичині розташовувалися володіння Потоцьких, Собеських, Даниловичів, Одровонжів та інших родин у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що управлялися як єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавському воеводстві 80 % усіх селянських і міщанських дворів належало

ГОСПОДАРСТВО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ в XVI—XVII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть особливості економічного життя українських земель у першій половині XVI ст.
2. Коли було укладено Люблінську унію?
3. Назвіть основні наслідки Люблінської унії для українських земель.
4. Що таке фільварок?
5. Хто такі магнати?

? Яке судження буде більш правильним: 1) у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. набули поширення нові явища; 2) у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. розвивалися явища, започатковані в XVI ст.? Поясніть свою думку, використовуючи пункти 1, 2 параграфа.

- ?** 1. Які українські землі були втягнуті у хлібну торгівлю по річці Вісла?
 2. Який вплив на господарський розвиток українських земель мала хлібна торгівля?

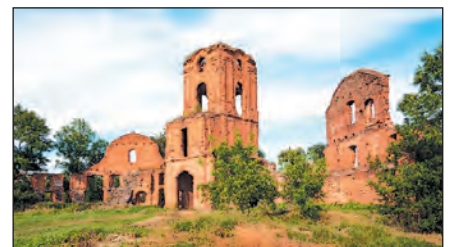
18 магнатам, у Волинському воеводстві у власності магнатів перебувало 75 % селянських господарств. Саме на Волині розташовувалася «Острожчина» — володіння князів Острозьких. Крім цього, на початку XVII ст. їм належали землі в Брацлавському, Київському, Руському, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новоградському, Вітебському та Віленському воеводствах. На їхніх територіях налічувалося 620 населених пунктів, серед яких 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння князів. На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися володіння Вишневецьких, або «Вишневецьчина», із центром у Лубнах. Наприкінці 30-х рр. XVII ст. до них входило 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Загалом Вишневецькі, яким належали й землі на Поліссі, Поділлі, Волині та в Галичині, мали майже 500 тис. підданих — посполитих (селян) і міщан.

Великі земельні маєтки в інших місцевостях на українських землях мали також родини Збаразьких, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замойських та інших.

Земельні володіння магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, подарунків від королів. Права магнатів на володіння землями затверджувалися королівськими грамотами.

Замок у містечку Вишневець (Тернопільська обл.) — родинне гніздо князів Вишневецьких. Сучасний вигляд

Руїни вежі замку князів Корецьких-Острозьких у м. Корець (Рівненська обл.)

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із розповіді польського шляхтича С. Старовольського про зміни, які відбувалися в середовищі шляхти в першій половині XVII ст.

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися торговими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема воєнків... зате є корчмарі, гондлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіннями, вином, медом... рибою...

усяким хлібом... Усе, що їхні піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами й відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які зміни відбулися в середовищі шляхти Речі Посполитої внаслідок розвитку товарного виробництва.

Товарне виробництво — виробництво продукції для продажу, а не для власного споживання.

Чинбар (майстер з обробки шкіри).
Гравюра XVI ст.

Знаряддя праці чинбара.
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (Київська обл.)

? Опишіть працю чинбаря за наведеними ілюстраціями.

2 ПОШИРЕННЯ ФІЛЬВАРКІВ. РОЗВИТОК ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА.

Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало чимало землевласників до перетворення своїх маєтків на фільварки. Урожайність у фільварках, особливо великих, була вищою порівняно із селянськими господарствами. У фільваркових господарствах першої половини XVII ст. вирощували зернові культури, влаштували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися рибництвом.

Одночасно з поширенням фільварків розгортався процес залучення до господарського розвитку неосвоєних територій, унаслідок чого в Україні значно зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя та майбутню Слобожанщину. Проте найбільш розвинене землеробство залишалось на території Белзщини, Холмщини, Волині, Західного Поділля й частково Галичини.

Із появою фільварків пов'язувався розвиток **товарного виробництва**. Пани відправляли на ринки з фільварків великі валки з продуктами та зерном і виручали за їх продаж значні суми грошей. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінні заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті також забезпечувало великі прибутки.

Свідченням залучення господарств шляхти до товарного виробництва стало також зростання в них кількості млинів, крупорушок, гуралень, броварень, чинбарень тощо.

3 РОЗВИТОК МІСТ.

У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж першої половини XVII ст. було засновано десятки нових міст і містечок: Котоп, Яготин, Умань, Бориспіль тощо. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення стали Львів (25—

Краєвид Львова. Художник А. Гогенберг. Гравюра 1617—1618 рр.
Перше друковане зображення міста

Ярема Вишневецький. Художник
Д. Шульц. XVII ст.

30 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10 тис. осіб). Однак типовими вважалися міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або магнати-власники отримували значні доходи (збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто або за місце на ринку тощо). Деякі міста приносили своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Королівські міста, які належали державі, ставали адміністративними центрами й найчастіше управлялися на основі магдебурзького права. Проте більшість міст (близько 80 %) була в приватній власності або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві налічувалося 46 королівських, 150 приватновласницьких і десять церковних. Окремі приватновласницькі й церковні міста також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Так, С. Конецпольському лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок.

Про рівень господарського розвитку міст у той час свідчила кількість ремісників різних професій. У першій половині XVII ст. в українських містах існувало понад 300 ремісничих спеціальностей. Зростання міст зумовлювало збільшення кількості пекарів, різників, м'ясників, медоварів, пивоварів, ґуральників, олійників, мірошників та інших.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед за рахунок вихідців із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше безуспішно. Крім того, партачів підтримували, виходячи з власних інтересів, шляхта й міська влада. Наприклад, у 1638 р. львівський староста замість дозволених йому цехом шести ремісників тримав понад 160 осіб та мав прибуток від їхньої праці.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

У першій половині XVII ст. величезними маєтками на українських землях володів князь **Ярема Вишневецький**. Він походив із давнього литовсько-руського роду. Я. Вишневецький виховувався в православній родині, однак пізніше перейшов у католицизм. Освіту він здобув у Львівському єзуїтському колегіумі, обіймав посаду воєводи руського. Князь-католик Я. Вишневецький вирізнявся віротерпимістю, активно захищав права православних вірян. Він часто дарував землі й надавав привілеї православним монастирям. Своєю господарською діяльністю Я. Вишневецький сприяв освоєнню земель Лівобережної України.

Про «Вишневецьчину» український історик М. Грушевський писав, що вона є найбільшим землеволодінням «не лише в Україні, а й у Польщі, а можливо, і в усій Європі». Польський історик О. Яблонівський навіть називав «Вишневецьчину» «Задніпровською державою». Щороку Я. Вишневецький мав 1,2 млн злотих податків із населення цих земель. Він утримував одну з найбільших магнатських армій у Речі Посполитій.

На окремих міських виробництвах упроваджувалися різноманітні верстати та технічні вдосконалення, виникав поділ праці й використовувалася наймана праця, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва. Наприклад, водяні колеса на початку XVII ст. застосовувалися на папірні у Брюховичах під Львовом, а поділ праці між найманими робітниками спостерігався там, де виробляли великі гармати й дзвони, — у майстернях Львова, Черкас, Остра, Білої Церкви.

? Чи є правильним судження, що становище значної кількості селян і міщан на тогочасних українських землях зазнало змін? Яких саме?

4 СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН І МІЩАН. Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селянських господарств. Одні з них використовували половину наділу, інші — чверть. Найбіднішою частиною селянства стали загородники (городники), що найчастіше мали лише один город (загороду), і комірники, які не мали навіть власного житла, хоча дехто з них тримав худобу.

Одночасно зі скороченням селянських наділів посилювався визиск селян. Вони втрачали свободу й потрапляли в особисту залежність від панів, які на власний розсуд визначали розмір панщини, повинності й податки, розпоряджалися їхнім майном і навіть життям. Унаслідок цього селяни перетворювалися на безправних осіб, яких могли подарувати, продати, купити разом з усім селом і землею.

Упродовж першої половини XVII ст. погіршилося економічне, соціальне та правове становище селянства на всій території України. Найважчим стало життя в Берестейському, Підляському, Руському, Белзькому, Волинському, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воеводств, де панщина сягала трьох-шести днів на тиждень. На середину XVII ст. унаслідок перетворення вільних селян на залежних від землевласників кількість вільних селян на українських землях значно скоротилася.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З опису Г. Л. де Боплана про умови життя селян Середньої Наддніпрянщини в 30—40-х рр. XVII ст.

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу мають давати відповідну кількість зерна, безліч курей і качок до Великодня, Трійці та Різдва. До того ж мають возити своєму панові задарма дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів, а кожні три роки — і третього волика...

Проте це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі).

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Якою була панщина? **2.** Які податки й повинності стягувалися із селян? **3.** Які факти свідчать про безправне становище селянства?

Євреї-торговці. Художник Ю. Брандт. XIX ст.

Із розвитком ремесла, промислів і торгівлі в містах поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався й керував усім міським життям. У свою чергу, середній за майновим становищем прошарок міщан прагнув звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партачів, невдоволених своїм становищем.

У першій половині XVII ст. значну кількість міського населення становили козаки й жовніри (солдати польської армії) військових залог. Перш за все це стосувалося міст і містечок Наддніпрянщини та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі в середньому понад 75 % дворів були козацькими.

Основну частину населення міст становили русини (українці), разом із якими жили інші національні спільноти. Зamoжні іноземці найчастіше займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит. У містах існували обмеження для населення православного віросповідання. Зокрема, у 1620 р., після укладення Берестейської церковної унії (про неї ви дізнаєтеся в наступних параграфах), за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто дотримується грецької віри й не перейшов в унію, не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех».

Населення міст зазнавало різноманітних утисків своїх прав. У королівських містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право, міщани часто потерпали від дій королівської влади. У приватновласницьких містах жителів змушували служити у війську із власним спорядженням, будувати й ремонтувати різні споруди тощо. Багато лиха завдавали магнатські чвари та свавілля шляхетських військ, що часто супроводжувалося пограбуваннями й насильством.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після Люблінської унії відбулося переселення єврейської спільноти на українські землі. У 1569—1648 рр. кількість євреїв тут збільшилася із 4 тис. до 51 тис. осіб. У період становлення володінь польської шляхти на українських землях євреї ставали управителями маєтків, збирачами податків, орендарями, а також торговцями, шинкарями, мірошниками, гуральниками тощо. Потребуючи грошей, шляхта й королівські намісники передавали в оренду єврейським підприємцям окремі населені пункти, а інколи й цілі староства (Житомирське, Корсунське, Богуславське, Любецьке). Орендарі прагнули за короткий час отримати якнайбільше прибутків, тому часто всупереч звичаю впроваджували понаднормові роботи й податки. Через співпрацю євреїв із землевласниками місцеві жителі вважали і тих, і інших своїми гнобителями. Це спричиняло зростання стихійної юдофобії — несприйняття осіб єврейської національності. Оскільки до соціальних суперечностей додавалася національно-релігійна складова, населення було особливо вороже налаштовано до чужинців-євреїв. Слід зазначити, що антиюдейські настрої були типовими для всієї тогочасної Європи. Причиною негативного ставлення до євреїв на українських землях, зокрема, було те, що вони сповідували іншу віру — юдаїзм. Тих євреїв, які приймали християнство, вважали «своїми».

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- В умовах перебування у складі Речі Посполитої на українських землях з'явилися величезні земельні володіння шляхти.
- У сільському господарстві основним виробником товарної продукції стали фільварки.
- Упродовж першої половини XVII ст. зростала кількість міст і їхнього населення.

- Унаслідок поширення фільварків становище значної кількості українського селянства погіршилося.
- Міське населення часто потерпало від свавілля королівської влади або власників міст, а також від національно-релігійних утисків.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Перша половина XVII ст. — швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Так або ні». **Правила гри.** Учитель/вчителька пропонує учням та ученицям за визначений час скласти на аркуші запитання за матеріалом параграфа, які передбачають відповіді «так» або «ні». Запитань може бути від 6 до 12 залежно від кількості відведеного часу. Потім учитель/вчителька збирає, перемішує аркуші та роздає в довільному порядку. Учні та учениці мають написати відповіді на запитання своїх однокласників.

 2. Наведіть факти, що свідчать про зростання магнатського землеволодіння в першій половині XVII ст. **3.** Яку роль відігравали фільваркові господарства в соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку. **4.** Що нового з'явилося в розвитку міст? **5.** Укажіть риси, характерні для становища селян і міщан у цей період.

 6. Визначте за картою атласу або інтернет-джерелами та складіть перелік міст на українських землях, які в першій половині XVII ст. отримали магдебурзьке право. **7.** Складіть порівняльну таблицю «Соціально-економічний розвиток українських земель у XVI та першій половині XVII ст.». Питання для порівняння визначте самостійно.

Питання для порівняння	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

 8. Робота в малих групах. Розподіліть ролі та складіть розповіді від імені мандрівників, що відвідали українські землі в першій половині XVII ст. Підготуйте декілька інсценівок.

§ 5. Церковне життя в XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були особливості становища православної церкви в XVI ст.; про розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на тогочасних українських землях; яку роль відігравали православні братства; визначення термінів і понять «протестантизм», «аріанство», «церковні братства», «ставропігія».

1 **СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ.** Період XVI ст. вважають «темною добою» в історії української православної церкви. Влада проголошувала терпиме ставлення до православ'я, гарантування прав і привілеїв православної церкви, але в реальному житті це не забезпечувалося. Водночас саме в цей період набули розвитку такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, що змушені були разом протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

На становище православної церкви негативно впливало чинне в Короні Польській і Великому князівстві Литовському «право патронату», або «право подавання».

Відповідно до нього питання призначення на митрополічу та єпископську кафедри залежало від польського короля й великого князя литовського.

Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за «правом патронату», «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», інколи призначали на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Королі також надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги на прохання наближених до королівського двору осіб тощо.

На приватних землях «правом патронату» щодо православних церков і монастирів користувалася шляхта. Тобто вона мала право власності на церкви й монастирі у своїх маєтках, селах і містах. У таких парафіях священники не обиралися вірянами, а призначалися патронами-шляхтичами за «правом патронату». Тому життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та його ставлення до православ'я. Шляхта розпоряджалася церквами й монастирями на підставі права власності: закладала, обмінювала, продавала, здавала в оренду, віддавала як придане тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою церквою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату. Православне духовенство, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися релігійної терпимості, фактично польська влада й католицьке духовенство негативно ставилися до православ'я, вбачаючи в ньому перешкоду для розширення сфери свого впливу.

Суттєво ускладнювало ситуацію те, що Київська митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, не мала належної підтримки від нього. Православна церква переживала важкі часи після завоювання в 1453 р.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було становище православної церкви на українських землях у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського в другій половині XIV — XV ст.?
2. Коли єдина для східнослов'янських земель Київська митрополія розділилася на Московську й Київську?
3. Що таке Реформація? Як вона розпочалася в Західній і Центральній Європі?
4. Дайте визначення поняття «кальвінізм» та назвіть його основні принципи. 5. Що таке Контрреформація? Якою була її мета?

? Чи є правильним судження, що XVI ст. стало досить складним періодом в історії православної церкви на українських землях? Поясніть свою думку, використовуючи матеріал параграфа.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі скарги Львівського Свято-Успенського братства про утиски православної громади міською владою (1593 р.)

...Насамперед змушувала [міська влада] великим насильством нас... до послуху папського костюлу, до свят нового календаря, мордюючи в'язницями і караючи штрафами. Вранці, у день св. Маргарити... насильно виволокли і вкинули до темної в'язниці під ратушею Василя, учня сідляра... а також челядників. Майстри і челядники прийшли до пана бурмистра, питаючи, із якої причини їхніх слуг із дому похалили за їхньої відсутності. На це пан бурмистр відповів: «Причина та, що ви не свят-

куєте наших свят, не буваєте на казаннях у нашому костюлі й не слухаєте, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіти». Потім на прохання й на вимогу братів та сусідів своїх [арештовані] були випущені... А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як ставилася до прав православної громади Львова міська влада.

Замок Я. Потоцького в Летичеві (нині Хмельницька обл.). Він був збудований у 1579 р. для захисту від кримських татар. Пізніше на території замку спорудили костюль та домініканський монастир. Художник Н. Орда. 1871—1873 рр.

Протестантизм — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) найбільших напрямів у християнстві, який утворився за доби Реформації в XVI ст.

Аріанство — одна з течій у ранньому християнстві, відроджена в XVI ст. в період поширення Реформації в Європі.

Титульна сторінка кальвіністського катехізису, надрукованого в 1562 р. в Несвізькій друкарні князів Радзивілів (Білорусь). Фотокопія

турками-османами Константинополя та падіння Візантії. Це спонукало руський єпископат до пошуку надійної опіки й захисту.

2 РЕФОРМАЦІЙНІ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЙНІ РУХИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. У XVI ст. Європу охопила Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні рухи, спрямовані на реформування католицької церкви, повернення її до біблійних витоків християнства. Із поширенням у Західній і Центральній Європі реформаційних ідей пов'язані початок пробудження національної свідомості, розвиток культури та виникнення **протестантизму**.

У 30—40-х рр. XVI ст. із Центральної та Західної Європи через Польщу на українські землі почали поширюватися реформаційні вчення, зокрема кальвінізм. Громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими прийняли кальвінізм магнатські родини Потоцьких і Радзивілів. До них приєдналися представники знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапегі). Громади кальвіністів виникали також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — лютеранство — на території України поширення не набула.

У другій половині XVI ст. в Галичині, на Волині, Поділлі та Київщині поширилося **аріанство** — напрям у протестантизмі, прихильники якого визнавали лише Бога Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю. У Речі Посполитій прибічників аріанства називали социніанами. До них на тогочасних українських землях належали представники відомих шляхетських родин — Гойські, Немиричі, Сенюти-Ляховецькі, Гулевичі-Воютинські, Чапличі та інші. Проте серед більшості населення социніанство не поширилося.

Особливістю всіх реформаційних рухів було те, що вони не охоплювали широких верств українського населення. За підрахунками історика М. Грушевського, на українських землях існувало близько 100 невеликих протестантських громад, створених переважно шляхтою, і далеко не завжди русинською. Проте поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у 1556—1561 рр. на Волині було створено **Пересопницьке Євангеліє** — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою.

Аріанська вежа-каплиця біля с. Тихомель (Хмельницька обл.). Сучасний вигляд

Герб ордену єзуїтів на одній із каплиць Латинського кафедрального собору у Львові. Сучасний вигляд

Євангеліст Іоанн зі своїм учнем Прохором. Мініатюра з Пересопницького Євангелія. 1556—1561 рр. Фотокопія

У 60-х рр. XVI ст. на українських землях набула поширення Контрреформація — рух за оновлення та реформування католицької церкви, що виник як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму.

У 1569 р. за підтримки влади на українських землях розгорнуло діяльність «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). Прибічниками єзуїтів, яких підтримувала польська влада, стало чимало представників шляхти. Католицизм почали сповідувати родини Радзивіллів, Хоткевичів, Сапегів та інші. У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи, які мали досить високий рівень навчання. Водночас навчальні заклади сприяли поширенню католицизму.

З ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА. У XV—XVII ст. на українських землях розгортався братський рух, пов'язаний із діяльністю створюваних православними вірянами організацій — **церковних братств**. Спочатку православні міщани, створюючи братства за зразком ремісничих цехів, керувалися благодійницькою метою — дбали про побудову й утримання церкви, влаштовували добродійні обіди для бідних, готували церковні урочистості, допомагали хворим тощо.

Наприкінці XVI ст. в умовах випадків окатоличення й утисків православного населення діяльність братств змінилася. Вони виступали захисниками прав православного населення. Члени братств зверталися до судів зі скаргами на дії польської влади, посилали делегації з проханнями до короля. Водночас братства прагнули очистити церкву від осіб, не гідних духовного звання, й оновити її. Вони також

? Чи поділяєте ви думку, що братський рух став одним із проявів впливу Реформації? Чому?

Церковні братства — релігійно-громадські організації при православних парафіях на українських і білоруських землях у XVI—XIX ст.

Лист Антіохійського патріарха про дарування ставропігії Львівському братству. Друга половина XVI ст. Фотокопія

Ставропігія — православна церковна одиниця, наділена правами, що передбачають підлеглисть патріархові та невідлеглисть місцевим ієрархам.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Зародком Львівського братства стало давнє об'єднання православних міщан — опікунів церкви Успіння Пресвятої Богородиці та Свято-Онуфріївського монастиря. Активну участь у житті братства брали Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та Йов Борецький. Львівське братство виступало на захист політичних прав українських міщан, намагалось створити окреме від магістрату й польської влади самоврядування українського населення міста. Сучасні українські історики вважають намагання Львівського братства збільшити участь світських осіб у громадському й культурному житті одним із проявів впливу Реформації на українські землі.

займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, організували бібліотеки.

Першими братствами були Благовіщенське (1542 р.) та Миколаївське (1544 р.), що виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало Свято-Успенське ставропігійне братство, що постало не пізніше 1585 р. у Львові. **Ставропігія** забезпечувала йому можливість самостійної діяльності й відокремленість від церковної ієрархії.

Львівське братство мало право зверхності перед іншими братствами та контролю над духовенством. Йому належала Львівська братська друкарня.

Близько 1585 р. з'явилася Львівська братська школа для дітей міщан і священників, що утримувалася коштами братства. Воно організувало у Львові шпиталь-притулок для хворих і немічних, спорудило Успенську церкву.

Діяльність Львівського Свято-Успенського братства стала прикладом для православних українців інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі статуту Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства (1586 р.) (мовою оригіналу)

...3. А кто бы хотел вступити в сие братство, или мещанин, или шляхтич, или предмещанин, или посполитых людей великого стану, як тутешний, так сторонний, — маеть дати вступного грошей шесть...

5. А брата сполне кожного року маот вибирати з межи себе старших четьре браты, поручаючи им все старейшинство церковного братства...

18. Который бы брат яковую справу мел, а не умел бы своей речи справити, волно ему взяти двох братов на пораду и на помочь...

20. А кто бы гордел церковным братским судом, як преслушник церкве судится...

22. А если, з допущення божия, будеть на брата яковый упадок или немочь, а не мел бы достатку мають ему брата помагати братскими пенязьми (грошима) и в немочи презирати...

23. А которому бы брату помагали в напастях, в бедах позычаючи ему пенязей, не мають од них лихвити, а позичати мають... смотречи... не тым, который хотять быти богатшии, але котрыи недостатки терпятъ з допущення Божого.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які моральні принципи втілювалися в статуті Львівського братства.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала в досить складному становищі.
- Поширення реформаційного руху стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства в Україні й виходу частини вірян із традиційних церков.
- У 60-х рр. XVI ст. на українських землях набула поширення Контрреформація — рух, розпочатий

католицькою церквою для протидії поширенню протестантської Реформації.

- Діяльність церковних братств допомагала православним міщанам протистояти релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1556—1561 рр. — створення Пересопницького Євангелія.

Близько 1585 р. — заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Закінчіть речення». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у команди та пропонує закінчити речення за змістом параграфа. Перемагає та команда, що зробить це швидше за інші та без помилок. *Зразок речень:* 1) «Право патронату» щодо православної церкви полягало в тому, що... 2) У 1573 р. польські королі й великі князі литовські зобов'язалися дотримуватися... 3) У Речі Посполитій прибічників аріанства називали... 4) Пересопницьке Євангеліє створили в...

 2. Як впливало на розвиток православної церкви «право патронату»? **3.** Назвіть прояви

впливу на релігійну ситуацію на українських землях реформаційних та контрреформаційних рухів. **4.** Визначте роль братств у релігійній ситуації в тогочасній Україні.

 5. Колективне обговорення. Визначте особливості церковного життя на українських землях у XVI ст. Складіть тези. **6.** Визначте за картою атласу місця діяльності найважливіших православних церковних братств.

 7. Робота в парах. Розподіліть ролі та розіграйте діалог між польським католиком та українським православним щодо релігійного порозуміння в тогочасній Україні.

§ 6. Укладення Берестейської церковної унії

1 ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ І КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ. Православна церква на українських і білоруських землях у складі католицької Речі Посполитої перебувала в глибокому занепаді. Ситуація ускладнювалася через загрозу поширення протестантизму й посилення наступу католицизму. Не зупиняючись на боротьбі проти протестантизму, католицизм також піддавав нищівній критиці вади руського православ'я. Порятунком від них частина православних ієрархів вважала перехід православної церкви в підпорядкування Папи Римського.

Тогочасні європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви. Інтерес до цього посилювався в умовах розгортання Контрреформації. У Речі Посполитій ідею унії (об'єднання) православної та католицької церков поширювали єзуїти. Зокрема, польський проповідник-єзуїт **Петро Скарга** видав книгу «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем та про грецьке від тої єдності відступлення», у якій доводив

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про причину укладення, передумови, сутність і наслідки Берестейської унії; як відбувався розвиток полемічної літератури; визначення понять «Берестейська церковна унія», «українська унійна (греко-католицька) церква», «полемічна література».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.? **2.** Що таке «право патронату»? Яку роль воно відігравало в церковному житті? **3.** Як вплинуло на церковне життя укладення Люблінської унії?

Проповідь П. Скарги. Художник Я. Матейко. 1864 р.

Пам'ятний хрест на честь Берестейської унії в м. Чернівці. Сучасний вигляд

? Що стало головною причиною укладення унії православної та католицької церков?

Берестейська унія (фрагмент).
Фотокопія

Берестейська церковна унія — церковна угода 1596 р., за якою більшість ієрархів Київської православної митрополії вийшли з підпорядкування Константинопольського патріархату й перейшли під зверхність римо-католицької церкви. Вони приймали католицьке вірування, але зберігали візантійську обрядовість.

необхідність об'єднання двох церков. І хоча в цьому творі висловлювалося критичне ставлення до православ'я, саме П. Скарга відіграв роль натхненника православно-релігійного відродження першої половини XVII ст. в Україні. У відповідь з'явилися численні твори православних письменників-полемістів (про них ви дізнаєтеся далі в параграфі).

Питання церковної унії обговорювалося представниками Папи Римського з українсько-білоруською православною знаттю. Загалом вона позитивно сприймала можливість об'єднання за умови, що воно відбудеться на рівноправних засадах. Завдяки унії знать прагнула оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Українсько-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, вбачали в об'єднанні шлях до подолання кризи православної церкви. Вони вважали, що завдяки цьому позбудуться принизливої для духовенства залежності від торгово-ремісничого населення, об'єданого в братства. Православні єпископи сподівалися, що унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала прагнення схильних до унії православних ієрархів, підкреслюючи, що єдина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася нею як шлях до закріплення українських і білоруських земель під польською зверхністю.

В українському суспільстві також існували противники об'єднання церков, яких очолював князь В.-К. Острозький. Спочатку він ставився до унії прихильно. Князь і його прибічники вважали, що до унії увійде вся східна церква, а об'єднання відбудеться на рівноправних засадах православної та католицької церков. Проте усвідомивши, що влада Речі Посполитої та представники Папи Римського прагнуть іншого, князь виступив проти унії.

2 ЦЕРКОВНІ СОБОРИ В БЕРЕСТІ 1596 р. ТА УТВОРЕННЯ УНІЙНОЇ (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ) ЦЕРКВИ. За підтримки Папи Римського польський король Жигмунт (Сигізмунд) III Ваза у **1596 р.** скликав церковний собор у місті **Берестя**, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули православний митрополит і його єпископи.

Однак уже на початку роботи прихильники унії церков і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання засудили діяльність митрополита **Михайла Рогози** та тих єпископів, які прийняли унію. У свою чергу, митрополит і вірні йому єпископи офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами Берестейської унії **українська унійна (греко-католицька) церква** зберігала свою обрядовість і звичаї, але визнавала зверхність Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви.

Проте, відповідно до папських документів, унія розглядалася не як об'єднання двох окремих церков, а як «примирення і навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження й відкинення ересей, помилок і схизм». Тобто до римської церкви приєднувалася не руська церква, а сукупність окремих єпископів та вірян.

Ця обставина сприяла посиленню критики унії її противниками. Водночас єпископи, що виступали за об'єднання, тримали свої приготування в таємниці й практично усунули від участі в них широкі кола православних вірян. Це стало однією з головних причин опору унії.

Учасники обох соборів у Бересті після невдалих спроб знайти порозуміння прокляли одне одного. Відбувся поділ Київської митрополії на унійну (греко-католицьку) і православному частини, що спричинило тривале релігійне протистояння в українському суспільстві.

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю», тобто православних та унійців. Проголошеного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. У ситуації чинності «права патронату» в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (унійна чи православна) існуватиме на підвладній їй території.

У складних умовах загострення суперечностей на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовенство протистояло спробам католицької церкви за допомогою унії окатоличити й полонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, унійна церква показала, що вона є українською церквою.

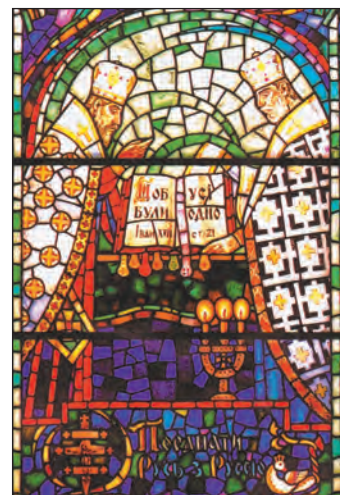
Українська православна церква, яка після унії опинилася у складному становищі, не скорилася й продовжувала шукати шляхів для свого оновлення. У цьому вона

? Чи можна було уникнути ситуації боротьби «Русі з Руссю», яка виникла після Берестейської унії? Поясніть свою точку зору.

Українська унійна (греко-католицька) церква — церква, яка виникла в результаті укладення Берестейської церковної унії 1596 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після укладення Берестейської церковної унії 1596 р. греко-католицьку церкву називали «унійна церква», у XVII ст. — «Руська унійна церква». Назву «греко-католицька церква» запровадила в 1774 р. імператриця Марія-Терезія для підданих західноукраїнських земель, що перебували тоді у складі Австрійської імперії.

Берестейська унія. Вітраж у м. Вінніпег (Канада). Вітражист Лео Мол

? Чи погоджуєтеся ви з наведеною в тексті оцінкою полемічної літератури цього періоду І. Франком?

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість, у якій обговорювалися проблемні питання церковно-релігійного та національно-політичного змісту на українських землях у XVI—XVII ст.

Перша сторінка полемічного твору «Апокризис» (від грец. — відповідь) Христофора Філалета. Кінець XVI ст. Фотокопія

спиралася на підтримку русинських православних шляхтичів, міщан і нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в подальшій національно-визвольній боротьбі.

З РОЗВИТОК ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ. У XVI — першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**, автори яких, дотримуючись певних поглядів на релігію та церкву, намагалися спростувати позиції своїх противників.

У час, коли обговорювалася ідея унії православної і католицької церков, першим на українських землях осередком антикатолицької полеміки стало місто Острого.

На заклики П. Скарги до унії церков православні відповіли «Посланням до латинян із їх же книг», написаним у 1582 р., імовірно, аріанином Іваном Мотовилом за дорученням князя В.-К. Острозького, і творами ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» і «Календар римський новий», виданими в 1587 р. У своїх працях Г. Смотрицький піддавав критиці католицизм, обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Римського Григорія XIII. Іван Франко назвав твори Г. Смотрицького «гарячим покличом до духовної діяльності», звертаючи увагу на їхній вплив на тогочасну українську спільноту. Серед найвідоміших православних письменників-полемістів були Клірик Острозький, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський.

В антиунійній полемічній літературі початку XVII ст. вирізнявся твір «Пересторога» невідомого автора, у якому знайшли відображення ідеї гуманізму.

На боці прихильників унії в полеміці брав активну участь один із її головних організаторів Іпатій Потій.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із твору Г. Смотрицького «Ключ Царства Небесного» (1587 р.)

...Учителі косяулу римського... як усно [з] кафедр косяулів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою пильністю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх косяулу, узнавши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святолюбність, багатство і над усіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони й віру також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру і закон із вами спільно з недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами та закликають вас до єдності.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, до чого привертав увагу читачів у наведеному уривку автор.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Історик ХХ ст. С. Плохій про полемічну літературу

Полеміка навколо Берестейської унії пробудила руське суспільство по обидва боки релігійного кордону від довгої інтелектуальної сплячки. Питання, що обговорювалися полемістами, стосувалися хрещення Русі, історії Київської митрополії, прав церкви та руських земель за литовських князів і православ'я за Люблінської унії і королівських указів та постанов сейму наступної епохи. Для тих, хто міг читати й брати участь у політичних, суспільних та релігійних подіях того часу, полемісти створили відчуття самоідентифікації, якого раніше не існувало. Сперечаючись у релігійних питаннях, усі полемісти звертали максимальну увагу на суб'єкт, який вони називали «народом руським», у чий інтересах вони вели свою боротьбу.

? 1. Яку основну думку намагався донести історик? Чи згодні ви з нею? Наведіть аргументи за і проти. 2. **Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що Берестейська унія сприяла формуванню єдиного українського народу?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Письменник-полеміст І. Вишенський, який був ченцем Афонського монастиря в Греції, надсилав звітні листи в тогочасну Україну. У них він висловлювався проти з'єднання православної і католицької церков, окатоличення й полонізації українського населення. У 1600—1601 рр. він написав «Краткословний отвіт» П. Скарзі. На думку українського літературознавця ХХ ст. Д. Чижевського, стиль полемічних творів І. Вишенського «наближається до кращих взірців барокового стилю». Знавець творчості полеміста І. Франко присвятив йому поему «Іван Вишенський».

Літературні дискусії письменників-полемістів мали значний вплив на тогочасне українське суспільство й демонстрували, які питання хвилювали його найбільше.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Укладення Берестейської церковної унії 1596 р. призвело до появи унійної (греко-католицької) церкви. Водночас в українському суспільстві загострилися суперечки на ґрунті віросповідання.

■ Розвиток полемічної літератури відображав поширення в суспільстві досить розвинених культурних норм ведення суперечок і намагання силою слова довести свою позицію протилежній стороні.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1596 р. — укладення Берестейської церковної унії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Три речення». **Правила гри.** Учитель/вчителька доручає командам або окремим гравцям за визначений час сформулювати й передати зміст одного з пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає команда (гравець), чий речення найкраще відображатимуть зміст матеріалу.

 2. Визначте причину й передумови укладення Берестейської церковної унії. 3. Як відбулося утворення унійної (греко-католицької) церкви? 4. Поясніть, як ви розумієте вислів, що Берестейська унія започаткувала тривалу боротьбу «Русі з Руссю». 5. Якими були особливості розвитку тогочасної полемічної літератури та її значення для українського суспільства?

 6. Покажіть на карті (с. 5) місце підписання Берестейської церковної унії. 7. Порівняйте дати

укладення Люблінської та Берестейської уній. Скільки років їх розділяє? Чи існує зв'язок між ними? Чому? 8. Охарактеризуйте Берестейську унію за планом: 1) причина укладення; 2) передумови укладення; 3) дата підписання; 4) основні положення; 5) результати; 6) наслідки унії.

 9. **Робота в малих групах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. У протистоянні між православними і греко-католиками після укладення Берестейської унії протестантські громади допомагали православним. Чим, на вашу думку, це обумовлювалося? Яких засобів відстоювання своїх прав протестанти могли навчити православних? 10. **Робота в парах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог прибічників і противників укладення Берестейської церковної унії. За необхідності зверніться до додаткових джерел.

§ 7—8. Церковне життя в першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

яким був вплив Берестейської унії 1596 р. на церковне життя в тогочасній Україні; про боротьбу за відновлення православної ієрархії; як діяльність митрополита Петра Могили сприяла зміцненню православної церкви; про становлення унійної (греко-католицької) церкви.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості становища православної церкви в XVI ст.? 2. Назвіть передумови укладення Берестейської унії. 3. Чому, на вашу думку, Берестейську унію не підтримала більшість українських вірян?

? Чи є правильним судження про те, що Берестейська унія мала значний вплив на церковне життя в тогочасній Україні? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку.

1 ВПЛИВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної та унійної (греко-католицької) церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії король Жигмунт III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й вірян визнати унію. Користуючись «правом патронату», він надавав єпископські кафедри лише тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали унійцям (греко-католикам). Однак православне населення протистояло цьому. Зокрема, у 1597 р. волинська шляхтянка, заможна землевласниця Галина (Ганна) Гойська відновила Почаївський монастир, подарувавши йому великі землеволодіння й визначивши щорічні дари зі своїх прибутків. Коли в 1599 р. польський король призначив греко-католицького митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його всередину. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник унійного (греко-католицького) митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. Проте в 1618 р. козаки рішуче виступили проти дій митрополита, схопили та втопили його в Дніпрі.

Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Жигмунт III визнав Києво-Печерську лавру за православними. Упродовж 1618—1625 рр. унійну (греко-католицьку) церкву в Києві фактично знищили. У наступному десятилітті влада унійного митрополита в місті обмежувалася володіннями Видубицького монастиря.

Київська митрополія фактично розкололася на визнану польською владою унійну (греко-католицьку) («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками православну («нез'єднану») церкви.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа гетьмана реєстрового козацтва Г. Тискіневича до київського підвоєводи М. Холоневського (1610 р.)

...дана нам справа, що там якийсь на ім'я Антоній Грекович... забороняє і не дозволяє собору в церкві Божій у Святій Софії збирати й служби за стародавнім звичаєм відправляти...

Ми уклінно і покійно просимо, щоб ваша милість як наш милостивий пан не благоволив того допускати тому розстризі й злочинцеві та подав нам свою допомогу, тому що ми хочемо відстоювати те [право]... і за церкву нашу східну й за віру

грецьку голови свої мали б усі зложити...; і якби умислу свого цей розстрига відмінити не схотів, а схотів би заборонити, то ми дозволили його, де-небудь здивавши, убити як пса; а ми такого [вбивцю]... і боронити словом нашим лицарським обіцяємося...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте роль козацтва в описаних подіях.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із виступу волинського шляхтича Л. Деревинського на сеймі у Варшаві (1620 р.)

...У великих містах церкви запечатано, церковні маєтки зруйновано, у монастирях замість ченців тримають худобу...

Придивіться ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові. Хто додержується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою й бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителям міста й відкрито приходити до хворого з тайнами Божими...

Знову ж — хіба не гноблення у Вільні. При тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком

проводжати через замкову браму, через яку проходять і проїжджають євреї і татари, то вони цю браму зачиняють, і тіло доводиться проносити через іншу браму, яка служить для виводу міських нечистот... Коротко сказати: давно вже великий й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні [Польській], так і у Великому князівстві Литовському.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які факти обмежень щодо православного населення наводить автор? **2.** Про що свідчить розрив між проголошеною владою віротерпимістю та реальною ситуацією?

Після собору 1596 р. унійними стали Київська, Полоцька, Пінська, Луцька, Берестейсько-Володимирська та Холмська єпархії. У цих умовах православна церква в Україні зберігалася лише завдяки підтримці вірян. На захист православ'я піднялися братства. Члени братств складали колективні протести щодо дій унійців (греко-католиків) та їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для дій і виступів на захист православ'я представників інших верств стала традиція гарантування правителями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. з ініціативи Віленського братства утворився союз православних та протестантів для спільного захисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права русинська православна шляхта на Вальних сеймах Речі Посполитої. Це був єдино можливий законний шлях до відновлення православної церкви. У 1601 та 1603 рр. православні послы разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі русинської шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не можуть чинитися перешкоди у здійсненні богослужінь, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як унійного (греко-католицького), так і православно-го духовенства. Утиски будь-кого з них мали каратися на державному рівні. Велику роль відіграло ухвалене в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Проте здобутки в сеймовій боротьбі відрізнялися від становища православної церкви на місцях. Проти православних,

Галина (Ганна) Гойська.
Невідомий художник

Хрест, переданий П. Конашевичем-Сагайдачним Богоявленській церкві Братського монастиря в Києві в 1622 р. Національний музей історії України в Києві

Митрополит Йов Борецький. Художник Г. Зорик. 2011 р.

? Чи можна стверджувати, що церковні реформи Петра Могили позитивно вплинули не лише на православну церкву, але й на все тогочасне українське суспільство? Чому?

як і раніше, чинили свавілля та примус. Монастирі й церкви передавали унійцям (греко-католикам), обмежували в правах православних вірян, не допускали до участі в роботі магістратів православних міщан.

2 БОРТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ІЄРАХІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви в Україні відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримав ідею, що виникла у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього вирішили скористатися приїздом до Києва Єрусалимського патріарха Феофана III. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти в 1620 р. Феофан III висвятив Київським митрополитом Йова Борецького, а також Луцького, Берестейсько-Володимирського, Холмського, Перемишльського, Полоцького й Турово-Пінського єпископів. Таким чином, православну ієрархію було відновлено.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за підтримки козацтва православних ієрархів, вбачаючи в цьому порушення королівського «права патронату». Розпочалася тривала боротьба, у якій важлива роль належала козацтву, що на той час являло собою досить впливову силу. Лише в 1632 р. польський король і великий князь литовський Владислав IV Ваза погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви. Це рішення увійшло до складених того ж року «Пунктів для заспокоєння руського народу». За ними відновлювалося право обрання православного митрополита «за давніми правами та звичаями — шляхтою, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Підтверджувалося визнання за православними Києво-Печерської лаври. Унійці отримували сім єпархій, православні — п'ять. Православним гарантувалися свобода богослужіння, права обіймати посади в міських урядах, споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи, друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

3 ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ ЩОДО ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. Узаконивши православну церкву, Владислав IV надав привілей на Київську митрополію архімандриту Києво-Печерської лаври Петру Могилі.

Ставши митрополитом Київським і Галицьким, Петро Могила спрямував свою діяльність на оновлення православної церкви. Перш за все він упорядкував церковне

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Петро Могила походив із молдавського князівського роду. Освіту він здобув у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Петро Могила служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво. Спочатку він був архимандритом Києво-Печерської лаври, а потім — митрополитом Київським і Галицьким. Чимало зусиль Петро Могила докладав для легалізації православної церкви, домогся повернення захоплених унійцями монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві тощо). Він сприяв першій капітальній реставрації Софійського собору й багатьох споруд Києво-Печерської лаври. Петро Могила був ініціатором створення Києво-Могилянської колегії (1632 р.), її відділень у Вінниці, Кременці й Гощі. За його підтримки також було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію у столиці Молдавського князівства місті Ясси (1640 р.). Петро Могила відіграв важливу роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в тогочасній Україні.

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник

- ? За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про діяльність Петра Могили.

життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. За розпорядженням Петра Могили провели ретельну перевірку дотримання церковних правил під час призначення всіх рядових священників і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

Для контролю за церковним життям та поведінкою духовенства до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися спеціальні іспити на знання пастирських обов'язків для священників. Для вирішення поточних питань у єпархіялах щорічно скликали з'їзди священників — єпархіальні собори. Щоб позовами серед духовенства більше не займалися світські суди, Петро Могила заснував митрополичу консисторію — церковний судовий орган.

Митрополит упорядкував відносини із церковними братствами, примусивши їх зважати на його владу. Петро Могила домогся послаблення негативного впливу «права патронату» на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмовляти у висвяченні на церковні посади запропонованих патронами осіб, яких вважав не гідними для цього.

Митрополит Петро Могила та його сподвижники підготували новий православний катехізис («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським православним церковним собором, полемічний твір «Літос, або Камінь» і «Требник», де визначалися основи віровчення та обрядовості православної церкви.

Титульна сторінка «Требника»
Петра Могили. 1646 р. Фотокопія

Митрополит Іпатій Потій.
Невідомий художник. XVII ст.

Митрополит Йосиф Велямин
Рутський. Невідомий художник.
Між XVII і XIX ст.

4 СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ УНІЙНОЇ (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ) ЦЕРКВИ.

Становлення унійної (греко-католицької) церкви відбувалося досить успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак нерідко воно супроводжувалося утисками й насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої унійні (греко-католицькі) єпископи не отримали.

Наступником першого унійного митрополита Михайла Рогози став Іпатій Потій. Він активно залучав до унійної (греко-католицької) церкви русинську шляхту. Так, у 1603 р. завдяки його наполегливості унійцями (греко-католиками) стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. Іпатій Потій отримав від короля Жигмунта III право зверхності над усіма церквами «гречеського та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті. Був автором багатьох полемічних творів і проповідей на захист католицизму.

Реформи устрою унійної (греко-католицької) церкви здійснив його наступник митрополит Йосиф Велямин Рутський. Він домогся від Папи Римського дозволу для унійного (греко-католицького) духовенства навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях, що мало покращити рівень його освіти. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українців та білорусів, Йосиф Велямин Рутський у 1615 р. за дозволом Риму зрівняв статус унійних (греко-католицьких) і єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію унійного (греко-католицького) чернецтва, об'єднавши його у **Василіянський орден**. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному монастирі відкривали школу.

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Йосиф Велямин Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення й створення в Речі Посполитій для об'єднаних православної та унійної (греко-католицької) церков окремого Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак це не підтримала більшість православних вірян та ієрархів.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Унаслідок укладення Берестейської унії православна церква опинилася в тяжкому становищі. Вистояти вона змогла завдяки широкій підтримці вірян.
- Відновленню ієрархії православної церкви значною мірою сприяло козацтво, що поступово набувало ролі захисника прагнень українського народу.

- Реформи митрополита Петра Могили вивели православну церкву з кризи, піднесли її авторитет у суспільстві.
- Українська унійна (греко-католицька) церква в цей час переживала своє становлення. Церковні реформи митрополита Йосифа Веляміна Рутського допомогли зміцнити її устрій.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1620 р. — висвячення Єрусалимським патріархом Теофаном III нової православної ієрархії Київської митрополії.

1632 р. — узаконення королем Владиславом IV православної церкви.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у пари, кожна з яких отримує тему для висвітлення. Гравці в парі по черзі ставлять одне одному запитання. Перемагає той, хто надасть більше правильних відповідей (кількість запитань обговорюється заздалегідь). Запитання мають передбачати коротку відповідь: «Перелічіть...», «Назвіть...», «Що таке...», «Кого називали...» тощо.

2. Які зміни відбулися в церковному житті України після укладення Берестейської унії?
3. Як було відновлено православну церковну ієрархію? **4.** Що зробив для зміцнення православної церкви Петро Могила? **5.** Укажіть особливості становища унійної (греко-католицької) церкви в XVI ст.

6. Покажіть на карті атласу православні та унійні (греко-католицькі) єпархії Київської митрополії після укладення Берестейської унії.

7. Колективне обговорення. Що було спільного й відмінного в церковному житті в тогочасній Україні до і після укладення Берестейської унії? **8. Робота в парах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. Звертаючи увагу на швидкоплинність і марність «світу цього», Петро Могила закликав людей робити добрі справи, не шкодувати коштів на церкви й школи, підтримувати своїх духовних служителів, сиріт і вбогих та сам утверджував ці принципи своєю діяльністю. За заповітом він матеріально забезпечив Києво-Могилянську колегію і передав їй свою бібліотеку. Іншу частину майна митрополита отримали Києво-Печерська лавра, інші монастирі, церкви й шпиталі. Сучасники називали Петра Могилу «безцінним надбанням руського народу». Якими моральними цінностями керувався митрополит? Чи залишаються вони актуальними? Поясніть свою думку.

§ 9. Культура України XVI ст.

1 УМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ в XVI — першій половині XVII ст. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

У XVI — першій половині XVII ст. відбувався подальший розвиток культури України. Проте умови, у яких він розгортався, були досить складними. Через відсутність державності в українців у цей період розвиток культури залежав від політики урядів країн, до складу яких входили українські землі.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель опинилася в межах однієї держави. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з іншого — спричинило процеси полонізації та окатоличення українства. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризи православної церкви та втрати нею свого привілейованого становища в суспільстві, що негативно позначилося на розвитку української культури.

У XVI — першій половині XVII ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися нові тенденції, пов'язані з Відродженням, Реформацією, Бароко та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї доби, намагалися знайти в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про умови розвитку України та формування української мови в XVI ст.; якими були здобутки шкільництва, книговидання, літератури, архітектури й образотворчого мистецтва; визначення термінів і понять «слов'яно-греко-латинська школа», «академія», «колегіум (колегія)», «ордер», «гравюра», «декоративно-ужиткове мистецтво», «гаптування».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у другій половині XIV — XV ст. на українських землях розвивалася освіта? **2.** Що таке «сім вільних наук»? **3.** Які події започаткували українське книговидання? **4.** Що таке іконопис, фреска, книжкова мініатюра? **5.** Назвіть пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва другої половини XIV — XV ст.

? Визначте умови розвитку української культури в цей період.

Пам'ятник А. Заславській-Гольшанській у м. Дубровиця (Рівненська обл.). Сучасний вигляд

У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали руською. У Великому князівстві Литовському вона визнала офіційною мовою, якою були написані Литовські статuti, здійснювалося діловодство в судах і державних установах тощо.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської староукраїнською літературною мовою, стало, як ви вже знаєте, Пересопницьке Євангеліє, створене в монастирі села Пересопниця на Волині. Переклад здійснили за меценатства волинської княгині Анастасії Заславської-Гольшанської та князів Івана і Федора Чарторийських. Багатьох дослідників цієї унікальної пам'ятки вражають талант і сміливість його авторів — архимандрита Пересопницького монастиря Григорія і сина священнослужителя з міста Сянок Михайла Василевича. Вони не просто заміняли слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, але й наводили їхні тлумачення й добирали синоніми.

Дещо пізніше з'явилися інші переклади біблійних текстів тогочасною народною українською мовою — Крехівський Апостол (після 1563 р.), Волинське (Житомирське) Євангеліє (1571 р.) тощо.

2 ОСВІТА, ЛІТЕРАТУРА І КНИГОВИДАННЯ. У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах та монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання та письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співи.

Діти заможних верств суспільства мали можливість здобути домашню освіту. Крім читання, письма й арифметики, вони вивчали латинську та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях з'явилися нові заклади середньої освіти. У Європі в цей час відкривалися школи, де навчали латинської мови і «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики.

У тогочасній Україні навчальними закладами цього типу стали **слов'яно-греко-латинські школи**. Першу таку школу створив князь В.-К. Острозький у своєму замку в Острозі близько **1576 р.** Утримувалася вона коштами князя. Він також організував там друкарню, науковий гурток і запровадив вивчення філософії. Це означало, що Острозька школа давала й початки вищої освіти. Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі мовознавці й богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друкування.

Створений князем В.-К. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали

ЦІКАВІ ФАКТИ

У багатьох документах XVI ст. дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в цей час у руській мові під впливом усного народного мовлення почали з'являтися нові риси. На думку сучасних дослідників, у 70-х рр. XVII ст. руська мова часто була фактично тотожною польській у лексиці та синтаксисі (сукупності слів і поєднанні їх у текст), але її фонетика й морфологія (звукова будова й визначення слів) спиралася на руське підґрунтя. При цьому виразним символом, який підкреслював її «руськість», стала кирилиця. До того ж руська мова, або староукраїнська літературна мова, була досить далекою від тієї народної мови, якою розмовляло українське населення.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Гальшка (Ельжбета) Острозька — княгиня з роду Острозьких, меценатка культури, засновниця Острозької академії. Сучасники вважали її однією з найгарніших жінок XVI ст. Проте підтвердити це неможливо через відсутність жодного її прижиттєвого портрета. В офіційних документах вона записана як Ельжбета, але в історію України увійшла під народним ім'ям — Гальшка.

Діяльність Г. Острозької знайшла відображення у творах українських, польських, російських, чеських літераторів й істориків. Княгиня померла в 1582 р. у віці 43 років. Наприкінці життя вона прийняла православ'я. Пам'ять про її меценатство зберігається в сучасному Національному університеті «Острозька академія». У межах святкування Днів університету проводиться конкурс «Гальшка року».

Гальшка (Ельжбета) Острозька.
Художник Ю. Нікітін

академією, тримовним ліцеєм, греко-слов'янським училищем, «Волинськими Афінами».

Острозька академія існувала на кошти племінниці князя Гальшки (Ельжбети) Острозької. У 1579 р. вона заповіла своє майно на утримання шпиталю та академії в Острозі. Княгиня стала однією з відомих покровительок культури в історії України XVI ст.

Острозька академія стала першим на українських землях навчальним закладом, де розпочався процес поєднання власної греко-слов'янської та західноєвропейської латинської культурних традицій. Цей процес продовжився у слов'яно-греко-латинських школах, які засновували православні братства. Перша така школа на українських землях виникла в 1585 р. при Львівському братстві.

В основі діяльності всіх братських шкіл у тогочасній Україні був статут Львівської братської школи. Метою діяльності цих шкіл стало надання освіти, яка ґрунтувалася на власних культурних традиціях та водночас не відрізнялася за якістю від польських і західноєвропейських шкіл.

Разом із братськими (православними) школами на українських землях створювали єзуїтські (католицькі), протестантські й унійні (греко-католицькі) школи, або **колегіуми (колегії)**.

Перший колегіум на українських землях єзуїти заснували в 1575 р. в Ярославі (нині територія Польщі). До колегіумів приймали на навчання дітей різних станів і віросповідання. Головним предметом була латинська мова, якою викладали інші предмети із «семи вільних наук». Також вивчали грецьку, а в Луцькому колегіумі — руську мову. Усі колегіуми мали свої бібліотеки, бурси (притулки для бідних студентів), шкільні театри та аптеки. При Львівському та Перемишльському колегіумах існували друкарні. Навчання в колегіумах було безкоштовним.

У XVI ст. на українських землях продовжувалася традиція створення літописів. У **Короткому Київському**

Слов'яно-греко-латинська

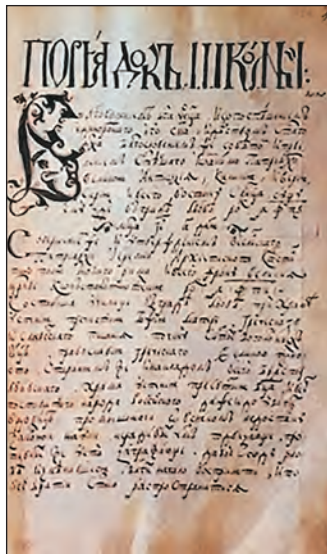
школа — навчальний заклад, у якому крім «семи вільних наук» вивчали церковнослов'янську, грецьку й латинську мови.

Академія — тут: назва навчального закладу в Європі XVI ст.

Колегіум (колегія) — назва середнього й вищого навчального закладу в Європі XVI ст.

Пам'ятний знак на честь відкриття Острозької академії в м. Острог (Рівненська обл.). Сучасний вигляд

Сторінка «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1586 р. Фотокопія

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1586 р. (переказ)

Багатий над убогим у школі нічим вищий не може бути, лише наукою самою... Навчати і любити дітей дидаскал (викладач) має всіх однаково — як синів багатих, так і сиріт убогих, так і тих, які на вулицях просять харчів, як того, хто має більше чи менше здібностей, — але, навчаючи, не віддавати переваги одному проти другого.

Учитель зобов'язаний щоразу пильнувати: коли б котрого отрока не було, має за ним послати й довідатися про причину, чому не прийшов... Зранку, одразу після молитви, кожен має відповідати, що він учора вивчив, і показати своє письмо, яке підготував удома.

Після обіду хлопці мають самі писати на таблицях завдання, які дав їм учитель, окрім малих, для яких пише сам учитель, а вивчивши у школі, мають одне одного запитувати важкі слова, тобто дискутувати, а йдучи додому, вірш повторити, щоб, прийшовши зі школи додому, діти могли перед своїми рідними... прочитати з поясненням те, що вивчили у школі; а що вчили того дня, мають вдома ввечері написати і зранку принести до школи, показати своєму вчителю...

? Робота в парах. Опрацюйте текст, обговоріть його та дайте відповіді на запитання: **1.** Як, відповідно до статуту, відбувався процес навчання? **2.** Чи можна стверджувати, що статут сприяв зміцненню принципів справедливості й відповідальності у шкільному житті? Чому?

Пам'ятник І. Федоровичу у Львові. Скульптор В. Борисенко. Сучасний вигляд

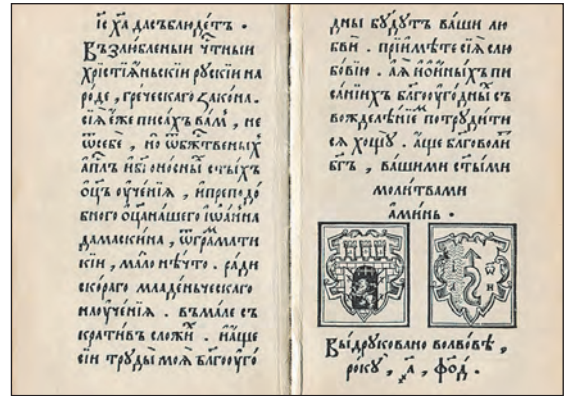
літописі йдеться про події, що відбувалися у 862—1515 рр. Давня історія Русі-України подана в ньому на основі київського й галицько-волинського літописання XI—XIII ст., а період 1491—1516 рр., що вирізняється докладністю й точністю датування, — показаний очима людини, яка, імовірно, жила на Волині.

Події на українських землях згадуються в білоруських (західноруських) літописах. У літописі, створеному в містечку Барколабово біля Орші, описано події 1563—1608 рр. У ньому розповідається про козацьке повстання під проводом Северина Наливайка, боротьбу між православними й прихильниками унії на українських і білоруських землях.

У цей період також розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширилася **новолатинська поезія**. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів Античності, писали свої твори латинською мовою. Одним із кращих творів цього жанру є поема «Роксоланія», написана в 1584 р. **Себастьяном Кльоновичем**. У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано природу тогочасної України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латинською мовою.

Червень. Ілюстрація до поеми «Роксоланія». Художник О. Тарасевич. 1672—1677 рр.

Сторінки «Букваря» І. Федоровича, надрукованого у Львові в 1574 р. Фотокопія

У XVI ст. успішно розвивалося книговидавництво. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар **Іван Федорович**. Переїхавши до Львова, він у **1574 р.** видав за кошти Львівського братства свої перші книги в Україні — «Апостол» (найстаріша відома нині книга, що вийшла друком на українських землях) і «Буквар» (перший у Східній Європі друкований підручник).

Особливо плідною була діяльність І. Федоровича в Острозі, куди його запросив працювати князь В.-К. Острозький. У 1581 р. І. Федорович надрукував тут **Острозьку Біблію** — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, що вважається шедевром друкарського мистецтва.

Крім Острозької друкарні, великою стала Львівська братська друкарня, що розпочала свою роботу в 1586 р. Її створили на основі друкарні І. Федоровича, викупленої братством після смерті друкаря.

Один із примірників Острозької Біблії 1581 р. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в Києві

З **АРХІТЕКТУРА Й МІСТОБУДУВАННЯ.** У XVI ст. на українських землях спостерігався розквіт містобудування. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, будувалися оборонні й житлові споруди. Тогочасні будівники намагалися зберегти давні традиції та поєднати їх із новими рисами європейського стилю Відродження. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад (зовнішній вигляд) будівлі, який прикрашали **ордери**, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродях та Львові.

Унікальними зразками архітектури Відродження є споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, а також пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, створені в 60-х рр. XVI — XVII ст.

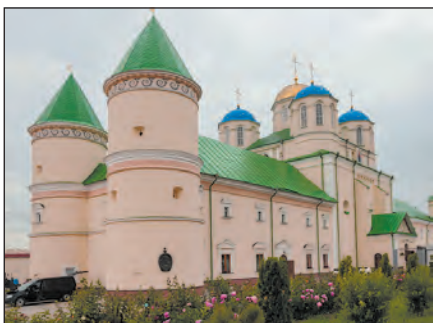

Чорна кам'яниця у Львові. XVI ст. Сучасний вигляд

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідному стильовому оздобленні.

Каплиця Трьох Святителів у Львові. Сучасний вигляд

Троїцька церква в Межирічі (Рівненська обл.). Сучасний вигляд

? Порівняйте розвиток образотворчого мистецтва України другої половини XIV — XV ст. та XVI ст. Чи є правильним судження щодо появи в ньому нових рис? Поясніть свою думку.

Через постійні загрози зовнішнього вторгнення постала необхідність спорудження фортець або замків, за стінами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, але й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих за часів Середньовіччя, не відповідали вимогам часу, і в першій половині XVI ст. їх перебудували. Реконструкції зазнали замки Луцька, Кременця, Мукачєва, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця тощо.

Більшість українських замків у XVI ст. були дерев'яними. Вони не збереглися до наших днів і відомі лише за описами. Найбільшим дерев'яним замком, за повідомленнями сучасників, був Київський, заново збудований із сосни в 1542 р. Він мав одну прямокутну й 14 шестигранних веж. Стіни й вежі із зовнішнього боку були вкриті товстим шаром глини й побілені. Усередині замку розміщувалося багато різних будівель — приміщення для гарнізону, будинок ротмістра й старости, один костюл і чотири православні церкви.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також оточували мури з вежами. Монастирі відігравали роль фортець. На Волині такими фортецями стали монастирі в селищах Межиріч та Дермань. Дерманський монастир височів на пагорбі й був обнесений муром заввишки 7 м. Біля стін проходив наповнений водою рів із перекидним мостом. До фортеці монастиря можна було потрапити через триарусну вежу, яка також слугувала дзвіницею.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належали Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межирічі. Обидва храми були хрестовокупольними й відповідали будівельно-архітектурним традиціям Русі-України. Однак тогочасні умови життя також змусили пристосувати ці церкви до оборони.

4 ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. Українське образотворче мистецтво цього періоду здобуло велике визнання. Переважна частина творів живопису відображала церковну тематику (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру в цей час зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі відчувався вплив італійського й німецького мистецтв.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися фрески на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. їх почали витісняти італійські та німецькі майстри. Це пов'язано з тим, що католицьке духовенство засуджувало діяльність православних «схизматиків» у костюлах.

У тогочасному українському іконописі панівними залишалися традиції Русі-України, але почали з'являтися

Богородиця Одигітрія. Ікона із с. Красів (Львівська обл.). Кінець XV ст.

Архистратиг Михаїл. Ікона із с. Яблунів (Львівська обл.). Середина XVI ст.

Різдво Христове. Ікона із с. Трушевичі. Середина XVI ст.

й нові риси. Митці більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи тим самим реалістичні елементи. Пози зображених набули більш природного вигляду, а деталі одягу — конкретності. Особливо в цей час цінувалися львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. вважаються ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовисько та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

У XVI ст. успішно розвивалося українське різьбярство. Переважало різьблення по дереву й рідко зустрічалося різьблення на мармурі. Здебільшого це були надгробні монументи й плити.

Високого рівня розвитку досягла книжкова мініатюра — невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. Важливе місце за своїм оздобленням посідає Пересопницьке Євангеліє. Крім заставок та ініціалів, виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, воно містить чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожна мініатюра прикрашена багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості й життєрадісності мініатюрам та орнаментам Пересопницького Євангелія надають золоте тло і яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

У XVI ст. на оформлення рукописних книг значно посилюється вплив народного мистецтва — часто використовувалися мотиви, запозичені з ткацтва, різьблення по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст. після поширення книгодрукування почало розвиватися мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», виданих у Львові І. Федоровичем.

Сторінка Пересопницького Євангелія. 1556—1561 рр. Фотокопія

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Портрет Яна Гербурта.
Художник Я. Лещинський. 1538 р.

Портрет Стефана Баторія.
Художник В. Стефановський.
1576 р.

Декоративно-ужиткове мистецтво — вид мистецтва, твори якого поєднують практичні та естетичні функції.

Гаптування — вишивка речей шовковими нитками, вкритими тонким шаром золота або срібла.

Вони містять композиції з рослинних елементів, притаманних оформленню книг майстрами італійського Відродження.

У другій половині XVI ст. в українському образотворчому мистецтві відбувалося відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим розумінням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження та зрушеннями в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості тогочасних майстрів портрета не збереглися. Найвідомішими творами українських митців цього періоду вважаються портрети князя, магната і вченого Яна Гербурта та В.-К. Острозького.

Талановитим художником-портретистом став Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста польського короля Стефана Баторія в 1576 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет створений майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстрові глибока спостережливість у вивченні натури.

5 ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО. У XVI ст. в українському декоративно-ужитковому мистецтві спостерігалися нові риси, пов'язані з проникненням орнаментальних мотивів Відродження. Однак українські майстри вносили до них багато своєрідних рис, сполучаючи нові форми із традиційними прийомами.

У цей період відроджувалося скловаріння, що занепало в попередні століття. У багатьох містах України поряд із ткацтвом почало розвиватися килимарство. Львівські майстри опанували мистецтво виготовлення оббивки для меблів із тисненої шкіри. Її вкривали різнокольоровим малюнком, що поєднував східні елементи орнаменту й розкішні візерунки Відродження.

Найбільшого поширення в XVI ст. на українських землях набули такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як місцеве виробництво меблів, художнє литво та вироби з металу, керамічне виробництво, а також відродилися давні галузі — вишивання та гаптування.

У художній обробці металу українські майстри уславилися відливанням гармат, годинникарством, виробництвом нових видів зброї. Далеко за межами України знали вироби львівських ювелірів. Вони виготовляли предмети церковного призначення, столовий посуд, зброю, ювелірні вироби тощо, прикрашали їх емаллю, різьбленням, золотом і сріблом, коштовним камінням.

Керамічні вироби українських майстрів XVI ст. здебільшого вкривали геометричним орнаментом, зробленим спеціальним валиком, що нагадувало мотиви вишивання. У цей самий час усе більшого поширення набув прийом

розмальовування посуду мінеральними фарбами, золотою та зеленою полівою. Композиції досить часто нагадували тогочасний книжковий орнамент.

Майстри з гаптування працювали в багатьох українських містах, шляхетських і монастирських маетках. Виготовлені ними речі мали великий попит серед заможних верств населення.

Неабияких успіхів досягли українські майстри у виготовленні меблів. Для потреб шляхти й міської знаті виготовлялися різьблені, оздоблені слоновою кісткою, напівкоштовним камінням або мальованими орнаментами меблі. Найцінніші різьблені меблі виготовляли з горіха, але найчастіше згадувалися меблі з липи. Одним із найпоширеніших предметів меблювання в XVI ст. залишалася скриня. Виготовлялося також чимало видів ліжок, столів, стільців, крісел.

Успіння Богородиці (фрагмент). Гаптування. XVII ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- В умовах розвитку української культури XVI — першої половини XVII ст. відбувався взаємовплив позитивних і негативних чинників.
- У XVI ст. руська мова під впливом народного усного мовлення розвивалася як староукраїнська літературна мова.
- У другій половині XVI ст. на українських землях з'явилися навчальні заклади різних типів. Можливість

навчатися отримали представники різних станів, що сприяло існуванню відносно високого для свого часу рівня освіти.

- Здобутки книговидання, літератури, архітектури, образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва XVI ст. відображали розвиток як безпосередньо культури, так і всього українського суспільства загалом.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1574 р. — видання «Апостола» — найстарішої відомої книги на українських землях.

1576 р. — заснування Острозької академії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Історична абетка». **Правила гри.** Учитель/учителька називає одну букву. Учні та учениці в парах або малих групах за визначений час мають скласти перелік термінів, подій за змістом розглянутої теми, які починаються на цю букву. Перемагає команда, чий перелік відповідатиме умовам і буде найдовшим.

2. Що серед умов розвитку культури України XVI ст. впливало на неї позитивно, а що — ні? Чому? **3.** Назвіть здобутки розвитку української мови в цей час. **4.** Наведіть факти, що свідчать про досягнення в розвитку освіти на українських землях. **5.** Які явища підтверджують успіхи літератури й книговидання цього періоду? **6.** Чим уславилися тогочасні архітектура й містобудування? **7.** Визначте характерні риси розвитку образотворчого мистецтва тогочасної України. **8.** Що нового з'явилося в розвитку декоративно-ужиткового мистецтва?

9. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані зі здобутками культури України XVI ст. **10. Колективне обговорення.** Дайте обґрунтовану оцінку тогочасного розвитку культури України. **11.** Розпочніть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.

Галузь культури	Основні здобутки й досягнення	
	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

12. Відвідайте місцевий художній музей або здійсніть віртуальну екскурсію до нього. Підготуйте повідомлення з презентацією про розвиток культури України в XVI ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252).

§ 10. Культура України першої половини XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про розвиток освіти в тогочасній Україні; якими були здобутки літератури, книговидавництва, театру, архітектури й образотворчого мистецтва цього періоду; визначення термінів і понять «ораторсько-проповідницька проза», «мемуари», «епіграма», «декламація», «драма», «містерії», «інтермедія», «вертеп», «бароко», «українське бароко», «бастіон».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які особливості суспільно-політичного становища українських земель XVI — першої половини XVII ст., на вашу думку, мали вплив на розвиток культури? **2.** Назвіть основні здобутки літератури, книговидавництва, архітектури й образотворчого мистецтва України XVI ст. **3.** За курсом зарубіжної літератури з'ясуйте, що вам відомо про Бароко та твори цієї епохи.

? Чому виникнення Києво-Могилянської колегії вважають однією з важливих подій в історії України цієї доби?

1 ОСВІТА. УТВОРЕННЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ КОЛЕГІЇ.

У першій половині XVII ст. на українських землях продовжували розвиватися освіта та шкільництво. Основними видами навчальних закладів були братські школи, єзуїтські, протестантські та унійні (греко-католицькі) колегіуми. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. — при Луцькому, у 1636 р. — при Кременецькому братствах.

У братських школах працювали відомі педагоги, вчені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний Київський митрополит Йов Борецький, письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, поет Касіян Сакович, поет і педагог Хома Євлевич. Викладали в ній білоруський просвітитель Сава Андрієвич і православний богослов Захарія Копистенський.

У першій половині XVII ст. на українських землях збільшувалася кількість єзуїтських, протестантських та унійних (греко-католицьких) навчальних закладів. У цей період тут виникло 12 єзуїтських колегіумів. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували в 1638 р. в селі Кисилин на Волині. За зразком єзуїтських колегіумів унійці (греко-католики) організували василіянські школи в Бересті, Володимирі, Шаргороді та Холмі.

Восени 1631 р. в Києво-Печерській лаврі архімандрит Петро Могила заснував так звану лаврську школу («гімназіон»). За своєю програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегіуми.

У 1632 р. в Києві домовилися об'єднати братську та лаврську школи. Новий навчальний заклад, покровителем

ЦІКАВІ ФАКТИ

У Києво-Могилянській колегії повний курс навчання становив 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»).

У підготовчому класі — фарі — та трьох нижчих класах — інфімі, граматичі й синтаксими — вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови.

Наступні два класи — поетики та риторики — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно латинською мовою. У поезії учнів знайомили з різними жанрами поезії та основами віршування. У риторичі вони опановували мистецтво складання промов і написання листів.

Вищий ступінь навчання учні колегії здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учні цих класів називали спудеями (студентами).

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа гетьмана Війська Запорозького І. Петражицького про доцільність об'єднання лаврської і братської шкіл у колегіум (1632 р.)

Ми, Іван Петражицький... і все Військо його королівської милості Запорозьке... однодушно і одностайно просили... Петра Могилу, щоб школи, які його милість у монастирі Печерському Київському на підтримку всього православ'я східного заснував... перемістити зволів до Києва на місце при церкві святого Богоявлення братській Київській і там їх разом з учителями навек уфундувати... як на місці, більш придатному для виховання учнів,

визнали також і ми, все вищеназване його королівської милості Військо Запорозьке, що це була б святолюбива справа і для всієї церкви православної дуже потрібна й корисна.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** У чому полягало прохання козацтва? **2.** Висловіть думку про роль, яку відіграло козацтво в розвитку культури тогочасної України.

і засновником якого став Петро Могила, дістав назву Києво-Братської, або **Києво-Могилянської колегії**.

Києво-Могилянська колегія застосовувала поширені в тогочасній Західній Європі види навчання, які на українських землях з'явилися завдяки діяльності єзуїтських і протестантських колегіумів. Однак саме через протидію єзуїтів і вищих органів влади Речі Посполитої вона не стала закладом вищого рівня освіти. Як і тогочасні європейські навчальні заклади, Києво-Могилянська колегія мала свої школи, що працювали за її програмою в інших містах. Такі школи з'явилися у Вінниці та Кременці. Викладачами колегії стали видатні тогочасні вчені й просвітителі, зокрема Сильвестр Косів, Осип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький та інші.

2 ЛІТЕРАТУРА І КНИГОВИДАННЯ. Однією з найцікавіших пам'яток літописання першої половини XVII ст. став Густинський літопис, що дістав назву за Густинським монастирем поблизу Прилук, де було створено його єдину

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із розпорядження польського короля Владислава IV (1635 р.)

...У Київській і Віленській школах дозволяємо також навчатися не унійцям грецькою і латиною, проте, щоб учили гуманітарні науки, але тільки не вище діалектики і логіки...

? Робота в парах. Обговоріть і висловіть свою думку, чому влада Речі Посполитої запроваджувала такі обмеження.

Гальшка Гулевичівна (фрагмент).
Художник В. Кравченко. 1997 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна — шляхтянка, що опікувалася розвитком освіти на українських землях. У 1615 р. вона заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, шпиталю й школи для дітей «народу руського, православного». Так виникла Київська братська школа, із якої бере початок Києво-Могилянська академія.

Барельєф Г. Гулевичівни на Хрестовоздвиженській церкві в Луцьку. Сучасний вигляд

Титульна сторінка книжки «Перло многоцінне». Чернівці. 1646 р.
Фотокопія

Ораторсько-проповідницька проза — літературний жанр, до якого зверталися церковні діячі, що шляхом красномовства і проповідей тлумачили й поширювали християнське вірвчення.

Мемуари — записи сучасників про події, у яких вони брали участь або про які вони дізналися від свідків; про осіб, із якими вони були знайомі.

Епіграма — коротка віршована характеристика особистості, предмета; побажання, дотеп тощо.

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

збережену копію. Вчені припускають, що літопис склав З. Копистенський близько 1623—1627 рр. Використовуючи велику кількість історичних джерел, автор висвітлює події від давніх часів до 1597 р. У літописі вміщено окремі тематичні розповіді про виникнення козацтва й Берестейську церковну унію. У цей період з'явилися також інші літописи, зокрема Київський, Острозький, Львівський, Межигірський тощо.

У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література.

Видатним тогочасним письменником-полемістом став М. Смотрицький. Чільне місце серед його полемічних творів посідає «Тренос, або Плач Східної церкви». В образі стражденної жінки автор зобразив православне населення українських земель, що зазнавало соціальних, національних і релігійних обмежень.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла полемічна поезія. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступав проти окатоличення й колонізації православних українців.

У першій половині XVII ст. на українських землях набули розвитку такі літературні жанри, як **ораторсько-проповідницька проза, мемуарна проза та епіграмна поезія**. Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичними повчаннями. Найвидатнішим серед її авторів вважається Кирило Транквіліон-Ставровецький, що написав «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» і «Перло многоцінне».

Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Засновником жанру епіграмної поезії, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став Г. Смотрицький. Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також Дем'ян Наливайко, Памво і Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький та інші.

Із розвитком книговидання з'явилися збірки віршованих творів для **декламації**, написаних для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, К. Сакович склав «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Юнашевича-Сагайдачного». Хоча написання твору пов'язано з трагічною подією — смертю гетьмана, але за своїм загальним настроєм твір життєстверджуючий: уславлює мужність воїнів, що захищають рідну землю.

Розвиток культури сприяв зростанню попиту на книги, що сприяло розвитку книговидання. У першій половині XVII ст. активно діяла Львівська братська друкарня, яка стала справжньою школою для цілої плеяди українських

друкарів. Тут видавалися граматика грецької та церковно-слов'янської мов, збірки віршів, драматичних творів українською мовою.

Найбільшою в тогочасній Україні стала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована архімандритом монастиря Єлисеєм Плетенецьким. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологійон». У Києві з'явилися перші приватні друкарні, засновані Спиридоном Собоєм та Тимофієм Вербицьким. На українських землях почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати в інше.

Загалом до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому їхня роль не обмежувалася книговиданням. Друкарні були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

3 ТЕАТР. МУЗИКА. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. У слов'яно-греко-латинських школах учнів навчали складати й виголошувати вірші та промови. Учителі писали вірші у формі декламацій на світські й духовні теми, а учні виступали з ними у школах на різдвяні, великодні, зелені та інші свята, у церквах, під час урочистих зустрічей почесних гостей тощо. Згодом твори декламували у формі діалогу. У 30-х рр. XVII ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах виникла шкільна **драма** та було започатковано театр.

Першою відомою пам'яткою української великодньої драми є надрукований у 1631 р. твір учителя Львівської братської школи Йоаникія Волковича «Роздуми про муку Христа, Спасителя нашого». Розвитку шкільного театру в Києво-Могилянській колегії сприяли програми навчання в класах поезики та риторики. У листах і творах його викладачів є згадки про шкільні вистави, які виконували учні колегії. У першій половині XVII ст. з'явилися перші **містерії**. Так, у цей час на Волині або в Галичині було створено «Слово про збурення (зруйнування) пекла». Містерії виконували на площах міст і містечок мандрівні актори в дні церковних свят.

Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися **інтермедії**. У цих комедійних сценках із побутового життя значне місце посідала імпровізація, тобто виконання без попередньої підготовки.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — **вертеп**. Вертепник мандрував зі спеціальною скринєю, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заводили» ляльок. На

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Софія Чарторийська — волинська княгиня, відома меценатка першої половини XVII ст. Разом із сестрою Оленою вона допомагала своїми коштами Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому шпиталь та школу для дітей селян. С. Чарторийська була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в селі Рахманів на Волині друкарню. Вона здійснювала переклади із грецької руською мовою. Саме С. Чарторийська надала підтримку відомому діячеві Львівського братства К. Транквіліону-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було надруковано її коштом.

Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови та призначений для сценічного виконання.

Містерії — духовні драми на біблійні сюжети.

Інтермедія — коротка сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами основної вистави (найчастіше драми).

Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

Вертеп

Сурми

Кобза

верхньому поверсі показували сцени, пов'язані з Різдом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові інсценівки. Ляльок майстер випилював із дерева й розмальовував. Вертепник водив їх за допомогою дротиків, розмовляв і співав за них. Його помічники співали хором і грали на музичних інструментах. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Києво-Могилянської колегії, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й виставами заробляли собі на життя.

Відображенням високого рівня духовної культури українського народу стали досягнення в музичному мистецтві. У пісенній творчості, як і в попередні століття, були поширені обрядові, ліричні, жартівливі, епічні, танцювальні пісні. В епічному жанрі виник ряд драматичних пісень про набіги татар, наприклад, «За річкою вогні горять». Своевідними пісенними розповідями про найважливіші події стали історичні пісні. Так, про козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. розповідається в пісні «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю».

Великої майстерності досяг партесний (багатоголосий) спів без нот і музичного супроводу. Його почали використовувати у православних церквах на протигагу католицькій церковній службі, що супроводжувалася грою на органі. Замість «знамен» або «крюків» для запису церковних наспівів прийшло нотне письмо. Співу за нотами навчали досвідчені музиканти й диригенти церковних хорів.

Виникли нові жанри світської музики. На основі віршованої поезії склалися канти — церковні й світські пісні для триголосого ансамблю або хору. Існували урочисто-вітальні, моралістично-повчальні, жартівливі, сатиричні та інші канти. Розвивалася також сольна пісня із супроводом. У цьому жанрі, на відміну від канта, відображалися внутрішній світ людини, її життя та ставлення до різних явищ у суспільстві.

Розвиток жанру інструментальної музики пов'язаний із музичними цехами на зразок ремісничих, які існували в деяких містах. Основною метою їх створення стало задоволення побутових потреб населення в музиці — супровід до танців на святах, гра на весіллях, хрестинах, похоронах тощо. Завдяки музичним цехам зароджувалася професійна музика. Тут створювалися зразки інструментальної музики, зароджувалися характерні склади ансамблів українських національних інструментів, удосконалювалася гра на багатьох інструментах.

Розвитку музичного мистецтва сприяли також козацькі військові музики. Вони грали під час походів, святкувань перемоги, різноманітних урочистостей. Серед інструментів найчастіше використовувалися сурми, труби, котли, кобзи, торбани. Козацькі музики виконували марші, танцювальну музику (гопак, козачок) і ліричні наспіви.

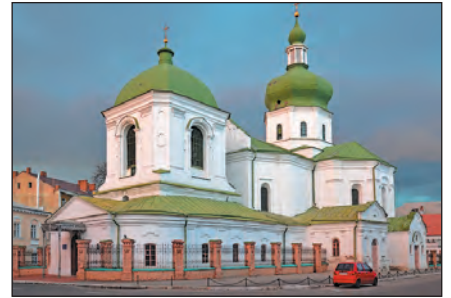
4 АРХІТЕКТУРА. Починаючи із XVII ст. в українській архітектурі все виразніше проявлялися елементи європейського стилю **бароко**, які в Середній Наддніпрянщині поєднувалися з місцевими традиціями. У результаті цього створювалися умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називали **українським бароко**. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков були помітні в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їхніх пропорцій та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

До видатних пам'яток архітектури цієї доби належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної архітектури стали собор Мовчанського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їхній зовнішній вигляд. Замість замків почали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені **бастіонами**. Найцікавішими зразками поєднання в одне ціле палацу й бастіонних укріплень, що були збудовані в цей період, стали замки в Збаражі та Підгірцях.

Нові риси з'явилися також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагалися поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади на українських землях споруджувалися нові католицькі

Церква Миколи Притиска в Києві. 1631 р. Сучасний вигляд

Підгорецький замок (Львівська обл.). 1635—1640 рр. Сучасний вигляд

Бароко — один зі стилів мистецтва в історії європейської культури; охоплював різні сфери духовного життя суспільства, через що вважається епохою культури.

Українське бароко — назва мистецького стилю, поширеного на українських землях у XVII—XVIII ст.; виник у результаті поєднання місцевих архітектурних традицій і європейського бароко.

Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди на розі фортечного муру.

Панорама старого Львова. Макет Я. Вітвіцького. 1929—1946 рр.

Костьол бернардинів у Львові.
1600—1630 рр. Сучасний вигляд

? Чи згодні ви з тим, що образотворче мистецтво першої половини XVII ст. є важливим джерелом для вивчення подій цієї доби? Поясніть свою думку.

храми. Так, у 1610 р. в Києві на Подолі великий костюл збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою цього часу став костюл бернардинів у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До нього прилягали монастирські корпуси, що утворювали замкнене подвір'я. Із появою у Львові єзуїтів пов'язане спорудження в 1610—1630 рр. костюлу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі в 1642—1644 рр. також збудували львівський костюл Стрітєння. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова вважаються каплиці Боїмів та Кампанів — усипальниці заможних купецьких родин. Їхні стіни мали багате архітектурне оздоблення, прикрашалися різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

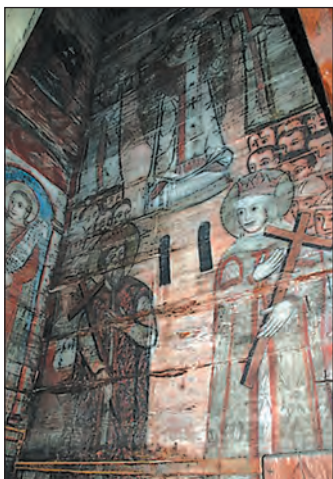
5 ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві тривав розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишалися настінні розписи та іконопис.

До наших днів збереглися розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич. У них помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями «Протестації» Йова Борецького, де він описує страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. Також збереглися розписи церкви Воздвиження в Дрогобичі. Їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевими квітами — барвінками, волошками тощо.

У цей період удосконалилася техніка різьблення по каменю та дереву. В орнаментах переважали рослинні мотиви. При цьому зображення рослин мало певне значення. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти поступилися місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу є надгробкові портрети. Їхня композиція ускладнилася, поглибилось прагнення передати риси характеру персонажа. Таким був поколінний надгробок київського воеводи Адама Кисіля, установлений у його родинній церкві-усипальниці в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст у лицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їхньому надгробку в костюлі в Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням її світського жанру. Перші світські гравюри

Воздвиження Чесного Хреста. Розпис у церкві Святого Духа в с. Потелич (Львівська обл.)

з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. У «Євангелії учительному» К. Транквіліона-Ставровецького вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером став майстер Ілля, який з 1636 р. працював у Києві та виконав гравюри до «Требника» Петра Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі першої половини XVII ст. провідне місце посідав жанр портрета. Визнання сучасників здобули портрети майстрів львівської школи. У цей період портрети створювали як із натури, так і посмертно. Портрети цього періоду вирізняються оригінальністю форм, втіленням поширених у цей час у мистецтві гуманістичних тенденцій, використанням засобів поетики й образотворчого фольклору. Такими вважають портрети члена Свято-Успенського ставропігійного братства Михайла Красовського авторства Олександра Ляницького та посмертний портрет Євдокії Жоравко художника Івана Паєвського. Їхньою особливістю є поєднання високого мистецького рівня з використанням прийомів бароко разом із традиціями народно-декоративної творчості.

Пензлю Миколи Петраховича приписували портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, образ якої вважали одним із найпривабливіших у тогочасному українському живописі.

Федір Сенькович став автором портретів львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Речі Посполитої Томаша Замойського. Прикметною ознакою портретів цього періоду стало прагнення передати не тільки зовнішні риси людини, але й особливості її характеру.

Надгробок Адама Кисіля у Свято-Успенському монастирі в с. Низкиничі (Волинська обл.). Сучасний вигляд

Рицар із самопалом. Гравюра з книжки К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У першій половині XVII ст. на українських землях зросла кількість навчальних закладів, що збільшувало можливості для здобуття освіти представниками різних верств суспільства.
- Завдяки створенню Києво-Могилянської колегії Київ поступово набував значення культурно-освітнього центру.
- Здобутки книговидавництва допомагали українському населенню розвивати свою культуру й мову.
- У першій половині XVII ст. на українських землях було започатковано театр.
- В архітектурі, містобудуванні й образотворчому мистецтві цей період став часом виникнення українського бароко.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1632 р. — утворення Києво-Могилянської колегії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Перекладачі». **Правила гри.** Учитель/учителька наводить фразу або термін за змістом параграфу, сформульований науковим стилем, і пропонує пере-

казати його своїми словами. Усі учні та учениці можуть запропонувати свої варіанти. Найбільш вдалі тлумачення доцільно розмістити на стенді в кабінеті.

- **2.** Що нового з'явилося в розвитку освіти в Україні в першій половині XVII ст.? **3.** Як було засновано Києво-Могилянську колегію? **4.** Назвіть факти, які свідчать про успішний розвиток літератури та книгодрукування на українських землях. **5.** Порівняйте розвиток архітектури й містобудування в XVI та першій половині XVII ст. **6.** Які нові явища з'явилися в образотворчому мистецтві цієї доби?
- **7.** Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з розвитком культури України в першій половині XVII ст. **8. Колективне обговорення.** Які

здобутки культури України першої половини XVII ст. ви вважаєте найважливішими й чому? **9.** Закінчіть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.».

 10. Відвідайте місцевий художній музей або здійсніть віртуальну екскурсію. На основі знайомства з історико-культурними пам'ятками України XVI — першої половини XVII ст. сформулюйте судження про цінності та норми життя, які утверджували автори цих творів мистецтва.

Практичне заняття за розділом І Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)*

ПРИГАДАЙТЕ

1. Укажіть дати наведених історичних подій: укладення Люблінської унії, створення Пересопницького Євангелія, вихід друком перших книжок, заснування Острозької академії, створення Львівської братської школи, виникнення Києво-Могилянської колегії.
2. Які зміни відбулися в адміністративно-територіальному устрої українських земель після Люблінської унії? **3.** Що вам відомо про Литовські статuti? **4.** Як ви розумієте поняття «повсякденне життя»? **5.** Назвіть особливості повсякденного життя представників основних верств суспільства європейських країн у XVI — першій половині XVII ст.

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, роботи з контурною картою та аналізу історичних джерел.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Додати до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу», складання якої передбачено в курсі всесвітньої історії, відомості про Литовські статuti, Люблінську унію, Пересопницьке Євангеліє, вихід друком перших книжок, заснування Острозької академії, Львівської братської школи, Києво-Могилянської колегії.
2. **Робота в парах.** Виокремити у витягах із Литовських статутів норми, у яких ідеться про ідеї рівності вільних людей перед законом, особистої недоторканності, захист прав вільної («шляхетної») особи, особисту відповідальність перед законом.
3. **Робота в малих групах.** Розподілити обов'язки та за додатковими джерелами інформації підготувати описи повсякденного життя представників основних верств українського суспільства XVI — першої половини XVII ст.

ХІД РОБОТИ

І. Робота з контурними картами

1. Обведіть межі розселення українців на початок XVI ст.
2. Підпишіть різними кольорами назви держав, до складу яких входили українські землі на початку XVI ст., і назви українських земель.

* Ознайомтеся з планом-схемою «Як працювати на практичному занятті» (с. 252).

3. Зафарбуйте різними кольорами території Корони Польської та Великого князівства Литовського на середину XVI ст.
4. Заштрихуйте українські землі, які відійшли до Корони Польської внаслідок Люблінської унії.
5. Обведіть кордони Речі Посполитої в 1569 р.

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події зі всесвітньої історії ви внесли до таблиці? Чому ви обрали саме їх?
2. Які події з історії України ви внесли до таблиці? Поясніть свій вибір.
3. Проаналізуйте зв'язок між подіями всесвітньої історії та історії України. Про що, на вашу думку, це свідчить?

III. Робота з історичними джерелами

Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і виконайте завдання.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Першого Литовського статуту про відповідальність за образу державних урядників (1529 р.)

...Правитель обіцяє нікого не карати заочно, навіть якби це стосувалося образи його гідності. І якщо хтось на когось несправедливо робив, сам буде за це відповідати...

...недоведена підозра княжої, панів хоружних, шляхти, міщан не буде каратися... інакше ніж після доведення в суді за правом християнським, коли привід і сутність скоєного з'ясовані будуть, не будуть подолані захистом, як передбачено звичаями і правом християнським відповідно до важкості або

легкості скоєного. І також якби хтось, обмовляючи будь-кого, вимагав позбавлення гідності, страти або позбавлення майна, тоді той, хто звинувачував, але не довів цього, сам має бути підданий цьому покаранню...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, чи вважаєте ви справедливими наведені в тексті норми розгляду звинувачення в правопорушеннях і покарання за них. Поясніть свою точку зору.

Із Другого Литовського статуту про права жінок (1566 р.)

Тож обіцяємо і наказуємо княгинь, пань, вдів, княжних, панянок, дівок-шляхтянок і всякого іншого стану походження земського... зберегти при вольностях їхніх, і силою ні за кого їх давати не маємо, без волі їхньої, за кого захочуть, за того вільно [можуть] піти...

Коли б яка дівка без волі батьківської або материнської йшла заміж, така втрачає право на посаг і на маєтки батьківські й материнські, а якби одна була в батька, тоді отчизна до родичів переходить мимо такої дівки...

...Яка б дівка або вдова, будучи стану шляхетського, маючи маєтки батьківські або материнські, пішла заміж за простого стану чоловіка, не шляхтича, така від усіх маєтків своїх... назавжди відлучається, але ті маєтки мають до родичів відійти, а після вдови — до дітей і теж до родичів її, а такі діти, як і родичі, матимуть такий дівці або вдові за ті маєтки її віддати суму грошей, згідно з рахунком статутувим...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте обсяг прав, які статут гарантував жінкам.

Із Другого Литовського статуту про права шляхти на уряди в державі (1566 р.)

Також ми, правителі, обіцяємо й присягаємо, що в державі Велике князівство Литовське на світські й духовні посади жодні іноземці призначатися не будуть; але то всі ми і нащадки наші великі князі литовські мають призначати лише представників давніх родів Великого князівства Литовського й земель, які йому належать... А якби хтось з іноземців за свої заслуги з нашої ласки оселився тут, то він стане обивателем Великого князівства, що несе службу земську цій державі. Проте на гідності і будь-які посади духовні або світські вони не мають бути обрані...

...простих людей над шляхту не підвищувати... і урядів наших простим людям давати не маємо, а шляхті обіцяємо... за службу їх нам, правителям, відповідно до корисності їхні гідності й уряди надавати та в службі нашій зберегти, як вірних наших підданих...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які права статут гарантував шляхті.

Із Третього Литовського статуту про статус підкоморських судів* (1588 р.)

...Встановлюємо, що в кожному повіті має бути підкоморський присяжний суд, обраний з осіб, які мешкають у ньому. Він має бути сформований із чотирьох обраних обивателями цієї землі осіб: судді, підсудка, писаря й земських...

В усіх суперечках земельних і межових підкоморський суд має приймати рішення... [У разі розгляду суперечок лише суд вирішує], хто на землі має залишатися, а хто сплатити за шкоду; скарги представників будь-якого стану й представників простих людей, усі доведені шкоди, підтвержені доказами відповідно до закону, не відкладаючи на

пізніший час, розглядаються судом, і на них видається лист із рішенням, скріплений печаткою й рішенням суду...

Якщо кому зі складу підкоморського суду або самим підкоморним заподіяно шкоду, то постраждалий має сторону противну, згідно із цим статутом, закликати до відповіді у визначеній установі.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чи можна стверджувати, що підкоморський суд сприяв правовому вирішенню земельних суперечок. Чому?

Із Третього Литовського статуту про відповідальність за вбивство (1588 р.)

а) ...якби котрий шляхтич... людину простого типу вбив, і був на гарячій крові схоплений... тоді того шляхтича-вбивцю горлом карати;

А якби шляхтич сказав, що вбив без умислу... захищаючись від убитого... тоді від страти й відповідальності буде звільнений.

б) ...якби простого чину люди наші... вбили шляхтича або шляхтянку... всі [винні] мають бути

страчені... А якби де умисно здійснили пограбування дому шляхетського з розбоєм і вбивством, тоді всіх тих, на кого позивач покаже, покарати стратою...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як у Литовському статуті захищалося людське життя від зазіхань на нього.

IV. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп обговорюють підготовлені ними до уроку описи повсякденного життя представників основних верств українського суспільства XVI — першої половини XVII ст. та рекомендують до заслуховування класу найцікавіші роботи.

V. Підсумки заняття

Учні та учениці формулюють висновки відповідно до мети заняття, визначаючи, чого вони навчилися на ньому.

* Підкоморський суд — становий шляхетський суд із розгляду межових земельних суперечок, запроваджений Другим Литовським статутом 1566 р.

Узагальнення за розділом I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

1. Проведіть конкурс знавців понять і термінів, що вивчалися в розділі. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: фільварок, оренда, рента, панщина, унійна (греко-католицька) церква, полемічна література, церковні братства, слов'яно-греко-латинська школа, колегіум (колегія), академія, вертеп, гравюра, українське бароко.

2. Об'єднайтеся в команди й проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Уявіть, що за допомогою машини часу ви опинилися у Східній Європі XVI — першої половини XVII ст. й змогли побачити, що відбувалося в цей час. Розіграйте невеликі інсценівки таких епізодів: 1) польське місто Люблін під час роботи сейму 1569 р. і прийняття рішення про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського; 2) робота церковних соборів 1596 р. в Бересті; 3) боротьба за відновлення православної ієрархії у 20-х рр. XVII ст.; 4) архітектурні пам'ятки Львова в XVI — першій половині XVII ст.

3. **Робота в парах.** Розподіліть ролі та відтворіть уявні діалоги, які могли відбу-

тися між: 1) прибічником і противником об'єднання Литви та Польщі в одну державу; 2) представниками привілейованого і напівпривілейованого станів на українських землях у XVI ст.; 3) прибічником і противником унії православної і католицької церков; 4) учнем Києво-Могилянської колегії та людиною, що збирається там навчатися.

4. **Робота в малих групах.** Обговоріть і презентуйте висновки класу: 1) наслідки укладення Люблінської унії для українського суспільства; 2) роль фільваркового господарства в соціально-економічному житті тогочасної України; 3) вплив Реформації і Контрреформації на суспільне життя українців у Речі Посполитій; 4) історичне значення розвитку книговидання та шкільництва на території України в XVI — першій половині XVII ст.

5. **Колективне обговорення.** Висловіть обґрунтовані судження про роль у подіях на українських землях XVI — першої половини XVII ст. таких історичних діячів і діячок: В.-К. Острозький, Г. Острозька, І. Федорович, Іпатій Потій, Йосиф Велямин Рутський, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, І. Вишенський, А. Заславська-Гольшанська, Г. Гулевичівна, Йов Борецький, Петро Могила.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 11—12. Поява українського козацтва та перших Січей

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про те, хто такі українські козаки і якою є передумова їхньої появи; як постали перші Січі й чим уславився Д. Вишневецький; про характерні риси життя та побуту козаків; визначення термінів і понять «українське козацтво», «козак», «Дике Поле», «засіка», «Дніпровський Низ», «Великий Луг», «Запорожжя», «зимівник», «показачення», «низове козацтво».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли утворилася Річ Посполита? **2.** Які зміни відбулися на українських землях після утворення Речі Посполитої? **3.** Покажіть на карті атласу держави, із якими межували українські землі на півдні в XVI ст. **4.** Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст. **5.** Що означає вислів «міжстановий соціальний прошарок»? Хто до нього належав на українських землях у цей період?

? Висловіть свою думку щодо цитати сучасного українського дослідника П. Кралюка: «Виникнення українського козацтва — тайна за сімома печатами».

1 УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО. Ранньомодерна доба стала періодом формування українського козацтва, яке відіграло важливу роль у подальших подіях історії. Питанню виникнення козаків приділяють увагу чимало як українських, так і зарубіжних дослідників. Завдяки їхнім зусиллям про походження козацтва сьогодні відомо досить багато. Проте дослідження істориків досі тривають.

Термін «козак» має тюркське походження, уперше це слово згадується наприкінці XIII — на початку XIV ст. Тоді так називали представників тюркського населення, які несли сторожову службу, а в тогочасних польських хроніках під «козаками» мали на увазі втікачів, розбійників і вигнанців.

Від XV ст. після розпаду Золотої Орди козакування стало досить поширеним явищем у тюркському світі. Окремі кримськотатарські роди або їхні групи втікали на вільні степові території «Дикого Поля» та ставали козаками. За повідомленнями джерел, мусульманські кримськотатарські козаки наймалися на службу до литовських і московських князів або нападали на їхні землі.

Наприкінці XV ст. з'явилися згадки про появу християнського козацтва, зокрема українського, яке діяло в степовому прикордонні. Мусульманське кримськотатарське й християнське українське козацтво мали між собою в цей час чимало схожого. Обидві спільноти існували за рахунок війни — служби із захисту кордону, розбійницьких нападів, наїздів і пограбувань ворожих поселень. Чималі прибутки приносила їм торгівля на невідільницьких ринках бранцями, захопленими в цих поселеннях. Варто зазначити, що в той час так діяли не лише козаки, а й інші, переважно недержавні військові люди.

Перша згадка про українських козаків датується **1489 р.** Вона міститься у «Хроніці» польського автора Марціна Бельського, де повідомляється, що козаки несли службу в польсько-литовському війську під час його походу на кримських татар.

Українське козацтво запозичило в кримськотатарського чимало військових і побутово-звичаєвих традицій. При цьому, переймаючи ці традиції на початковому етапі формування, українське козацтво продовжило свій самобутній розвиток. Так, у середині XVII ст. воно вже було зовсім іншою спільнотою, ніж наприкінці XV — на початку XVII ст.

Із часом розгорталися процеси самоорганізації українського козацтва, яке на початку свого виникнення становило

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із документів Кременецької волості про козаків (1563 р.)

...Козаків, або ж людей неосілих, прихожих, утримувати ніде в селах більше трьох днів, усе село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу,

і тримав його більше трьох днів, а відпустивши, не оголосив всьому селу, і якщо від цього трапилася кому шкода, то будь-який господар має відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний виплатити три рублі, згідно зі статутом земським...

Із Баркулабівського літопису про перебування козаків на білоруських землях (1603 р.)

...[коли] назад на Низ звідси виїжджали, то велику сильну шкоду по селах, по містах чинили: жінок, дівок, хлоп'ят із собою багато брали; також

багато коней із собою побрали, один козак буде мати коней вісім, десять або дванадцять, а хлоп'ят троє, четверо, жінок або дівок дві чи три...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яким було ставлення до козацтва в наведених джерелах. На підставі яких фактів можна зробити такий висновок?

вільну людність, не обмежену державними правовими нормами. У результаті козацтво перетворилося на окремий соціальний стан із власними поглядами на тогочасні події на українських землях.

2 ПЕРЕДУМОВИ Й ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. УХОДНИЦТВО. Українське козацтво виникло на величезній степовій території «Дикого Поля» між християнськими державами — Великим князівством Литовським і Коронаю Польською, і мусульманськими державами — Кримським ханством й Османською імперією. Обидві сторони використовували ці вільні землі для військового ремесла, поєднуючи його з промислами.

Ситуація, що склалася наприкінці XV — у XVI ст. на просторах «Дикого Поля», стала основною передумовою виникнення українського козацтва. Природні багатства цих територій за дніпровськими порогами приваблювали населення обох боків кордону.

До «Дикого Поля» вирушали ватаги охочих займатися степовими промислами — мисливством, бджільництвом і рибальством. На українських землях їх називали уходниками. Представників різних станів, що опинялися в їхньому складі, об'єднувало те, що в межах визначеного правовими нормами суспільства вони почували себе незручно. Життя, сповнене небезпек і можливостей швидко збагатитися, приваблювало їх більше. Ватаги уходників стали одним із витоків формування українського козацтва.

Основними причинами виникнення козацтва стали процеси, пов'язані з освоєнням українським населенням степів «Дикого Поля», та необхідність організації захисту Південної Київщини і Східного Поділля від набігів татар.

Українське козацтво — збірна назва козаків на українських землях. Спочатку козаками називали вільних людей, що населяли південноукраїнські степи й жили за рахунок війни.

Козак — слово тюркського походження, що вживалося для позначення вільної людини, шукача пригод. На українських землях ним називали: 1) від другої половини XV ст. — охоронців південного прикордоння та промисловиків-уходників; 2) від другої половини XVI ст. — запорожців і реєстровців; 3) у добу Гетьманщини — представників козацького стану.

«Дике Поле» — історична назва незаселених і малозаселених чорноморських степів у XVI—XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З опису литовського дипломата XVI ст. М. Литвина про природні багатства «Дикого Поля»

Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкури, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають узимку зі степів до лісів, а влітку назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птахів така дивовижна сила, що навесні хлопчачки назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їхніми виводками наповнюють курники.

Вірлят зачинають до кліток задля їхнього пір'я, яке чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами.

? Робота в парах. Опрацюйте текст, обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Як автор ставиться до подій, про які розповідає? Чому ви так вважаєте? **2.** Чим «Дике Поле» приваблювало людей? **3.** Яким видам господарювання сприяли природні багатства «Дикого Поля»?

? Історик М. Грушевський назвав Д. Вишневецького «духовним батьком нової української плебейської республіки», оцінюючи його історичні послуги. Поясніть, як ви розумієте наведену характеристику.

З П'ЯВА ПЕРШИХ КОЗАЦЬКИХ СІЧЕЙ. ОРГАНІЗАЦІЯ ВІДСІЧІ ТАТАРСЬКИМ НАЇЗДАМ.

На місцях промислів ухадники влаштовували тимчасові оселі для збереження своєї продукції та захисту від нападників. Ці поселення будувалися з деревини, їх називали «острогами», «городками» і «станами». Від першої половини 80-х рр. XVI ст. поселення почали обносити дерев'яними укріпленнями — «засіками», і поступово за ними закріпилася назва «Січі».

Переважна частина козацьких Січей розташовувалася на **Дніпровському Низу**. Спираючись на них, козаки спочатку витіснили звідти татарські ватаги, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

У першій половині XVI ст. на Запорожжі виникли козацькі поселення, або **зимівники**. Хоча спершу це були місця для утримання худоби взимку, згодом так почали називати зимові помешкання для людей. Із розвитком місцевого сільського господарства та промислів «зимівники» перетворилися на осередки, де застосовувалася наймана праця незаможних козаків і селян.

У 20—30-х рр. XVI ст. після декількох невдалих спроб влади Великого князівства Литовського прийняти українських козаків на державну службу було вирішено створити фортецю з козацькою залогою в південному прикордонні. Місцева влада цю пропозицію підтримала. Утілив її в життя черкаський і канівський староста **Дмитро Вишневецький** у 1555—1556 рр.

Крім Д. Вишневецького, опір татарським наїздам чинив і місцевий уряд. Зокрема, кам'янецький каштелян, тобто комендант замку й замкової залози Кам'янця, організував варти й розвідки на татарських шляхах і завчасно сповіщав населення про небезпеку. Для боротьби з нападниками на прикордонні представники місцевої влади збирали й утримували власні загони вояків, широко залучаючи до них місцеве козацтво.

«Засіка» — штучна перешкода з повалених дерев, улаштована з оборонною метою; табір, обнесений частоколом.

Дніпровський Низ — землі по обидва береги Дніпра, розташовані за його порогами.

Великий Луг — історична назва місцевості й величезних річкових плавнів, які до середини XX ст. існували на лівому березі Дніпра між ним та річкою Конка.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Зимівник — назва житла (хутора) і козацького господарства на Запорожжі.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Дмитро Вишневецький — волинський православний магнат, один із перших відомих ватажків українського козацтва, із яким пов'язують початок його організації. На початку 50-х рр. XVI ст. він обіймав посаду черкаського й канівського старости та організував відсіч татарським наїздам на ці землі. У 1555—1556 рр. під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця збудували замок «городок», у гарнізоні якого були козаки й представники військово-службового люду.

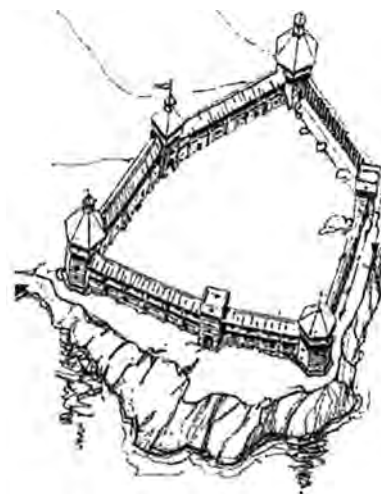
Деякі дослідники вважають замок на острові Мала Хортиця своєрідним прообразом козацького укріплення та козацького товариства, за яким закріпилася назва «Хортицька Січ».

Проте уявлення про Хортицьку Січ мають винятково легендарний характер, не підтверджений писемними джерелами й археологічними даними. Імовірно, що, закріпившись на Малій Хортиці, біля найважливішої переправи через Дніпро, князь узяв під захист ухадників на Великому Лузі й розпочав звідти здійснювати рейди на татарські й турецькі фортеці в пониззі Дніпра й Південного Бугу. Улітку 1556 р. Д. Вишневецький із загоном у 600 кіннотників і командою на 18 чайках узяв приступом Очаків, а восени того ж року — фортецю Аслан-Кермен. Захоплені в противника гармати князь установив у Хортицькому замку. На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити Малу Хортицю. На початку 1563 р. під час походу до Молдавії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Після відмови перейти на турецьку службу його стратили.

Існує думка, що Д. Вишневецький став прообразом героя народної думи «Пісня про Байду», хоча історичними джерелами це не підтверджено.

Князь Дмитро Вишневецький. Невідомий художник. XVIII ст.

Замок-«городок» Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця. Сучасна реконструкція

Вагому роль у перетворенні козацтва на професійну військову спільноту відіграли деякі представники місцевої влади — хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, канівський і черкаський староста Остафій Дашкевич, барський староста Бернад Претвич, кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський та інші.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Густинського літопису про зародження українського козацтва (початок XVII ст.)

У рік 7024 (1516). ...У той-то лихий рік почалися на Україні козаки... Війнолюбивий наш народ, за смакувавши собі з добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тим козаками нареклися; і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити. День же одо дня примножалось їх, так, що з часом намножилося. І навіть досі вони не перестають пакості творити татарам і туркам. А старійшину обирають з-посеред себе, мужа

хороброго і смисленного, за своїм давнім обичаєм; живуть же повсігди на Запорожжі. Рибу ловлять, її без солі на сонці сушать. А на зиму розходяться кожний у свій город. Тільки кілька сотень зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів. А на літо знову збираються.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як літописець пояснював появу українського козацтва.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із повідомлення англійського дослідника Р. Кнолленза про українських козаків (1603 р.)

Ті козаки — легка кіннота, яка діє головним чином на кордоні Корони Польської з татарами; це загартований і відважний тип людей, які вважають почесним жити тільки за рахунок ворога та над усе в житті цінують бойового коня і спис. Хоча татари й турки живуть у приязні з поляками та нібито прагнуть миру з ними, досить часто вони великою кількістю вторгаються до Подолії і Русі (Галичини), що належать Короні Польській, і спустошують їх, якщо вчасно не отримують відсічі від названої

легкої кінноти козаків, що завжди на них чатують, як яструб на здобич.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які факти про діяльність українських козаків наводить автор? **2.** Які висновки на підставі наведених фактів ви можете зробити про роль козаків у боротьбі з наїздами татар на початку XVII ст.?

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Бернард Претвич — староста міста Бар із 1540 р. Він до самої смерті постійно здійснював сторожові рейди вздовж подільського прикордоння, переслідував загоны татар у «Дикому Полі», звільняв захоплених ними бранців і влаштовував власні каральні експедиції у Крим, до Очакова, Аккермана й Кілії. Сучасники вихваляли Б. Претвича, називаючи його «муром подільських країв». Вони стверджували, що поки був живий Б. Претвич, татарські шляхи «заросли травою», оскільки за роки свого урядування в Барі він 70 разів вступав у битви з татарами й стільки ж разів перемагав.

Показання — процес набуття козацьких прав вихідцями з інших верств українського суспільства.

Низове козацтво — назва, що вживалася щодо козаків-запорозжців, які селилися в нижній течії Дніпра на землях, підконтрольних Січі.

У 40-х рр. XVI ст. проблема козацтва вперше стала чинником погіршення відносин між Коронаю Польською та Османською імперією. Турецька влада розуміла, хто допомагає організувати, озброїти та спорядити козацькі загоны в походи. Проте в офіційних відповідях на татарсько-турецькі протести польська влада заперечувала участь своїх урядовців і засуджувала козаків як «свавільних людей, степову наволоч, що живе з грабунку, не підлягаючи жодній управі, тому їх годі спіймати й покарати».

4 СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ, ЖИТТЯ ТА ПОБУТ КОЗАКІВ.

У XVI ст. у складі населення України кількість козацтва поступово збільшувалася. Як побутове явище козакування ставало звичним для тогочасного українського суспільства. Поширювалося **показання**. Від кінця XVI ст. численні втікачі з українських земель прямували до Степу, щоб стати козаками. За висловом польного коронного гетьмана Речі Посполитої С. Жолкевського, у 1596 р. «вся Україна показачилась». Спочатку «ходити в козацтво» означало рущати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли козацтво вже переважно протидіяло набігам татар в українському прикордонні, «козацьким хлібом» почали називати їхню службу. Звичні до військової справи козаки також наймалися на військову службу до правителів різних держав.

У козацькій спільноті сформувалася своя система цінностей. Провідними принципами козацького співіснування стали рівність, особиста свобода, відданість груповим інтересам і відчайдушна хоробрість.

Умови життя козаків, які склалися в степах «Дикого Поля», були суворими, вимагали фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя. Жили козаки в саморобних куренях, сплетених з очерету та вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків виготовлявся з домотканого сукна й полотна. Із

Центральна садиба хутора-зимівника. Віртуальна реконструкція

Внутрішній вигляд козацького будинку. Реконструкція. Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька обл.)

Курінь. Реконструкція. Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька обл.)

нього шили широкі штани (шаровари), сорочки, поверх яких надягали широкополі довгі каптани, що підперізували поясом. Взуттям слугували чоботи, а головним убором — висока шапка («кучма»).

В одязі, озброєнні й термінології тогочасного козацтва існувало чимало тюркських елементів. Основною зброєю козака стала татарська шабля. Як і татарські вояки, козаки широко використовували лук і стріли. Припускають, що козацьку піхоту з вогнепальною зброєю створили за зразком турецьких яничарів. Саму рушницю козаки називали яничаркою. Тюркське походження мали такі козацькі слова, як кіш, курінь, булава, сагайдак, осавул, бунчук, джура, ватага, барабан, сурма, табір, майдан. Тюркськими запозиченнями в одязі й зовнішності стали козацькі шаровари, довгополі каптани, широкі пояси, «кучми», зачіски («оселедець») і носіння довгих вусів. На думку деяких дослідників, це свідчить, що в період свого виникнення українське козацтво значною мірою наслідувало традиції вже існуючих тюркських козацьких ватаг.

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви із пшона, житнього борошна й риби, вживали в їжу смажену дичину та в'ялену рибу.

Запорозьке вбрання. Ескіз. Художник І. Репін. 1887 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа кримського хана Сагіба Герая до польського короля Жигмунта І (початок 40-х рр. XVI ст.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приятельство, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо

зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як козацькі походи ускладнювали відносини між польським королем і кримським ханом.

Козаки в Степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

Воєнні походи козаків поєднувалися із заняттям різними промислами, лагодженням зброї, приготуванням їжі та запасів для походів. У вільний час козаки полюбили співати, грати на кобзі й танцювати.

Після походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому.

Нападаючи на володіння турецького султана й кримського хана, козаки створювали чимало незручностей владі як її піддані. Тому на старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воеводств покладалися обов'язки стримувати козаків, щоб не допускати їх самостійних походів.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Наприкінці XV ст. в писемних джерелах з'явилися перші згадки про українське козацтво.
- Поява козацтва стала цілком закономірним явищем. У цей час воно було складовою своєрідного кордону, що поділяв світи осілого землеробського населення та степових кочовиків.
- Д. Вишневецький став одним з організаторів українського козацтва, оскільки першим серед старост південноукраїнських міст розгорнув діяльність на Запорозжжі.
- Українське козацтво мало своєрідні традиції життя та побуту, у яких українські народні звичаї поєднувалися з тюркськими культурними елементами.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1489 р. — перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари, кожна з яких отримує тему для розповіді. Гравці в парі по черзі ставлять одне одному запитання. Перемагає та пара, яка надасть більше правильних відповідей на запитання (їхня кількість обговорюється заздалегідь). Запитання мають передбачати коротку відповідь: «Перелічіть...», «Назвіть...», «Що таке...», «Кого називали...».

 2. Які існують версії виникнення українського козацтва? **3.** Назвіть і поясніть передумови появи українського козацтва. **4.** Як постали перші козацькі Січі? **5.** Чим уславився Д. Вишневецький? **6.** Що було характерним для системи цінностей, життя та побуту українських козаків?

 7. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з виникненням українського козацтва та перших Січей. **8.** До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проект «Яку роль відіграло українське козацтво в розвитку українських земель

у XVI — першій половині XVII ст.». Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 253).

 9. Робота в парах. Обговоріть план роботи та підготуйте лист від імені представника місцевих органів влади з південних українських земель до центральних органів влади, де опишіть, як виникло українське козацтво. За необхідності скористайтеся додатковими джерелами інформації. **10.** Висловіть свою думку щодо цінностей українського козацтва. Чи зберігають вони своє значення сьогодні? **11. Колективне обговорення.** Український історик ХХ ст. І. Крип'якевич про виникнення українського козацтва писав: «У степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Як автор уявляв процес виникнення українського козацтва? Яким є ваше ставлення до наведеної точки зору? Поясніть свою думку.

§ 13. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького

1 **ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ.** На межі 70—80-х рр. XVI ст. в Україні виникла ситуація, що сприяла появі в українських козаків єдиної військово-політичної організації. У середині XVI ст. на Дніпровському Низу вже сформувалася ціла мережа козацьких «городків» і Січей. Козацькі ватаги жили в них як тимчасово, так і постійно. У разі потреби дати відсіч нападникам або рушити в похід по здобич вони часто виступали спільно під керівництвом виборних отаманів. Це сприяло усвідомленню козаками необхідності самоорганізації.

Розрізнені козацькі «городки» і невеликі Січі об'єднувалися також через кількісне зростання козаків. Якщо раніше, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно перебувало лише кілька сотень українських козаків, то тепер їх були тисячі. Зростанню кількості козацтва сприяло розгортання покозачення, що стало однією з форм соціального протесту представників різних верств суспільства, невдоволених своїм становищем.

Об'єднання козацьких Січей на Запорожжі прискорила політика правителя Речі Посполитої Стефана Баторія, який намагався підпорядкувати собі козаків на тлі їхньої постійної боротьби з турецько-татарськими нападниками.

Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче порогів Дніпра, на великому й неприступному острові Томаківка виникла перша Січ Великого Лугу — **Томаківська**. Її називали **Запорозькою Січчю**, а козаків — січовиками, або запорожцями. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. За підрахунками дослідників, на Томаківській Січі перебувало близько 5 тис. козаків. Усього ж українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. осіб.

У **1593 р.** Томаківську Січ зруйнувало татарське військо. Після цього козаки переселилися на острів Базавлук і заснували **Базавлуцьку Січ** — другу за часом створення Січ.

Запорозька Січ. Фрагмент малюнка XVI—XVII ст.

Запорозька Січ. Макет-реконструкція. Художник А. Левкін. 1977 р.

? Опишіть за ілюстраціями вигляд Запорозької Січі.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як виникла Запорозька Січ; де розташовувалися Запорозькі Січі до середини XVIII ст.; про утворення реєстрового козацтва та Війська Запорозького; якими були характерні риси військового мистецтва українських козаків; визначення термінів і понять «Запорозька Січ», «Томаківська Січ», «Базавлуцька Січ», «чайка», «реєстрове козацтво», «козацькі клейноди», «Військо Запорозьке».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть визначення поняття «українське козацтво».
2. Укажіть передумови й основні причини його виникнення.
3. Яким було ставлення влади до діяльності українського козацтва?
4. Що таке покозачення?
5. Покажіть на карті атласу територію Дніпровського Низу.

? Чи дійсно наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. склалася сприятлива ситуація для виникнення Запорозької Січі? Чому?

Запорозька Січ — військово-адміністративна організація українського козацтва, яка існувала за порогами Дніпра в другій половині XVI ст. — 1775 р.

Томаківська Січ — найбільш рання з відомих Січей запорозького козацтва на острові Томаківка на Дніпрі.

Базавлуцька Січ — військово-адміністративний осередок запорозького козацтва в 1593—1638 рр. на острові Базавлук на Дніпрі.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVI ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки про козацьку зброю й войовничість (початок XVIII ст.)

...Та коли йдуть походом у турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, луки, стріли та списи й користуються всім цим так вправно, що й найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який, і стільки войнства збереться, що як трава стане, і з цю-

го приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, — сказано було, — царю турецький, що лоза, то й козак, а де байрак, то й по сто й двісті козаків там». І всі вони в Січі незмірно хоробрі. Це про них сказано:

Вони Русь за своє багатство велике мають Хитрість військову та мужність у війні знають.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як автор ставиться до українського козацтва. На підставі чого ви зробили свій висновок?

2 ВІЙСКОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ. Серед козацтва існувало ефективне військово мистецтво, завдяки якому козаки досить часто перемагали як на суходолі, так і на морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а на задніх шеренгах їх прикривали та перезаряджали зброю. Велика увага приділялася артилерії, вогонь якої підтримував у бою дії піхоти. Перевагу віддавали легким гарматам завдяки їхній маневреності в бою.

Легка кіннота застосовувалася козацтвом як допоміжне військо для розвідки, переслідування, заманювання в пастку, рейдів у тили противника тощо.

У козаків існувало декілька видів тактики ведення бою:

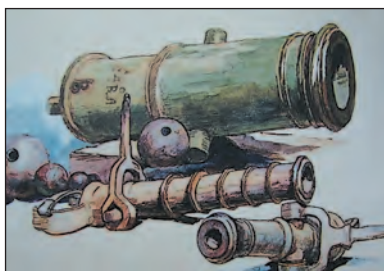
- ▶ лава — наступ на противника півколом;
- ▶ галас — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з противником, і кожен запорожець виявляв у бою особисту військову майстерність;
- ▶ табір — військо рухалося похідним рядом у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали противника з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору, а потім поверталася під захист пересувних укріплень;
- ▶ самообкопування — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

Козаки здійснювали також рейди в глибоку територію противника, раптово захоплювали фортеці, улаштували засідки, нападали вночі тощо. Існували вартова служба й служба розвідки. Спеціальні підрозділи несли варту в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки давали сигнал за допомогою димової системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про противника в його володіннях за допомогою розвідників і за їхніми повідомленнями складали плани походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Козацький флот складався із **чайок** — легких маневрених човнів, які мали два керма (кормове

Старовинна козацька зброя.
Художник М. Самокиш. 1900 р.

Козацькі гармати з ядрами.
Художник М. Самокиш. 1900 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У Західній Європі до Тридцятилітньої війни (1618—1648 рр.) піхотинці-стрільці вважалися допоміжними військами. При цьому європейські піхотинці поділялися на тих, хто володів вогнепальною і холодною зброєю. В українських козаків такого поділу не існувало. Вогнепальна зброя застосовувалася як основний тип озброєння.

Наступ козаків лавою. Сучасний малюнок

Рухомий табір із возів.
Малюнок XVI—XVII ст. (фрагмент)

Чайка — безпалубний човен запорозьких козаків XVI—XVIII ст. завдовжки близько 18 м у вигляді видовбаної колоди, по бортах обшитої дошками.

Мала козацька чайка. Сучасна реконструкція

? Висловіть аргументоване судження про те, як поява реєстрового козацтва вплинула на соціальну структуру тогочасного українського суспільства.

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, залучена владою Речі Посполитої до військової служби й записана до списків (реєстрів).

Козацькі клейноди — військові знаки українського козацтва та символи влади його старшини.

й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Великі чайки вмщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та були оснащені чотирма шістьма невеликими гарматами.

З УТВОРЕННЯ РЕЄТРОВОГО КОЗАЦТВА. Перетворення українського козацтва на помітний чинник суспільного життя, необхідність захисту південного кордону та ведення воєнних кампаній проти сусідніх держав сприяли появі **реєстрового козацтва**.

У 1524 р. вперше влада спробувала залучити козаків до державної служби. Польський король і великий князь литовський Жигмунт I доручив набрати 1—2 тис. козаків для захисту південного прикордоння. Проте через відсутність коштів цей проект не було здійснено.

У 1572 р. за дорученням польського короля й великого князя литовського Жигмунта II Августа прийняли на державну службу та вписали до спеціального списку — реєстру — 300 козаків. Реєстрові козаки, як їх почали називати, отримали особливі групові права й привілеї. Їх вилучали з-під підпорядкування місцевої влади, звільняли від сплати податків і надавали право на власне судочинство. За ними закріплювалося право на землеволодіння, а у Трахтемирівському монастирі влаштовувався козацький шпиталь. У результаті козацтво виділилося з-поміж інших верств населення та почало перетворюватися на окремий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану здійснив польський король і великий князь литовський Стефан Баторій в 1578 р. Він погодився прийняти на державну службу 500 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців». Військо козаків-реєстровців отримало назву «Його Королівської Милості Запорозьке Військо».

Військо Запорозьке мало **клейноди** — спеціальні військові знаки, регалії та атрибути. За часів правління

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Постанови щодо низовців», затвердженої королем Стефаном Баторієм 16 вересня 1578 р.

...Перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому послужними бути... тобто мають не воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би це чинив, мали б гамувати, хапати й бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити цареві кримському, його землям, людям, улусам... однак мають давати нам знати про

царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів.

? **Робота в парах.** Опрацюйте документ і дайте відповіді на запитання: **1.** Які обов'язки мали виконувати на державній службі реєстрові козаки? **2.** Які факти свідчать, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти козаків Запорозької Січі?

Козацькі клейноди: 1) булава; 2) корогва; 3) литаври; 4) печатка

Стефана Баторія ними були прапор, печатка, булава та бунчук. Прапор (корогву) Війська Запорозького завжди носив хорунжий попереду війська, поруч із гетьманом. Печаткою Війська Запорозького розпоряджався суддя. Вона мала круглу форму, виготовлялася зі срібла. На ній був зображений козак у гостроверхій шапці й каптані з шаблею, порохівницею на поясі та мушкетом на лівому плечі.

Владу гетьмана уособлювала булава. Гетьману надавався також бунчук — палиця завдовжки 2—2,5 м із кулею або вістрям угорі, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або телячого хвоста. Він указував місце перебування гетьмана під час бою. Згодом кожен полк також отримав свої прапор і печатку, а ознакою влади полковника стала невелика бойова булава — пірнач (шестопер).

Наданням прав і привілеїв реєстровцям уряд намагався розколоти козацтво, перешкодити зростанню його кількості й підпорядкувати собі. Відтоді влада визнавала лише реєстрове козацтво, а проти не вписаних до реєстру вела нещадну боротьбу. Однак ця політика виявилася невдалою. Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

Військо Запорозьке —

- 1) військово-політична організація українського козацтва із центром у Запорозькій Січі;
- 2) Українська козацька держава, що виникла в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.;
- 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Українській козацькій державі.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Із появою Томаківської Січі окреслилася організаційно стійка форма військово-політичного об'єднання українських козаків, яка отримала назву Запорозька Січ.

- Військове мистецтво запорозьких козаків становило сукупність специфічних видів тактики ведення бою, характерних Війську Запорозькому.
- У результаті утворення владою Речі Посполитої реєстрового козацтва козаків фактично визнали новим станом суспільства на українських землях.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1572 р. — створення реєстрового козацтва.

1593 р. — утворення Базавлуцької Січі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Аукціон». **Правила гри.** На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього учням та ученицям необхідно двома-трьома реченнями охарактеризувати події та явища. Правильна відповідь дає можливість отримати 1 бал. Характеристики не можна повторювати.

 2. Як виникла Запорозька Січ? **3.** Назвіть особливості військового мистецтва українських козаків. **4.** Укажіть особливості процесу утворення реєстрового козацтва.

 5. Покажіть на карті (с. 68) місця розташування Запорозької Січі в XVI—XVIII ст., дотримую-

чись при цьому хронологічної послідовності. **6.** Напишіть статтю до інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» за темою «Українські козаки: історія і сучасність».

 7. Робота в парах. За додатковими джерелами інформації ознайомтеся з особливостями військової стратегії, тактики й засобів ведення бою козацтва. Обговоріть і підготуйте лист від імені уповноваженого представника одного з європейських правителів. Опишіть переваги українських козаків у військовій справі й обґрунтуйте доцільність прийняття їх на службу. **8. Колективне обговорення.** У чому, на вашу думку, полягає історичне значення виникнення Запорозької Січі та реєстрового козацтва?

§ 14—15. Запорозька Січ — козацька республіка. Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про особливості устрою Запорозької Січі, завдяки яким дослідники називають її козацькою республікою; якими були причини й наслідки козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. та хто їх очолював; визначення термінів і понять «Вольності Війська Запорозького низового», «козацька рада», «кошовий отаман», «курінь», «кіш», «гетьман».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як виникла Запорозька Січ? **2.** Покажіть на карті (с. 68) місце розташування Томаківської Січі. **3.** Як козацтво перетворилося на окремий стан українського суспільства? **4.** Що таке республіка?

 Чи є виправданою, на вашу думку, характеристика дослідниками Запорозької Січі як козацької республіки? Чому?

1 ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА. Утворивши реєстрове козацтво, влада Речі Посполитої надала йому універсал — привілей на володіння частиною території південноукраїнських степів (документ не зберігся). Ці території отримали назву «**Вольності Війська Запорозького низового**». Їхнім центром стала Запорозька Січ. Завдяки притаманному Січі самоврядуванню дослідники називають її козацькою республікою.

Вищим органом влади Запорозької Січі вважалася загальна **козацька рада**, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Вона розглядала найважливіші питання життя та діяльності козацького товариства — обрання **гетьмана**, старшини, ведення переговорів із представниками різних країн, вирішення питань війни і миру, здійснення воєнного походу тощо. Головним місцем проведення ради вважалася Січ. Під час походу раду могли скликати для вирішення нагальної проблеми в будь-якому місці.

Козацька рада щорічно в січні разом із військовою старшиною обирала **кошового отамана**. Він відав Військовим скарбом, представляв запорожців у відносинах із зовнішнім світом, організовував протягом року своїх повноважень повсякденне життя Січі, затверджував судові вирoki. Його помічниками були *осавул* (порученець отамана), *писар* (очолював діловодство Січі), *суддя* (чинив суд), яких також обирали на козацькій раді. Крім них, до виборної військової старшини належали *довбиш* (литаврист), *гармаш* (відповідальний за артилерію), *товмач* (перекладач), *шафар* (відповідальний за збір податків на користь Військового скарбу з усіх привезених на Січ товарів і продуктів).

Військова рада на Січі. Діорама (фрагмент). Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька обл.). Художник М. Овечкін

Суд на Січі керувався козацьким звичаєвим правом. Писаних правових норм не існувало. Найтяжчими злочинами вважалися зрада, порушення військової дисципліни, убивство товариша й посягання на майно Січі. Винних у них карали позбавленням життя.

Основною військово-організаційною одиницею Запорозької Січі був **курінь**, що об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. Він складався з декількох сотень осіб. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою. Життям куреня керував виборний курінний отаман, який одночасно був суддею для його козаків.

Курені об'єднувалися в **кіш**, підпорядкований кошовому отаману.

2 ПРИЧИНИ Й ПОЧАТОК КОЗАЦЬКИХ ВІЙН (ПОВСТАНЬ) КІНЦЯ XVI ст. Першим серйозним випробуванням козацтва як нової впливової сили Речі Посполитої стали козацькі війни (повстання) **1591—1596 рр.** Їхньою причиною було наростання невдоволення українського козацтва, пов'язане з підготовкою Речі Посполитої до війни з Османською імперією. Спочатку для запланованої війни влада збрала 1 тис. козацької кінноти й 2 тис. піхоти. Однак через деякий час держави залагодили конфлікт. Річ Посполита зобов'язалася вивести козаків із Дніпровського Низу й заборонити їм походи в Чорне море до турецьких володінь. Вимоги про дотримання цього влада надсилала козакам у вигляді відвертих погроз.

Глибинною причиною козацьких війн (повстань), на думку дослідників, стало зростання кількості козацтва та небажання влади Речі Посполитої визнати привілеї, надані лише реєстровцям, для всієї верстви загалом.

«Вольності Війська Запорозького низового» — назва територій, підпорядкованих Запорозькій Січі.

Козацька рада — загальні козацькі збори, орган козацького самоуправління в Україні в XVI—XVIII ст.

Гетьман (від старонім. — командуач) — у XVI—XVII ст. керівник Війська Запорозького; із 1648 р. також правитель Української козацької держави.

Кошовий отаман — найвища виборна посада на Січі; обирався козацькою радою на один рік і мав найвищу військову, судову та адміністративну владу.

Курінь — головна військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі й одночасно житло козаків.

Кіш — 1) польовий табір під час воєнних походів козацтва та на самій Січі; 2) центральний орган управління на Січі, який виконував військові, адміністративні, судові та інші функції. Виник разом із Січчю й разом із нею розвивався.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Перший опис Томаківської Січі зробив у 80-х рр. XVI ст. польський хроніст Бартош Папроцький. Козацькі ради, які вирішували найважливіші питання життя Січі, він назвав «рицарським колом». Велике значення для формування уявлень про українських козаків у тогочасній Європі мала написана ним у 1575 р. «Ода про хоробрість козаків». У ній зазначалося, що на українців випав увесь тягар кількасотрічної кровопролитної безуспішної боротьби з мусульманським світом.

Криштоф Косинський. Сучасний малюнок

Пам'ятник повстанню К. Косинського в м. Біла Церква (Київська обл.)

Безпосереднім приводом до початку повстання козаків стала особиста образа, завдана козацькому гетьману Криштофу Косинському князем В.-К. Острозьким та його сином Янушем. Останній, користуючись впливом батька, привласнив маєток Рокитно (нині смт Рокитне Київської області), наданий королем К. Косинському як винагороду за захист Поділля від турків і кримських татар.

Виступ К. Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу К. Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд. За його наказом для боротьби з повстанцями зібрали велике військо, очолюване київським воєводою В.-К. Острозьким.

У вирішальній битві **23—31 січня 1593 р.** під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорозжя. У лютому того ж року влада уклала з повсталими досить необтяжливу для них угоду щодо приведення козаків до покірності польському королю. Згідно з нею повсталі вибачалися перед королем та Річчю Посполитою за завдану шкоду та збитки. Вони обіцяли надалі перебувати в послуху короля та його представників, не здійснювати самовільних походів до сусідніх земель, повернути колишнім власникам захоплене майно та зброю. Проте це не вичерпало конфлікту.

Навесні 1593 р. К. Косинський вирушив із Томаківської Січі, щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами був убитий за наказом місцевого старости князя Олександра Вишневецького. Його війська легко розгромили повстанців, що залишилися без керівника.

Через деякий час після поразки козаки поновили боротьбу. Це примусило О. Вишневецького запропонувати повстанцям новий договір, що став значною поступкою для них. Їм гарантувалося право безперешкодного виходу на Дніпровський Низ і повернення додому. Усім учасникам повстання 1591—1593 рр. надавалася повна амністія (звільнення від покарання). Місцева влада зобов'язувалася повернути козакам відібране майно й коней. На певний час сторони конфлікту досягли примирення.

? Висловіть свою думку щодо уроків і значення козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. для влади й українського суспільства.

З ЗАВЕРШЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ВІЙН (ПОВСТАНЬ) КІНЦЯ XVI ст. ТА ЇХНЕ ЗНАЧЕННЯ. На подальшу боротьбу козацтва суттєво вплинула зовнішньополітична ситуація, що на той час склалася в Європі. У 1593 р. розпочалася війна Османської та Священної Римської імперій. Остання, розпочавши створення християнської Священної ліги для боротьби із силами мусульман у Європі, звернула увагу на українське козацтво.

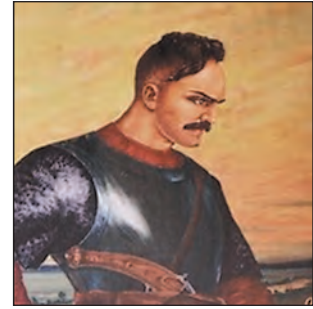
Восени 1593 р. посланець Папи Римського прибув на Січ із листом-закликом приєднатися до антитурецького союзу й значним грошовим заохоченням. На думку дослідників, це стало першим випадком, коли українське козацтво визнали суб'єктом міжнародних відносин. Навесні наступного року козаки отримали корогву від імператора Священної Римської імперії та значну суму грошей як подарунок.

Влітку 1594 р. загопи «охочих людей» під керівництвом **Северина (Семерія) Наливайка** здійснили похід до турецького Придністров'я. Посланець Папи Римського повідомив, що «козаки виконали свій обов'язок». Проте козаки не припинили своїх дій. Їхні сили збільшилися за рахунок приєднання реєстровців. Охоплена панікою шляхта кидала свої маєтки й тікала до Львова і Кракова.

Восени 1595 р. війська С. Наливайка оволоділи Східним і Західним Поділлям, Київщиною та Волинню. У лютому наступного року вперше в історії Речі Посполитої для приборкання повсталих козаків в Україну рушила польська регулярна армія, очолювана польним коронним гетьманом С. Жолкевським.

Сили повстанців суттєво зміцнило те, що до них приєдналися запорозькі козаки, очолювані Григорієм Лободою. Гетьманом об'єднаного війська обрали Матвія Шаулу. Проте війська Речі Посполитої взяли в облогу табір повстанців в урочищі Солониця поблизу Лубен. Шансів на перемогу в козаків не було.

У червні 1596 р. повстанці змушені були прийняти вимоги здатися та скласти зброю. С. Наливайка та його соратників, що намагалися вирватися в Степ, схопили. Пізніше у Варшаві С. Наливайка і М. Шаулу було страчено. Вальний сейм Речі Посполитої за участь у козацьких війнах

Северин (Семерія) Наливайко.
Сучасний малюнок

Григорій Лобода. Сучасний
малюнок

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З універсалу польського короля й великого князя литовського Жигмунта III до шляхти Брацлавського воєводства про необхідність придушення повстання С. Наливайка (1594 р.)

...А тепер знову, коли там їхня сваволя чим більшої сили набирає і набрала, про що скарга нам представлена від рицарства — мешканців того воєводства і всіх земель руських, що вони, приєднавши до себе ще інших свавільних людей, на домівки шляхетські наїжджають, плюндрують, маєтності їхні пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки й міста наші беруть в облогу, а послушності нашої виламуючись.

Чому ми, не раз запобігаючи і побоюючись, щоб теє зло пожежею не поширювалося, прихильючись до прохання мешканців про відновлення

та компенсацію прав, шкод і маєтностей, побиття й проливання крові їхньої... радимо... того Наливайка та інших свавільників [спіймати і] із ними як слід учинити. А тих бунтівників, свавільників відповідно до їхніх «заслуг» карали й карати казали...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які з наведених у тексті джерела фактів свідчать про значне поширення повстання? **2.** Як влада закликала діяти, щоб припинити повстання?

Узяття фортеці Ізмаїл українськими
козаками на чолі з гетьманом
С. Наливайком у 1595 р.
Художник П. Петровичев. 1953 р.

? Яку інформацію про зображені події можна отримати за картиною?

(повстаннях) позбавив реєстрове козацтво його прав і привілеїв.

Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. стали першим в Україні потужним виступом, очолюваним козацтвом. Вони сприяли подальшому покаянню представників різних станів, їхньому переселенню на південь українських земель і продовжили процес формування козацького стану.

Під час бурхливих подій 1591—1596 рр. козацтво демонструвало українському суспільству, як необхідно відстоювати свої інтереси в умовах, коли ними нехтують. І хоча такі дії порушували чинні правові норми, слід зазначити, що це стало відповіддю на ігнорування прав козаків і неможливість чогось досягти законним шляхом.

Повстанський табір в урочищі
Солониця. Сучасний малюнок

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із розповіді польського хроніста XVI ст. І. Бельського про битву під Солоницею між повстанцями С. Наливайка та польським військом (1596 р.)

...Козаки отаборилися в чотири ряди возів та візків і навколо влаштували рів і вал, аж возів видно не було, у брамах посипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби й між ними землю насипали, щоб із них далі влучали гармати, отже, нашим (полякам — Авт.) важко було заподіяти їм щось штурмом. Вони лише на них нападали й звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони на випас випустити й через те дошли з голоду.

Також заходили з нами постійно в сутички, у яких нашим непогано доводилося, дарма що під своїм табором накопали вони в полі проти нас густо ями і в них піших із мушкетами посадили...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яку назву мала тактика повстанців у битві під Солоницею? **2.** Які висновки можна зробити про битву під Солоницею на підставі фактів, наведених польським хроністом?

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Своєрідний устрій Запорозької Січі дає підстави вважати її козацькою республікою.

■ Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. продемонстрували, що козацтво перейшло на новий рівень розвитку і влада має зважати на його інтереси.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1591—1596 рр. — козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці ім'я історичного діяча або діячки та вміщує її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

 2. Які особливості Запорозької Січі дають підстави називати її козацькою республікою? **3.** Укажіть причини козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. **4.** Як завершилися козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.? У чому полягало їхнє значення?

 5. Складіть схему устрою Запорозької Січі. **6.** Покажіть на карті (с. 68) події, пов'язані з розгортанням козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. **7.** Складіть хронологічну таблицю подій козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.

 8. Робота в малих групах. Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичних задач.

1) У січні 1596 р. С. Наливайко звернувся з листом до польського короля та великого князя литовського Жигмунта III, де намагався подати себе як його вірного підданого, що не чинив шкоди Речі Посполитій, а навпаки, сприяв захисту її земель. Чи погоджуєтесь ви із цим? Чому? Чого, на вашу думку, С. Наливайко прагнув досягти цим листом? 2) Придворний поет князя В.-К. Острозького Симон Пекалід присвятив свою поему «Про Острозьку війну» повстанню К. Косинського. У творі автор зобразив дії повстанців як прояв нецивілізованого світу, який своєю війною руйнує представлений В.-К. Острозьким світ цивілізації та «міст квітучих». Козацтво, на думку поета, мало бути лише захисником князівського світу від чужинців і не претендувати на інше місце в суспільстві. Яким є ваше ставлення до цієї точки зору? Що показали козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. щодо місця козацтва в тогочасному суспільстві?

§ 16. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний

1 ПРИЧИНИ УЧАСТІ КОЗАЦТВА В МОРСЬКИХ І СУХОДІЛЬНИХ ПОХОДАХ. Наприкінці XVI ст. українське козацтво почало відігравати помітну роль у внутрішньому житті Речі Посполитої. Разом із цим на нього звернули увагу інші держави — наймання на військову службу до іноземних монархів стало для козаків традиційною справою, або «козацьким хлібом», як тоді казали.

Незважаючи на попередню заборону реєстрового козацтва, уряд Речі Посполитої залучав козаків до війн, які держава вела в цей час. Зокрема, козацтво брало участь у молдавсько-волоській кампанії 1600 р., польсько-шведській війні 1601—1602 рр., польсько-московській війні 1617—1618 рр. Через ці причини влада відновила українське реєстрове козацтво в його правах і привілеях.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про причини активної участі козацтва в морських і суходільних походах у Кримське ханство, Османську імперію, Московське царство; про роль Війська Запорозького в Хотинській війні; якими були основні походи козаків першої чверті XVII ст.; чим уславився П. Конашевич-Сагайдачний.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості військового мистецтва українського козацтва?
2. Наведіть факти, що свідчать про зростання ролі козацтва в подіях, які відбувалися на українських землях у XVI ст.

? Висловіть судження щодо того, чи могла існувати Запорозька Січ без здійснення воєнних походів. Чому?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після взяття запорозькими козаками Варни в 1606 р. турецький султан наказав перегородити Дніпро залізним ланцюгом між фортецями Кизи-Кермен та Аслан-Кермен, щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море. Посередині Дніпра залишили невеликий прохід, який прострілювався гарматами з мурів обох фортець. Проте це не зупинило козаків. Вони хитрістю здолали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги. За іншою версією, козаки тягнули свої чайки 25—60 км волоком.

Усупереч заборонам влади козацтво самовільно здійснювало успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства та Османської імперії.

Воєнна активність запорозького козацтва обумовлювалася його розумінням свого призначення та способом існування як спільноти «воєнного люду». Своїми походами воно захищало українські землі від набігів татар, визволяло з мусульманського полону християнських бранців. Козаки-запорожці наймалися на службу до правителів християнських держав, несли службу, воювали тощо. Усе це виправдовувало саму форму існування Січі, яка ставала опорою та захисником християнського світу від тиску мусульман. Водночас у походах козаки захоплювали здобич і полонених, яких за традицією тих часів продавали як невільників або отримували за них викуп.

2 **ВОЄННІ ПОХОДИ КОЗАКІВ.** Перша чверть XVII ст. стала добою воєнних походів українського козацтва. Саме в цей період відбулися успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства, що поширили славу про непереможних козаків-запорожців на всю Європу.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже в 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка до того вважалася неприступною. Наступного року козаки-запорожці, очолювані П. Конашевичем-Сагайдачним, розбили турецьку флотилію під Очаковом.

У 1608 р. козаки вирушили в суходільний похід на Кримське ханство, зруйнували й спалили Перекоп, а через рік на 16 чайках напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Аккерман (сучасне місто Білгород-Дністровський).

У 1613 р. запорожці здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість турецьких галер. Наступного року козацька флотилія із 40 чайок, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, пододала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Вони штурмом узяли Синоп і спалили весь турецький флот, що стояв у гавані.

У 1615 р. козацька флотилія із 80 чайок рушила на Стамбул. Зійшовши на берег між двома столичними портами, козаки спустошили й спалили все довкола. Їм навздогін вирушила турецька ескадра, але козаки завдали їй поразки біля гирла Дунаю. Захоплені галери вони відвели до Очакова, спалили на очах у залози, а потім розпочали штурм фортеці.

Січова корабельня. Художник М. Добрянський. 2009 р.

Козаки гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного здобувають Кафу. Художник А. Орльонов. 2009 р.

Нарешті в 1616 р. П. Конашевич-Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа (нині Феодосія) та взяв її в облогу. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили Кафу, що була головним невільницьким ринком регіону, і визволили полонених.

Османська імперія, обурена зухвалістю козаків, розпочала війну проти Речі Посполитої. Коронний гетьман С. Жолкевський не був упевнений у своїй перемозі й тому уклав із турецьким султаном мир. Він зобов'язався приборкати козаків, але не зміг цього зробити.

Упродовж усього літа 1619 р. козацькі флотилії успішно діяли в Чорному морі. Наступного року в козацьких морських походах загалом узяли участь близько 1,5 тис. чайок. Влітку 1621 р. козацька флотилія, потопивши 20 галер, розгромила турецьку ескадру. Того ж року козаки вчинили напад на Стамбул.

Завдяки успішним діям у морських походах козаки-запорожці уславилися як непереможні воїни.

Під час польсько-московської війни 1617—1618 рр. 20-тисячне козацьке військо, очолюване гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, на прохання короля Жигмунта III вирушило до Москви. Воно мало допомогти королеви Владиславу, який ішов туди походом, щоб здобути корону московського царя, й опинився у складній ситуації. За участь козаків у поході П. Конашевич-Сагайдачний вимагав припинення утисків православних, розширення кількості реєстрового козацького війська, збільшення підвладної козакам території, що мала адміністративну та судову автономію. Король Жигмунт III пообіцяв виконати ці умови.

Похід козаків до Московського царства досяг своєї мети. Королевича Владислава вдалося врятувати. Після невдалої спроби штурмом узяти Москву сили Речі Посполитої відступили. У війні з Московським царством найбільшим успіхом Речі Посполитої, якому вона фактично завдячувала

КОЗАЦЬКІ МОРСЬКІ
ТА СУХОДИЛЬНІ ПОХОДИ
ПРОТИ ТАТАР І ТУРКІВ

Наслідки

Завдяки здобичі й полоненим, захопленим у походах, козаки могли добре озброюватися та виступати потужною воєнною силою. У першу чергу запорожці обґрунтовували це необхідністю захисту рідної землі у вигляді випереджувальних ударів по ворожих територіях

Дії козацтва спричиняли постійну напруженість у відносинах Османської імперії та Речі Посполитої

Походи козаків завдавали відчутних економічних втрат Османській імперії, зменшували її військову міць і стримували татар, обмежуючи їхні можливості чинити набіги на українські землі

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із розповіді Г. Л. де Боплана про організацію козаками-запорозжцями морських походів (XVII ст.)

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана та скликають військову раду. На ній вибирають наказного гетьмана, який має очолити їхній похід.

Далі вони рушають до Військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 завширшки й 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться зі стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обрамовуються й доповнюються дошками 10—12 стіп завдовжки і 12 на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так, як це робиться у звичайних річкових човнах...

...Переважно на їхньому човні є 10—15 пар весел із кожного боку, і пливуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, що розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати...

Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею, а на кожному човні є також чотири-шість

фальконетів (невеликих гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із блаженською свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас...

Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Однак хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними...

? **Робота в парах.** Опрацюйте текст, обговоріть його та виконайте завдання: **1.** Визначте основні етапи підготовки козаків до морського походу. **2.** Опишіть вигляд козацької чайки. **3.** Яким було спорядження козака — учасника походу? **4.** Як козаки вводили в оману турецьких воїнів, щоб вийти в Чорне море?

козакам, стало укладення Деулінського перемир'я. За його умовами Річ Посполита повернула втрачені раніше Смоленську, Чернігівську й Новгород-Сіверську землі. Від короля Жигмунта III за участь у поході козаки отримали лише досить значну грошову винагороду — 20 тис. злотих та 7 тис. відрізів сукна. Умови, які козаки обговорювали напередодні походу, виконані не були.

? Чи можна віднести П. Конашевича-Сагайдачного до визначних постатей історії України? Поясніть свою думку.

З діяльність П. Конашевича-Сагайдачного. На тлі подій, які відбувалися на українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст., відбувалося формування особистості одного з відомих ватажків козацтва — П. Конашевича-Сагайдачного. Освіту він здобув в Острозькій школі (академії), що, напевно, й обумовило на все життя його погляди як завзятого поборника православ'я. Саме під час навчання П. Конашевич-Сагайдачний написав твір «Пояснення про унію», де виступив на захист православної віри.

Наприкінці XVI ст. П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до Війська Запорозького. У складі козацького війська він став учасником молдавсько-волоської кампанії 1600 р. та польсько-шведської війни 1601—1602 рр. Імовірно, П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у багатьох козацьких морських та суходільних походах

проти кримських татар і турків. Визнанням ватажком усього українського козацтва він став після вдалих походів 1614, 1615 та 1616 рр.

У 1616—1622 рр. П. Конашевича-Сагайдачного чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Він умів поєднувати наполегливість у прямуванні до поставленої мети зі здатністю йти на поступки. Завдяки його зусиллям відхилили дуже невигідний козацтву варіант угоди великого коронного гетьмана С. Жолкевського й підписали більш прийнятну Вільшанську угоду 1617 р. Вона забороняла походи козаків до Кримського ханства й Османської імперії. Кількість козацького реєстру обмежувалася 1 тис. осіб. Проте через польсько-московську війну 1617—1618 рр. угоду реалізовано не було. Після війни козацька старшина, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, домоглася укладення нової Роставицької угоди 1619 р., за якою кількість реєстрового козацтва збільшувалася до 3 тис. осіб.

П. Конашевич-Сагайдачний сприяв зростанню військово-політичної ваги Війська Запорозького в тогочасній європейській політиці. Із його ініціативи в 1618 р. козацькі послы вели переговори про приєднання до антитурецької «Ліги християнської міліції» та залучення запорожців до хрестового походу проти Османської імперії, який вона намагалася організувати.

Для підтримки православної церкви П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, а також опікувався заснованою при ньому школою. П. Конашевич-Сагайдачний сприяв відновленню вищої ієрархії православної церкви в Речі Посполитій.

Важливе місце в діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного посідали заходи з реформування Війська Запорозького й Січі. Він поділив війська на сотні та полки, запровадив навчання та сувору дисципліну. У складі війська гетьман створив підрозділи легкої і маневреної артилерії та добре озброєної і навченої піхоти. Усе це забезпечувало високий ступінь підготовленості до ведення воєнних дій, що й засвідчили численні козацькі перемоги в битвах цього періоду.

Суттєво змінився на краще моральний дух Війська Запорозького. Воно вважало себе захисником православної віри, рідної землі та її населення.

4 УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ.

Морські й суходільні походи запорожських козаків до турецьких портів Західного й Південного Причорномор'я, а також підтримка Річчю Посполитою антитурецьких виступів у Волощині та Молдавії різко погіршили відносини Речі Посполитої та Османської імперії. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Невідомий художник. Між XVIII і XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Патріарх Феофан III про роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в Речі Посполитій (1627 р.)

...Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дії якого в цій справі справедливо можна назвати подвигом, рівним апостольському. Ця людина є щирим сповідником православної віри, за яку [він] віддає своє життя й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний.

? Як патріарх оцінював роль П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної церкви?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа католицького єпископа Франческо Чіріолі (1621 р.)

...Серед католиків, зокрема церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з османами). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака й від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. Із другого боку, багато хто із цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких

вихваляють як більш боєздатне та краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти османів, і тому говорять, що зараз необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволенними.

? Робота в парах. Опрацюйте текст джерела, обговоріть і визначте, чим автор аргументує доцільність використання у війні допомоги козаків.

Хотинський договір.
Художник М. Баччареллі. 1783 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Сеймовий комісар армії Речі Посполитої в Хотинській війні відверто заявив, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Речі Посполитої були козаки».

Битва під Цецорою 1620 р. Художник
В. Пивницький. 1878 р.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом С. Жолкевським, зазнала поразки від турецького війська під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії, султан Осман II готувався до завоювання Речі Посполитої. Польський король і великий князь литовський Жигмунт III звернувся по допомогу до імператора Священної Римської імперії і Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді він був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман Яків Нерода на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася рада реєстрового та нереєстрового козацтва. На ній козаки вирішили взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов направити до короля посольство на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним.

Із Варшави П. Конашевич-Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. Загін П. Конашевича-Сагайдачного натрапив на турків, і, діставши поранення,

Битва під Хотиним у 1621 р. Художник Ю. Брандт. XIX ст.

Захист польського прапора під Хотиним. Художник Ю. Коссак

ватажок козаків ледве зміг повернутися до своїх. Було скликано козацьку раду, на якій П. Конашевич-Сагайдачний розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Конашевича-Сагайдачного.

Блискуче уникнувши оточення, П. Конашевич-Сагайдачний привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася велика турецько-татарська армія, очолювана Османом II (її кількість за різними джерелами визначали від 150 до 300 тис. осіб). Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тис. становили запорожці. У **Хотинській війні** 2—28 вересня **1621 р.**, як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки таланту П. Конашевича-Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті дій козаків під стінами Хотинської фортеці розвіявся міф про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо підкорення європейських країн провалилися. Українські й польські землі

? Яку інформацію про зображені події можна отримати за картинами, наведеними на с. 82, 83?

Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному біля Хотинської фортеці (Чернівецька обл.). Скульптор В. Гамаль. 1991 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із твору К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622 р.)

...Конашевич, в Острозі досить літ проживши
І науки у письмі нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звияжства,
В Запорозьке він пішов славнеє лицарство;
І отам немало теж, поміж них живучи,
Діла лицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу —
Цісар турський там зазнав немалого страху!

...На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорібні плинуть,
Поки справи всі твої славно будуть линуть,
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах — маєш славу вічну!

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, за яку з усіх перемог, здобутих гетьманом, ушляхлює його автор твору. Чому саме за цю?

Смерть гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Невідомий художник. Початок XIX ст.

також уникли османського завоювання. Авторитет Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького панування.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство та Османська імперія зобов'язалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Кримського ханства та Османської імперії.

Для гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного перемога під Хотином стала останньою справою його життя. Унаслідок отриманого під час битви поранення він захворів і невдовзі помер.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Походи козаків першої чверті XVII ст. засвідчили високий рівень їхньої військової майстерності.
- П. Конашевича-Сагайдачного вважають одним із найбільш талановитих ватажків українського козацтва.

- Перемога, здобута Річчю Посполитою в Хотинській війні завдяки запорозьким козакам, сприяла поширенню уявлень про них як про вправних воїнів.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Перша чверть XVII ст. — походи запорозьких козаків до Кримського ханства й Османської імперії.

1618 р. — похід козаків на Москву під час польсько-московської війни.

1621 р. — Хотинська війна.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Знайдіть зайве». **Правила гри.** Учитель/учителька доручає учням та ученицям скласти на аркушах три-чотири переліки термінів і понять. У кожному переліку із чотирьох слів або словосполучень одне має не відповідати змістовому ряду, тобто бути зайвим. Потім учитель/учителька збирає аркуші, перемішує їх та роздає в довільному порядку для відповідей. Учні та учениці мають підкреслити зайве слово або словосполучення в кожному переліку. Заздалегідь визначається, якою кількістю балів оцінюється одна правильна відповідь.

 2. Із яких причин козацтво брало участь у морських і суходільних походах? **3.** Наведіть факти, які свідчать, що морські й суходільні походи козаків завдавали шкоди Кримському ханству й Османській імперії. **4.** Яку роль відіграло українське козацтво в польсько-московській війні 1617—1618 рр.? **5.** Яку роль відіграло козацтво в Хотинській війні?

 6. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з походами козаків першої чверті XVII ст.

7. Складіть перелік основних заходів діяльності П. Конашевича-Сагайдачного.

 8. Колективне обговорення. Які зміни відбулися в розвитку козацтва в першій чверті XVII ст.? **9.** Польський шляхтич Яків Собеський, згадуючи діяльність П. Конашевича-Сагайдачного, писав: «Був це чоловік великого духу...». Наведіть факти з біографії гетьмана, які доцільно використати до такої характеристики. **10. Робота в парах.** Про участь козаків у Хотинській битві вірменський хроніст Авксентій писав: «Якби не козаки, війська Речі Посполитої було б розбито за три-чотири дні. Перемогу здобули тільки завдяки Богові й запорозьким козакам». За додатковими джерелами ознайомтеся з перебігом битви, обговоріть та складіть опис фактів, на підставі яких можна скласти таку характеристику. **11.** За текстом української народної думи «Маруся Богуславка» наведіть приклади, що відображають любов до Батьківщини як одну з найбільших чеснот людини. Що з розглянутого в параграфі підтверджує, що ця чеснота була притаманна запорозькому козацтву?

§ 17—18. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.

1 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20-х рр. XVII ст. Після Хотинської війни козацьке військо повернулося на українські землі. Однак ставши вагомим чинником здобуття Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програто. Обіцянки, про які польська влада говорила запорожцям напередодні війни, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решта мала повернутися під владу своїх панів.

Значна частина виключених із реєстру козаків повернулася до панських маєтків на Київщині, але при цьому зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталися покаяння селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцеву владу та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, невдоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства розорили пани.

Ситуацію ускладнювали також спроби влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Однак запорожці не збиралися дотримуватися умов мирної угоди, підписаної після Хотинської війни. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, почав дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!».

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до Жигмунта III з петиціями, у яких зобов'язувалися не нападати на Османську імперію та Кримське ханство, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти давні вольності, збільшити реєстр. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на державних землях («королівщинах»), так і в панських маєтках, мати можливість із відома короля найматися на службу до інших монархів, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воеводстві. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії та узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати їх силою. Ситуація загострювалася.

Упродовж весни-літа 1625 р. запорожці, незважаючи на заборону влади, здійснили три походи до турецьких володінь. Одночасно козаки розпочали боротьбу з унійцями в Києві. Влада Речі Посполитої почала вважати козацтво небезпечною силою.

2 ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ 1625 р.

У вересні 1625 р. з міста Бар на Поділлі в Наддніпрянщину вирушило 30-тисячне польське військо, очолюване коронним польним гетьманом Станіславом Конецпольським.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про причини козацько-селянських збройних конфліктів і повстань проти влади Речі Посполитої та їхній перебіг; у чому виявлявся національно-визвольний характер зазначених рухів; про результати, наслідки та значення козацько-селянських збройних конфліктів і повстань.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були причини, результати та наслідки козацьких війн кінця 90-х рр. XVI ст.?
2. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. **3.** Які факти свідчать про те, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

? Сформулюйте причини козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. Чи можна стверджувати, що вони були обумовлені ситуацією, яка склалася на українських землях у той час? Чому?

Гетьман Михайло Дорошенко.
Сучасний малюнок

Під його натиском окремі повстанські загони козаків, покочаних селян і міщан із Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку Запорозжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман Марко Жмайло. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова. 25 жовтня польські війська напали на козаків. Після кривавої битви, що тривала весь день, М. Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

С. Конецпольський атакував повстанців, але, потрапивши в трясовину, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу польської сторони видати ватажків. Однак замість М. Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого Михайла Дорошенка, який 6 листопада 1625 р. підписав із С. Конецпольським Куруківську угоду. За цим договором усі учасники повстання звільнялися від покарання. Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 тис. до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. козаків мали перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків.

Реєстрове козацтво об'єднувалося в полки, що були одночасно військовими підрозділами й територіальними одиницями, де вони жили (Корсунський, Черкаський, Білоцерківський, Чигиринський, Канівський, Переяславський). Встановлювалася річна платня реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього та припиняти будь-яке «свавільство».

Реєстровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на «королівщинах». Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігалася право обирати гетьмана, але затверджувати це рішення мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи на українських землях, відмовитися від зв'язків з іншими державами й здійснення походів проти Кримського ханства та Османської імперії.

Герби
козацьких
полків

Корсунський
полк

Білоцерків-
ський полк

Чигиринський
полк

Канівський
полк

Переяслав-
ський полк

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Куруківської угоди (1625 р.)

...Найбільше й найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їхні свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, хто через щастя і з волі Божої unikнув страти та зберіг життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості й Речі Посполитої оголошуємо прощення...

Ми вважаємо справедливим, щоб Військо Запорозьке, що складається з підданих його королівської милості, мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості...

Король... доручив скласти правильний список Війська Запорозького, із зазначенням кількості

козаків, які проживають у кожному місті його королівської милості.

Із-поміж 6 тис. козаків 1 тис. або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого залежно від умов часу, мусять перебувати на [Дніпровському] Низу за порогами й там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусить іти в похід із наказу коронного гетьмана на допомогу регулярному війську... утримуючись у дорозі від тиску жителів.

? **Робота в парах.** Обговоріть і висловіть свою думку, чому частину козацтва угода влаштувала, а частину — ні.

Куруківська угода, на думку уряду, мала ізолювати реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів і зупинити розгортання покозачення. Створення шести територіальних полків мало на меті примусити реєстровців підтримувати порядок і придушувати на цих землях повстанські виступи.

Угода не задовольнила більшість козацтва, і влада не змогла повністю втілити в життя її умови. На Січі з 1628 р. зосереджувалося нереєстрове козацтво, непідконтрольне уряду, яке обирало власного гетьмана.

З **ПОВСТАННЯ Т. ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА) 1630 р.** Наприкінці 20-х рр. XVII ст. після завершення війни Речі Посполитої та Швеції на українські землі повернулися козаки-випищики, яких влада залучила до лав реєстрового козацтва лише для участі у війні. На Київщині в цей час розмістили на постій коронне військо. Звичні для нього пограбування місцевого населення й насильства ускладнили ситуацію. Гостроти набули також відносини православних та унійців (греко-католиків). За таких умов нереєстрові козаки-запорозці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців Григорію Чорному й обрали свого гетьмана — Тараса Федоровича, відомого серед козаків під прізвиськом Трясило. За походженням він був кримським татариним, а ім'я та хрещення прийняв у 1618 р. під час походу на Москву.

У середині березня 1630 р. Т. Федорович разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас, де була резиденція гетьмана Г. Чорного. Зайнявши місто, запорозці стратили гетьмана за зраду козацьких інтересів.

Тарас Федорович (Трясило).
Невідомий художник

Битва під Переяславом. Художник
В. Шаталін

- ? 1. Яку інформацію про перебіг битви можна отримати за картиною? 2. Яке враження про битву прагнув створити у глядача митець? Поясніть свою думку.

Повстання набувало поширення. Козаки Т. Федоровича взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Із гаслом захисту православної церкви до повстанців звертався митрополит Йов Борецький. Т. Федорович закликав українців приєднатися до запорожців, щоб захистити православну віру та звільнитися від польської влади.

Вирішальна битва повстанців із військом коронного гетьмана С. Конєцпольського відбулася під Переяславом. Запеклі бої тривали майже три тижні. Важливою подією стала «Тарасова ніч», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Невеликий козацький загін уночі непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб С. Конєцпольського, і повністю знищив його охорону — «Золоту роту», що складалася зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів.

Затягування боротьби в ситуації загрози нової війни з Московською державою змусили С. Конєцпольського укласти з повстанцями Переяславську угоду 1630 р. Згідно з нею реєстровці-повстанці не підлягали покаранню, залишалися чинними статті Куруківської угоди, але реєстр збільшувався із 6 тис. до 8 тис. осіб. Реєстрові козаки зобов'язувалися покарати учасників морських походів до турецьких володінь і спалити свої чайки. Т. Федоровича позбавили гетьманства. Проте низка гострих проблем, зокрема утиски православної церкви, в угоді навіть не згадувалися та залишалися нерозв'язаними.

4 ПОВСТАННЯ І. СУЛИМИ 1635 р. Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до неї на українські землі вводилися військові підрозділи Речі Посполитої, запроваджувалася смертна кара для реєстровців, які брали участь у повстаннях або були причетні до проявів непокорі польському команду-

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Іван Сулима уславився своєю хоробрістю під час морських походів запорозького козацтва. У 1605 р. він опинився в турецькому полоні й був прикутий кайданами до весел на військовій галері. У неволі він перебував 15 років.

Утекти йому пощастило в 1620 р., коли турецький флот воював із Венеціанською республікою. Звільнившись разом зі своїми побратимами від кайданів, колишні бранці захопили галеру з екіпажем у 300 яничарів. Прикувавши яничарів до весел й очоливши бранців, І. Сулима дійшов на галері до узбережжя Італії та висадився в Римі. Його поява в місті із 300 полоненими яничарами стала сенсацією, подивитись на яку збіглося чимало жителів. І. Сулиму прийняв навіть Папа Римський Павло V і нагородив його золотою медаллю за надзвичайну хоробрість у боротьбі з турками й татарами. Варто зазначити, що такої нагороди не мав жоден полководець Речі Посполитої.

Фортеця Кодак. Сучасна реконструкція

Руїни фортеці Кодак

? Визначте за малюнками особливості розташування та укріплень фортеці Кодак.

ванню чи козацькій старшині. Також виділялися кошти на будівництво фортеці на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу.

У липні 1635 р. спорудження фортеці Кодак, яким керував французький інженер Г. Л. де Боплан, завершилося. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорожці розуміли, яку небезпеку становить для них Кодак, що був перешкодою для руху втікачів на Січ і рейдів козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереєстрового козацтва Іван Сулима разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня 1635 р. вночі загін козаків, очолюваний І. Сулимою, захопив фортецю Кодак та знищив її залого. Після цього ватажок підняв селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити виступ. Польські війська оточили фортецю Кодак, а загін реєстровців, який проник до фортеці, захопив І. Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

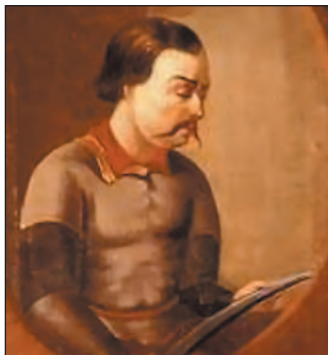
Кілька разів козаки захоплювали й руйнували Кодак, а польська влада відбудовувала фортецю. У 1638 р. С. Конопольський наказав відновити її в черговий раз.

5 КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637—1638 рр. Новим великим виступом козаків стало повстання 1637—1638 рр. Поштовхом до нього була проведена наприкінці квітня 1637 р. коронним польним гетьманом Миколаєм Потоцьким «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті козаки, яких схвалили місцеві старости.

Повстання очолив Павло Бут (Павлюк), обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників-старшин, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей»,

Павло Бут (Павлюк).
Невідомий художник. XIX ст.

Яків Острянин (Остряниця).
Невідомий художник. XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

За досить поширеною версією, після поразки козацького повстання в червні 1638 р. Я. Острянин із групою у 3 тис. осіб, до якої входили козаки та їхні сім'ї, переселився до володінь Московської держави. Місцевий белгородський воєвода виділив для переселенців стару фортецю Чугуїв на умовах побудови ними дерев'яної фортеці замість існуючого напівзруйнованого укріплення. Так розпочалася колонізація українцями Слобожанщини. 10 серпня 1638 р. вважається датою заснування міста Чугуїв козаками-переселенцями, очолюваними Я. Острянином.

повстанці закликали населення приєднатися до них. Досить швидко П. Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

У грудні 1637 р. польська армія, очолювана М. Потоцьким, виступила проти бунтівників. У вирішальному бою 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення й здалися. П. Бута та інших козацьких ватажків, яких старшина видала польській владі, пізніше стратили у Варшаві.

Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва **Яків Острянин (Остряниця)**. У березні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Я. Острянин переміг велике польське військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особливо коли до коронного війська приєдналися війська гетьмана М. Потоцького й загони магната Я. Вишневецького.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Я. Острянином та польським військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман із невеликим загonom переправився через річку Сула й дістався території Московської держави.

Козаки, що залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом **Дмитром Гуною**. Він відійшов на південь і створив укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але дізнавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбиті, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

6 ПРИЙНЯТТЯ «ОРДИНАЦІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО...». На початку вересня 1638 р. коронний польний гетьман М. Потоцький скликав у Києві загальну раду реєстрового козацтва, де оголосив «Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої», раніше ухвалену сеймом.

Ця постанова скасовувала назавжди «унаслідок заколотів» усі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися «за вірні послуги від наших предків». На посаду керівника Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися.

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли увійти лише ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені

? Висловіть судження про те, чи могли положення «Ординації Війська Запорозького...» забезпечити тривалий мир і спокій у тогочасній Україні. Поясніть свою думку.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

3 «Ординації Війська Запорозького...» (1638 р.)

...Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, із яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і з благословення Бога... розгромити й уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких давніх судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними

за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне життя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Чим сейм обґрунтовував необхідність покарання? **2.** Чи могли зазначені заходи покращити ситуацію на українських землях? Поясніть свою точку зору.

з реєстру поверталися до свого попереднього стану. Міщанам і селянам заборонялося вступати до козаків під загрозою конфіскації майна, а також видавати заміж дочок за козаків. Полки реєстровців по черзі несли службу на Запорозькій Січі. Вони мали «попереджувати, щоб свавілля не переходило на острови і річках і звідти не відправлялось у морські походи».

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка Київської області) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровців змусили прийняти умови «Ординації Війська Запорозького...».

Період без значних соціальних протестів, що встановився після цього, в історії Речі Посполитої називають десятиліттям «золотого спокою». Проте, фактично зруйнувавши традиційне козацьке самоуправління, влада створила ситуацію, за якої в козацькому середовищі поступово наростала напруженість. Це призвело до початку в 1648 р. Національно-визвольної війни українського народу (про неї ви дізнаєтеся в наступних параграфах).

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Основною причиною козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. було невдоволення українського населення владою Речі Посполитої.
- Незважаючи на поразки, ці повстання відіграли важливу роль. Відстоювання козацтвом своїх станових привілеїв, висунуті ним гасла захисту православ'я,

звільнення селян від панів і всіх українських земель від польської влади забезпечили підтримку повстанців значною частиною населення.

- Козацтво продемонструвало можливість стати провідником українського національно-визвольного руху.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1625 р.** — повстання М. Жмайла.
- 1630 р.** — повстання Т. Федоровича (Трясила).
- 1635 р.** — повстання І. Сулими.

- 1637—1638 рр.** — козацькі повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні.
- 1638 р.** — прийняття «Ординації Війська Запорозького...».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Хто це?». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Перша команда загадує за матеріалом параграфа історичну особу та дає її коротку характеристику. Друга команда має визначити, про кого йдеться. Кожна правильна відповідь дає команді 1 бал. Потім команди міняються: друга команда ставить запитання, а перша відповідає. Кількість запитань визначається заздалегідь.

 2. Що стало причиною козацько-селянських повстань на українських землях у 20-х рр. XVII ст.? **3.** Якими були перебіг і результати польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.? **4.** У чому полягали особливості повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.? **5.** Визначте характерні риси повстання І. Сулими 1635 р. **6.** Чим козацьке повстання 1637—1638 рр. відрізнялося від попередніх виступів? **7.** Які обмеження накладалися на козацтво «Ординацією Війська Запорозького...»?

 8. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з перебігом козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. **9.** Складіть таблицю «Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.».

Причини повстань	Дата	Керівники	Основні події	Результати і наслідки

 10. Колективне обговорення. Яким, на вашу думку, було місце козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. в подіях цього періоду та історії України загалом? **11.** Якими цінностями керувалися повстанці та представники влади під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. на українських землях? Поясніть свою думку. **12. Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та підготуйте невеликі інсценівки, що відображають епізоди козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. (тематику розподіляє вчитель/вчителька).

Практичне заняття за розділом II Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)*

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть події, пов'язані з формуванням козацького стану.
2. Коли було створено замок на острові Мала Хортиця, що вважається прообразом Запорозької Січі, Томаківську й Базавлуцьку Січі? **3.** Укажіть події, пов'язані зі створенням реєстрового козацтва.
4. Назвіть дати походів козаків до Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства, Хотинської війни, козацько-селянських повстань, видання «Ординації Війська Запорозького...».

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, роботи з контурною картою та аналізу історичних джерел.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- Додати до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» відомості про формування козацького стану, утворення козацьких Січей, укладення козацького реєстру, походи козаків до Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства, Хотинську війну, козацько-селянські повстання, видання «Ординації Війська Запорозького...».
- Робота в малих групах.** Розподілити обов'язки та за додатковими джерелами інформації підготувати описи військового мистецтва, традицій і побуту козацтва, облаштування Січі.

* Ознайомтеся з планом-схемою «Як працювати на практичному занятті» (с. 252).

ХІД РОБОТИ

I. Робота з контурними картами

1. На території місцевості, із якою пов'язана перша писемна згадка про українських козаків, укажіть дату цієї події.
2. Позначте місце зведення Д. Вишневецьким замку, який вважається прообразом Запорозької Січі. Укажіть рік цієї події.
3. Підпишіть полкові міста українського реєстрового козацтва за Куруківською угодою.
4. Обведіть різними кольорами район формування реєстрового козацтва і території «Вольностей Війська Запорозького низового».
5. Позначте Томаківську й Базавлуцьку Січі.
6. Позначте місця битв і назви населених пунктів, пов'язаних із розгортанням козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.
7. Укажіть напрямки найважливіших морських і суходільних походів козацтва в перші десятиліття XVII ст.
8. Різними кольорами позначте події, пов'язані з перебігом козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події всесвітньої історії з тих, що ви додали до таблиці, відбувалися одночасно з подіями історії України?
2. Який зв'язок, на вашу думку, існує між подіями зі всесвітньої історії та історії України? Про що свідчить цей зв'язок?

III. Робота в малих групах

У складі малих груп, створених за тематикою підготовлених описів військового мистецтва, традицій і побуту козацтва, облаштування Січі, проводиться обговорення та визначаються повідомлення, які доцільно заслухати в класі.

IV. Робота з історичними джерелами

Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і виконайте завдання (с. 94).

V. Підсумки заняття

Учні та учениці формулюють висновки відповідно до мети заняття, визначаючи, чого вони навчилися на ньому.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із праці сучасної української дослідниці О. Апанович «Військове мистецтво українського козацького війська»

Козацьке військо виступало в похід на заклик гетьманського універсалу.

У близькі походи йшли без обозу, із самими саквами та юквами (спорядженням), а в далекі — зі значною кількістю возів, їх могло бути до 10 тисяч. Як свідчать сучасники, козацькі похідні вози були досить легкі, невеликі. На десять козаків звичайно брали один віз. Крім обозу, на возах перевозили ще й гармати. У похід військо виступало по два-три полки в ряду, попереду кожного полку йшов музика, а за ним несли полковий прапор. Звичайно на чолі полку йшов полковник, у середині хорунжий, а позаду курінні отамани.

На ворожій території попереду їхав верхи або йшов пішки охоронний загін, який виконував і функцію розвідки, організовував сторожі або гати (дорогу через болото).

Військо рушало в путь зі своїми священниками, нерідко возило із собою і похідну церкву. З військом йшли також лікарі, цирульники, знахарі. Під час бою вони перебували поруч, надаючи медичну допомогу пораненим...

В основі козацької тактики лежала універсальна бойова підготовка, маневреність, мобільність і динамічність. Раптові напади, засідки, нічні рейди були головними рисами запорозької тактики.

Вдень козаки відволікали увагу ворога малими боями, щоб уночі атакувати його, зненацька заскочивши в пітьмі. Особливо часто вони робили засідки в лісі...

У польових боях козаки завжди намагалися оточити ворога, вдаючись до складного тактичного маневру — охоплення противника з флангів і вихід у його тил. У фронтальні атаки кидалися з хо-

лодною ручною зброєю після рушничного обстрілу або артилерійської підготовки...

У сутичках з окремими татарськими загонами запорожці після попередньої нетривалої стрілянини переходили до рукопашного бою... Козацька стратегія мала яскраво виражений активний, наступальний характер. Стратегічно Військо Запорозьке перевершувало феодальні армії Європи, які дотримувалися стратегії позиційної, оборонної, пасивної війни. Стратегія концентрованого удару була головною рисою козацького військового мистецтва. Козаки добивалися перемоги переважно в польових битвах...

Західноєвропейські армії, на відміну від козацької, використовували оборону та облогу фортець і ухилялися від битви, оскільки польові битви завдавали втрат найманим військам, які дорого оплачувалися...

Запорозьке військо часто застосовувало резерв, яким козаки морально пригнічували ворога й добивалися перелому в битві на свою користь...

У стратегічних планах козацького війська періоду визвольних війн кінця XVI — першої половини XVII ст. враховувалася активна участь у боротьбі селян і міщан. Високі моральні якості козаків були зумовлені ще й справедливим характером їхньої боротьби...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Як козаки організували военний похід? **2.** Що ви дізналися про козацькі бойові порядки за матеріалом підручника? **3.** Яку тактику застосовували козаки на полі бою? **4.** Чим козацька стратегія відрізнялася від західноєвропейської?

Із праці сучасної української дослідниці О. Апанович «Побратимство у запорозьких козаків»

Серед січовиків був поширений звичай побратимства, корені якого сягають у первіснообщинний період історії людства.

Два одинокі запорожці укладали між собою «вічний союз» про взаємне піклування. Вони зобов'язувалися вчасно поспішати на допомогу один одному, відводити несподівану небезпеку, визволяти і навіть жертвувати життям один заради одного, якщо це буде необхідно.

Присягу на взаємну вірність і відданість до ско-ну вони скріплювали своєрідним ритуалом: тримаючи чашу побратимства обіруч, пили з неї... Щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до

церкви й тут у присутності священника давали «заповітне слово»...

Потім побратими ставили власноручні підписи, слухали молитву або відповідне місце з Євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися і виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** У чому, на вашу думку, полягав головний сенс цього обряду? **2.** Що ви дізналися з підручника про інші звичаї козацтва? **3.** Якими були особливості козацького побуту?

Узагальнення за розділом II

Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

1. Перевірте, як ви розумієте значення термінів і понять розділу, за допомогою гри «Перекладачі».

Правила гри. Учитель/вчителька наводить фразу або термін, сформульований науковим стилем, і пропонує переказати його своїми словами. Усі учні та учениці можуть запропонувати свої варіанти. Найбільш вдалі тлумачення доцільно розмістити на стенді в кабінеті.

Рекомендований перелік термінів і понять: козак, зимівник, Запорозька Січ, кіш, кошовий отаман, козацька рада, козацькі клейноди, реєстрове козацтво, низове козацтво, курінь, покозачення.

2. Об'єднайтеся в малі групи й проведіть гру «Жива картина».

Правила гри. Учитель/вчителька доручає групам гравців зобразити певну історичну подію, не називаючи прямо, що саме вони демонструють. Кожен учасник озвучує від імені свого персонажа одну-дві репліки. Учні та учениці мають упізнати подію та визначити, де й коли вона відбулася.

Пропоновані для «живих картин» події: заснування Д. Вишневецьким замку на острові Мала Хортиця, утворення реєстрового козацтва, Запорозька Січ — козацька республіка, підготовка козаків до морського походу.

3. Об'єднайтеся у дві команди й проведіть гру «Історичний турнір».

Правила гри. Перша команда ставить запитання за певною темою. Учні та учениці іншої команди після короткої

наради (її час заздалегідь визначається) відповідають. Якщо відповідь правильна, то команда, що відповідала, отримує бали за неї та ставить своє запитання. Гра триває, поки команди не вичерпають установлений ліміт запитань (пропонується 12 запитань) для команди-суперника.

4. **Колективне обговорення.** Сучасний дослідник історії українського козацтва В. Щербак зазначає, що його виникнення «на українських землях у XV ст. було цілком закономірним». Наведіть факти, на підставі яких можна зробити такий висновок.
5. Польський хроніст Б. Папроцький, який у 80-х рр. XVI ст. зробив перший опис Томаківської Січі, називав загальні козацькі ради «рицарським колом». Чи можна погодитися з такою характеристикою? Чому?
6. **Робота в малих групах.** Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть і виконайте завдання: 1) Визначте, як упродовж XVI — першої половини XVII ст. козацтво розвивалося до окремого соціального стану. 2) Проаналізуйте місце козацтва в захисті національних інтересів українського суспільства наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. 3) Укажіть причини та наслідки: виникнення українського козацтва та Запорозьких Січей; активності козацтва в морських і суходільних походах першої чверті XVII ст.; козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. та 20—30-х рр. XVII ст.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

§ 19—20. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни

**ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ,
ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:**

якими були передумови та причини Національно-визвольної війни; про Б. Хмельницького та його соратників; якими були події початку війни; визначення понять «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», «Українська революція XVII ст.», «Микитинська Січ».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть факти, що свідчать про погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійні утиски українського населення польською владою.
2. Якими були причини козацько-селянських повстань у 20—30-х рр. XVII ст.?

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — збройна боротьба представників різних верств українського населення під проводом Б. Хмельницького.

1 ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ. Найважливішою подією історії України **середини XVII ст.** стала **Національно-визвольна війна українського народу**. Її спалах обумовлювався загостренням суперечностей у різних сферах суспільства, які спричинили передумови війни.

У цей час дуже ускладнилася ситуація в соціально-економічному житті. Унаслідок зростання на українських землях володінь польської шляхти селяни втрачали землю та ставали кріпаками. Значно погіршилося й становище міщан і реєстрових козаків. Посилювалося та зростало невдоволення козацтва через нехтування владою його станових інтересів.

Переживало кризу національно-релігійне життя. Неухильно зменшувалися можливості українців розвивати свою мову. Незважаючи на проголошену свободу віросповідання, не припинялися утиски православних. На тогочасних українських землях релігійні обмеження стали чинником, що об'єднував представників різних верств у протестах проти влади.

Політичне становище також залишалось тяжким. Усвідомлюючи себе спільнотою з власними культурними традиціями, українське населення не бачило можливостей для свого повноцінного розвитку за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої.

Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях землевласників, орендарів, управителів та урядовців викликали в українському суспільстві озлобленість і прагнення помститися за завдані кривди.

Причини Національно-визвольної війни:

- ▶ невдоволення різних верств населення швидким зростанням володінь польської шляхти на українських землях;
- ▶ посилення національно-релігійних утисків православних українців;
- ▶ невідповідність між фактичним набуттям козаками політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на них владою за «Ординацією Війська Запорозького...» 1638 р.;
- ▶ слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка не мала достатніх повноважень та авторитету, щоб контролювати дії польської шляхти на українських землях.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Б. Хмельницький про основну причину Національно-визвольної війни (із Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки початку XVIII ст.)

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війською проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної Батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірної

вчення, злим юродством руйнували села й дома нетлінних душ.

- ?** **1. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, у чому Б. Хмельницький вбачав основну причину війни українського народу проти польської влади.
- 2.** Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

Національно-визвольну війну вважають складовою **Української революції XVII ст.** (1648—1676 рр.). Після закінчення Національно-визвольної війни українські землі охопили старшинські міжусобиці та руйнування господарського життя (вересень 1657 — червень 1663 р.), що спричинили поділ України на два гетьманства та боротьбу за возз'єднання Української козацької держави (червень 1663 — вересень 1676 р.).

У роки Національно-визвольної війни кожна зі сторін вважала свої дії боротьбою за віру. До Б. Хмельницького прибув із Греції митрополит Іоасаф Коринфський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на Гробі Господньому. Це означало, що православна церква в Османській імперії вбачала в українських козаках, яких очолював гетьман, захисників православної віри. Зі свого боку, до польського короля й великого князя литовського Яна II Казимира приїхав спеціальний посол, який передав йому від Папи Римського освячений меч і благословення на війну з козаками, оскільки це була боротьба за інтереси католицької церкви.

2 Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО СОРАТНИКИ. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. тривала з **1648 до 1657 р.** Вона мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою стали козаки, міщани, селяни, православне духовенство, частина дрібної русинської шляхти. Очолював їх **Богдан Хмельницький**.

Створити з повсталих селян і козаків боездатну армію, яка боролася за визволення козацької України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх соратників. Серед них були представники різних станів. У роки війни вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами. До найближчого оточення Б. Хмельницького належали Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Іван Гирия, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович та інші.

Українська революція

XVII ст. — політичний процес, який розгортався в українському суспільстві в 1648—1676 рр. Він став поєднанням боротьби за національне визволення, соціальних протестів, збройної боротьби та спричинив глибокі зміни в більшості сфер життя.

Прапор війська Б. Хмельницького. Експонат Військового музею у Стокгольмі (Швеція)

Гетьман Богдан Хмельницький. Художник В. Гондіус (портрет із гравюри). XVII ст.

Богданові руїни в Суботіві. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

? Чи розпочалася б війна, якби не відбулося події, що стала приводом до неї? Поясніть свою думку.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Богдан (Зиновій) Хмельницький — провідник Національно-визвольної війни 1648—1657 рр., творець Української козацької держави та її перший гетьман. Місцем його народження вважається хутір Суботів (поблизу Чигирина). Він походив із дрібної русинської шляхти, освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівському єзуїтському колегіумі. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі. У 1620 р. він разом із батьком брав участь у поході польського війська до Молдавії проти Османської імперії. У битві під Цецорою батько загинув, а Б. Хмельницький потрапив до турецького полону, із якого його викупили запорожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став його писарем.

Б. Хмельницький брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 20—30-х рр. XVII ст. виступав на боці козацтва. У січні 1648 р. він очолив Національно-визвольну війну, де проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і мудрий державний діяч.

Осмислюючи досвід визвольної боротьби, Б. Хмельницький сформулював ідею створення окремої Української козацької держави в її етнічних межах і розпочав здійснення своєї мети. Гетьман домогся визнання Української козацької держави у світі.

Соратники Б. Хмельницького мали різні погляди з багатьох питань. Одні його товариші були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення українських земель.

З ПОЧАТОК ВІЙНИ. Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським. Разом зі своїми слугами він навесні 1647 р. пограбував та зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів.

Звернення до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів. Не знайшовши справедливості, Б. Хмельницький приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади в козацькій Україні.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

Період	Основний зміст
1648—1649 рр.	Наростання боротьби. Визнання Річчю Посполитою обмеженої автономії козацької України
1650—1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба повстанців з урядовими силами
1654—1655 рр.	Зміни в перебігу війни, спричинені отриманням козацькою Україною військової допомоги від Московської держави
1656—1657 рр.	Спільні дії українсько-шведсько-трансільванських сил проти Речі Посполитої

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (події 1648—1650 рр.)

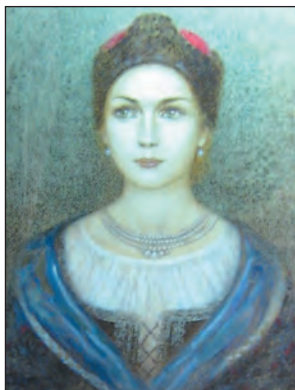
Повстання вирішили розпочати захопленням Трахтемирова, де перебував урядовий комісар реєстрового козацтва Яцек Шемберк. Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їхньою підтримкою. Однак про наміри повстанців стало відомо польській владі. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника Михайла-Станіслава Кричевського та своїх друзів.

На початку січня 1648 р. Б. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорозжжя та розташувався недалеко від **Микитинської Січі**. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, **25 січня 1648 р.** він без бою оволодів нею.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Мотрона (Олена, Гелена) Хмельницька (Чап-линська) — друга дружина Б. Хмельницького. Вона була одружена з Д. Чаплинським, але у грудні 1648 р. обвінчалася з Б. Хмельницьким після його повернення з першого переможного походу до Замостя.

Дозвіл на шлюб із жінкою, яка вже мала чоловіка, дав гетьману Єрусалимський патріарх Паїсій, що на той час перебував на українських землях. За це патріарх отримав у дар шість коней і 1000 золотих монет. Джерела свідчать про палке кохання гетьмана до Мотрони, але чи відповідала вона взаємністю, залишається суперечливим фактом. Навесні 1651 р. її звинуватили у зраді та крадіжці коштів із козацької скарбниці й стратили за наказом старшого сина Б. Хмельницького Тимоша, який ненавидів свою мачуху.

Мотрона Хмельницька.
Художник Н. Атамась. Музей
Б. Хмельницького в Чигирині

Микитинська Січ — Запорозька Січ, заснована козаками влітку 1639 р. після ліквідації Базавлуцької Січі. Вона проіснувала до 1652 р.

Пам'ятний знак на місці розташування Микитинської Січі, де Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького, у м. Нікополь (Дніпропетровська обл.)

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа коронного гетьмана М. Потоцького королю Владиславу IV про ситуацію на українських землях у березні 1648 р.

Згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, у якому б не лунали заклики до сваволі й де б не чинилися замаху на життя й майно своїх панів... Козацькі старшини бажають також самостійно володарювати в Україні, укладати угоди з іноземцями і сторонніми господарями та робити все, що лише завгодно їх волі й бажанню.

Спочатку піднялося 500 бунтівників — сама по собі це жалюгідна сила, але проти них слід рушити цілу армію, бо ці 500 підняли бунт у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною. За короткий час повстанців збільшилося до 3 тисяч. Проте боронь Боже, щоб він [Хмельницький] пішов із ними в Україну. Тоді б ці 3 тисячі швидко зросли б до 100 тисяч, і нам вистачило б діла з ними.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які факти наводить автор документа? **2.** Яку інформацію можна отримати на підставі їх аналізу? **3.** Яким є ставлення автора до подій, про які він розповідає? Чому ви так вважаєте?

Ці події вважаються початком Національно-визвольної війни. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького.

Новообраний гетьман закликав усіх небайдужих до долі Батьківщини вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Роки Української революції XVII ст. стали трагедією для єврейської громади на українських землях. Зокрема, про це розповідається в єврейській хроніці уродженця Острога равина Натана Ганновера «Болото безодне», яку було видано в 1653 р. у Венеції (Італія). Твір став своєрідним мартирологом (списками постраждалих від переслідувань або оповіданнями про мучеників) єврейства, що загинуло на території сучасної України в 1648—1649 рр. Хроніка містить відомості про те, як на початку війни єврейське населення на українських землях зазнавало численних погромів, виселень або примусового навернення у православ'я.

Усього за період Української революції близько 300 єврейських громад припинили своє існування, при цьому кожного другого представника було вбито. Загальна кількість жертв серед єврейського населення, за різними оцінками, коливається від декількох десятків тисяч до 100 тис. осіб і навіть більше.

У роки війни для повсталих євреї стали другими ворогами після поляків. При цьому у складі козацької старшини серед неукраїнців євреї посідали друге місце після волохів. Самовіддано боролися за майбутнє Української козацької держави такі представники єврейської спільноти, як Ф. Мирович, Ф. Нахимовський, Г. Орлик, брати Герцики та інші.

Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про військово-політичний союз із кримським ханом Іслямом III Гераєм. Відповідно до нього на допомогу українським козакам хан обіцяв надіслати, імовірно, 6 тис. кримськотатарських кіннотників (існують припущення, що їх було значно більше).

До кінця квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків та 6 тис. кримських татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом М. Потоцьким, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тис. становили реєстрові козаки.

На відміну від козацьких виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба проти польсько-шляхетського панування на українських землях набула великого розмаху та поширилася на більшість суспільства.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Наприкінці 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, призвела до появи великої кількості невдоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови до початку національно-визвольної боротьби.

■ Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. розпочалася після оволодіння Б. Хмельницьким Микитинською Січчю.

■ Б. Хмельницький згуртував більшість українського суспільства для боротьби за свої права і свободи.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

25 січня 1648 р. — оволодіння Б. Хмельницьким Микитинською Січчю, що є початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

1648—1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

1648—1676 р. — Українська революція XVII ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Додайте початок». **Правила гри.** Учитель/вчителька наводить закінчення речень, до яких учням та ученицям необхідно додати відповідний за змістом початок, використовуючи набуті знання. *Зразок речень:* 1) ...стало соціально-економічною передумовою війни; 2) ...стало національно-релігійною передумовою війни; 3) ...вважається політичною передумовою війни; 4) ...перетворилося на психологічну передумову війни; 5) ...стало приводом до війни; 6) ...вважається датою початку війни.

 2. Назвіть причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

3. Що вам відомо про провідника війни 1648—1657 рр. і його соратників? **4.** Як розпочалася війна?

 5. Покажіть на карті (с. 99) місця подій, пов'язаних із початком Національно-визвольної війни. **6.** До уроку узагальнення за розділом підготуйте навчальний проєкт «Державотворча діяльність видатних представників українського козацтва в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.». Скористайтеся відповідним планом-

схемою (с. 253). **7.** Розпочніть складати в зошити таблицю «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.».

Період	Основні події періоду		Підсумки періоду
	воєнні	суспільно-політичні	

 8. Колективне обговорення. Б. Хмельницький вважав, що головною причиною війни стали утиски українського православного населення в релігійній сфері. Якою є ваша точка зору щодо ролі релігійного чинника в розвитку суспільства? **9. Робота в малих групах.** Український історик ХХ ст. І. Крип'якевич писав: «Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення і інтереси. Народні маси зустріли Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів». Обговоріть і висловіть свою думку щодо наведеного твердження.

§ 21. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про перебіг битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та визвольного походу українського війська до Галичини; як відбувалася Збаразько-Зборівська кампанія, про її результати та наслідки; якими були напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територія Української козацької держави за Зборівським договором.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які засоби боротьби використовували козаки під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? 2. Яка подія спричинила Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

? Чи є правильним судження, що результати битв на Жовтих Водах та під Корсунем мали важливе значення для розгортання національно-визвольної боротьби? Чому?

Максим Кривоніс. Гравюра по дереву XVII ст.

1 БИТВИ НА ЖОВТИХ ВОДАХ ТА ПІД КОРСУНЕМ. Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями та очолюване великим коронним гетьманом М. Потоцьким і його заступником польним коронним гетьманом Марціном Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Великий коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорожжя силами двох угруповань. Перше, очолюване його сином Стефаном Потоцьким, мало просуватися сухоходом, а друге, що складалося переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, — на човнах по Дніпру.

Завдяки чудово організованій розвідці Б. Хмельницький вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі навперейми С. Потоцькому. Загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм (Тугай-беєм), першими вступили в бій із поляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Незабаром з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору. Кількість війська Б. Хмельницького становила 14 тис. козаків, татарської орди — 20 тис. осіб, у поляків було 10 тис. вояків.

Через облогу С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Вони вбили І. Барабаша та І. Караїмовича і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровці з табору С. Потоцького.

Опинившись у скрутному становищі, польська армія спробувала прорвати оточення. Однак козацько-татарські війська **6 травня 1648 р.** розгромили її вщент. Важко пораненого С. Потоцького взяли в полон татари, і дорогою до Криму він помер.

Здобувши перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив негайно рухатися під Корсунь (сучасне місто Корсунь-Шевченківський Черкаської області), щоб завдати удару основним польським частинам. Магнатські загони поповнилися новими силами, і кількість польського війська досягла 12—14 тис. осіб. Дізнавшись про наближення Б. Хмельницького, вони вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки, очолювані черкаським полковником М. Кривоносом, влаштували засідку. На світанку **16 травня 1648 р.** польський табір, оточений возами у вісім рядів, натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Битва, що тривала чотири години, завершилася поразкою польського війська.

2 НАРОСТАННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ. БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ.

Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах, мали велике значення для подальшої визвольної боротьби. Військо повстанців швидко зростало. Утворювалися сотні нових загонів, які розгорнули боротьбу проти польсько-шляхетського панування, засилля католицизму та соціальних утисків. Повстанці оголошували наміри «дійти до Вісли». Протягом літа 1648 р. від польської влади звільнили все Лівобережжя. Війна поширилася на Правобережжя. М. Кривоніс за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і міщан, яка визволила від польської влади десятки міст. Проте Б. Хмельницький мав намір судити М. Кривоноса за надмірну жорстокість його вояків щодо членів єврейських і польських громад. Так само жорстко поводитися щодо українського населення й польське військо.

У цей самий час українські землі охопив вир селянської війни. Сповнені ненависті до своїх гнобителів, селяни нищили панів та їхні сім'ї.

Після безрезультатних мирних переговорів у вересні 1648 р. військові дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем зосередила свої сили 40-тисячна польська армія (а з обозними та слугами вона налічувала 80—90 тис. осіб). Командували цим військом три воєначальники: Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг та Александр Конецпольський.

Б. Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва відбулася під містечком Пилявці поблизу Старокостянтинова 11—13 вересня 1648 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

За повідомленням українського літописця Михайла Гунашевського, після завершення битви під Корсунем відбулася зустріч Б. Хмельницького з М. Потоцьким. Імовірно, щоб якось дошкулити переможцю, великий коронний гетьман із неприхованим презирством запитав: «Хлопе... чим же так зацному рицарству орд татарських заплатиш?» На що отримав відповідь: «Тобою... й іншими з тобою». Дійсно М. Потоцький, М. Калиновський і майже всі полонені були передані Тугай-бею як воєнна здобич (пізніше викуплені з полону).

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа брацлавського воєводи А. Кисіля до архієпископа Матвія Лубенського (тимчасового правителя Речі Посполитої після смерті Владислава IV) про ситуацію на українських землях за підсумками битви під Корсунем (1648 р.)

Військо наше розгромлене й розбите вщент... Раби тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство... Безумна чернь радіє з того, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди як триумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею... Орда стоїть проти нас; татарський кіш і табір цього нечестивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Одначе дійшли до нас вісті й чути, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої успіхи. Уже й так воєводства Київське, Брацлавське,

Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділлю, а також і Руським землям.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є? Поясніть свою думку. **2.** Наведіть факти, що свідчать про ставлення українського населення до Б. Хмельницького. **3.** Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

Пам'ятник на полі битви під Пилявцями, що має вигляд високого насипного кургану, на якому височіє широкий хрест (Хмельницька обл.). Сучасний вигляд

Штурм козаками Львова в жовтні 1648 р. Художник С. Лазеба. 1954 р.

Переговори Б. Хмельницького з польським послом Я. Снятовським у Замості. Невідомий художник. XVII ст.

і завершилася перемогою об'єднаного козацько-татарського війська (на допомогу козакам прибули 5—6 тис. буджацьких татар). Б. Хмельницький вирішив рухатися на захід у Галичину, сподіваючись примусити владу визнати Україну рівноправним із Литвою та Польщею суб'єктом Речі Посполитої.

3 ВИЗВОЛЬНИЙ ПОХІД УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА В ГАЛИЧИНУ.

Звільнивши від польської влади Старокостянтинів, Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, яка ухвалила рішення рухатися до Львова.

Облогу міста Б. Хмельницький розпочав наприкінці вересня 1648 р., а вже на початку жовтня полк М. Кривоноса захопив Високий замок. Під час переговорів із жителями Львова Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

Після цього Б. Хмельницький рушив до Замостя — важливого міста на шляху до польської столиці Варшави. Підступивши до його стін, він запропонував жителям здати місто за викуп, але отримав відмову. Тоді Б. Хмельницький віддав наказ штурмувати Замостя. Проте три спроби взяти місто виявилися невдалими.

Ситуацію ускладнювала загальна втома козацько-татарської армії, наближення зими, нестача коней, артилерії, боєприпасів та спалах епідемії чуми. Ця хвороба забрала життя М. Кривоноса.

У цей час у Варшаві після смерті короля Владислава IV престол посів його брат Ян II Казимир. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я, що передбачало відведення війська до козацького регіону. Б. Хмельницький очікував, що новий король буде більш прихильним до вимог населення українських земель. Спочатку Старшинська рада, а потім загальна військова рада ухвалила рішення припинити військову кампанію. 14 листопада 1648 р. військо гетьмана залишило околиці Замостя.

4 ПРОГРАМА ПОБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Перше бачення того, якою має бути Українська козацька держава, Б. Хмельницький сформулював після битви під Корсунем наприкінці травня 1648 р. Через кримськотатарського воєначальника Тугай-бея гетьман передав великому коронному гетьману М. Потоцькому програму вимог до польської влади. Вона передбачала створення держави Військо Запорозьке, підпорядкованої безпосередньо лише польському королю, із визначеними кордонами до Білої Церкви й Умані разом із Лівобережжям. Влада воєвод і старост щодо «королівщин», міст і містечок на її території скасовувалася. Проте М. Потоцький відмовився передати ці вимоги до Варшави.

Наприкінці грудня 1648 р. Б. Хмельницький після завершення походу в Галичину в'їхав до Києва. Жителі міста урочисто вітали гетьмана та його військо як переможців і своїх захисників. Його зустрічали Київський митрополит Сильвестр Косів, Єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві. Через декілька днів у Софійському соборі Єрусалимський патріарх благословив гетьмана на продовження боротьби.

На переговорах із польською делегацією на чолі з киявським воєводою **Адамом Кисілем** у Переяславі (лютий 1649 р.) і московським посольством Григорія Унковського в Чигирині (квітень 1649 р.) Б. Хмельницький загалом оприлюднив програму побудови Української козацької держави.

Б. Хмельницький проголошував: «Я... виб'ю з лядської неволі весь народ руський... а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православному».

Українська козацька держава, на думку Б. Хмельницького, мала виникнути в етнічних межах розселення українського народу.

На переговорах із польськими представниками він казав: «За границю на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи».

Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. «Не постойть мені нога жодного князя і шляхотки тут, в Україні, — виголошував гетьман, — а якщо захоче хтось хліба з нами їсти, нехай же Війську Запорозькому послухний буде...».

На думку Б. Хмельницького, Українська козацька держава була правонаступницею Русі-України. Гетьман вважав, що польська влада має визнати Українську козацьку державу «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо». Б. Хмельницький був упевнений, що правити Українською козацькою державою мав монарх. «Правда то є, — казав гетьман, — що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

5 ЗБРАЗЬКО-ЗБОРІВСЬКА КАМПАНІЯ. У лютому 1649 р. на переговорах між польськими представниками та Б. Хмельницьким сторони домовилися про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. У травні 1649 р. польські загони,

В'їзд Б. Хмельницького до Києва в 1648 р.
Художник М. Івасюк. 1912 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Адам Кисіль уславився завдяки відвазі у війнах, а також своїм ораторським здібностям і таланту політичного діяча. А. Кисіль намагався примирити православну й католицьку церкви. Під час козацького повстання 1637—1638 рр. він вів переговори з козацькими ватажками й відіграв не останню роль у забезпеченні «золотого спокою». У роки Національно-визвольної війни українського народу А. Кисіль став представником Речі Посполитої на переговорах із повсталими. Саме йому доручили вести перші переговори з Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. в Переяславі, а згодом, у вересні 1651 р., — у Білій Церкві. А. Кисіль прагнув повернути лад, що існував на українських землях до війни. Водночас він хотів посилити вплив русинської православної шляхти, до якої сам належав. Це метання між двома таборами призвело до логічного фіналу: «і від поляків я маю біду, і від своїх — русинів — також». Обидві сторони висували на його адресу безпідставні звинувачення у зраді інтересів.

? Висловіть обґрунтоване судження: чи були результати Збарасько-Зборівської кампанії успішними для повстанців?

Після битви під Лоевом.
Гобелен XVIII ст. (фрагмент)

порушивши перемир'я, переправилися через річку Горинь, вторглися до південно-східної частини Волині та дійшли до Старокостянтинова. Довідавшись про це, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Раптова поява війська гетьмана змусила польську армію відступити під захист стін Збараського замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. Наказний гетьман М.-С. Кричевський за розпорядженням Б. Хмельницького спробував зупинити литовське військо біля міста Лоев наприкінці липня 1649 р., але зазнав поразки. М.-С. Кричевський був смертельно поранений, а козаки відступили. Однак завдання Б. Хмельницького вони виконали. Унаслідок значних втрат Я. Радзивілл відмовився від вторгнення в козацьку Україну.

Під місто Збараж до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна кримськотатарська орда під проводом хана Ісляма III Герая. Гетьман розпочав наступ у липні, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків. Кількість польського війська становила 15 тис., а зі слугами досягала 28 тис. осіб. Оборону Збаража керував князь Я. Вишневецький. Облога замку й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У той час як розгорталися вирішальні події Національно-визвольної війни на Волині, наприкінці липня 1649 р. спалахнули бої під містом Лоев, де була переправа через Дніпро. Оволодіння нею відкривало шлях для польсько-литовських військ на Київ. Усвідомлюючи це, Б. Хмельницький відіслав на північний кордон наказним гетьманом ківського полковника М.-С. Кричевського. Тут наступали литовські війська під командуванням князя Я. Радзивілла. Обидва досвідчені полководці маневрами намагалися зайняти вигідні позиції.

Зрештою війська зійшлися в зустрічному бою. Ціною великих втрат наступ литовських військ зупинили. Однак у бою було важко поранено М.-С. Кричевського. Відчуваючи за собою провину за загибель такої великої кількості козаків, наказний гетьман попросив залишити його померати на полі битви.

Вражений військовою звитягою М.-С. Кричевського, литовський князь Я. Радзивілл розпорядився намалювати його посмертний портрет, поховати гетьмана з усіма почестями, насипати над могилою «вождя непокірних козаків» найвищий курган і поставити на ньому хрест. Із почестями також поховали близько 7 тис. загиблих козаків у 19 могилах із курганями.

Проте значними втрати були не лише з української сторони. Литовці також втратили близько 6 тис. вояків. Крім того, під час бою вони використали майже всі бойові припаси. У розпорядженні князя Я. Радзивілла залишилася лише одна бочка пороху, і зрозуміло, що з таким забезпеченням похід в Україну був для литовської армії приречений на провал.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Події облоги Збаража покладено в основу роману «Вогнем і мечем» польського письменника Генріка Сенкевича та зображено у фільмі «Гетьман» (2015 р.) українського режисера Валерія Ямбурського.

Від розвідки Б. Хмельницький та Іслям III Герай дізналися, що на допомогу обложеному прямує 35-тисячне військо короля Яна II Казимира. Щоб не дати польським частинам об'єднатися, було вирішено розбити коронне військо під Зборовом. Туди рушили майже 40 тис. козаків і 20 тис. татар, очолюваних гетьманом і кримським ханом.

Битва під Зборовом відбулася **5 серпня 1649 р.** Становище польської армії було критичним, і військо гетьмана могло здобути перемогу, проте хан Іслям III Герай не був зацікавлений у цьому. Він наполіг, щоб Б. Хмельницький припинив битву та уклав із польським королем вигідну для Кримського ханства угоду. Гетьман був змушений погодитися на запропоновані Яном II Казимиром умови.

За **Зборівським договором** король визнавав самоврядність Війська Запорозького в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воеводств. Фактично Українська козацька держава визнавалася як автономне утворення у складі Речі Посполитої. Із цієї території виводилися польські війська.

Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта, маєтки якої були розташовані на підвладній гетьману території, могла повернутися до них, а її піддані мали виконувати всі ті повинності, що й раніше. Київському православному митрополиту та двом єпископам були обіцяні місця в сенаті.

Питання про ліквідацію церковної унії та повернення православної церкви її майна мало вирішитися на найближчому сеймі.

Титульна сторінка реєстру Війська Запорозького 1649 р., у який було вписано 40 тис. козаків. Ліворуч містяться герб гетьмана Б. Хмельницького і повний титул польського короля й великого князя литовського Яна II Казимира

Козацька могила і пам'ятний камінь на місці битви під Зборовом 1649 р. (Тернопільська обл.). Сучасний вигляд

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З «Історії війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє (1663 р.)

Коли його величність польський король погодився на переговори й було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський... Візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати в цьому поході й загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати... Наступного дня, тобто 17 серпня... до уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх

козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті після деяких суперечок укладено того самого дня мир із козаками й татарами на таких умовах...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яку роль відіграла татарська сторона в укладанні Зборівського договору? **2.** Які вимоги до польської сторони висував гетьман Б. Хмельницький?

Татари атакують польську піхоту.
Реконструкція битви
під Зборовом. 2009 р.

У володіння гетьмана переходив Чигирин, що ставав його резиденцією. На території, що перебували під контролем козацтва, заборонялася присутність єврейського населення. Єзуїти позбавлялися права утримувати тут навчальні заклади.

Польський король відповідно до укладеної угоди з кримським ханом зобов'язувався сплатити викуп у 200 тис. талерів і щорічно виплачувати упоминки (різновид данини). Окремо (за 200 тис. талерів) знімалася облога Збаража, і татарам дозволялося брати ясир на українських землях під час повернення додому.

У козацькій Україні досить неоднозначні умови договору спричинили невдоволення та чимало протестів населення. Гетьману довелося докласти зусиль, щоб не допустити загострення ситуації. Уряд Речі Посполитої також не влаштовували умови договору. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., засвідчили полководницький талант гетьмана.
- Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення окремої держави в межах розселення українців.

- Підсумком Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною досить обмеженого автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави й було лише вимушеним кроком, зробленим під тиском обставин.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1648 р. — битви на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями.

1649 р. — Збаразько-Зборівська кампанія. Зборівський договір.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Ланцюжок». **Правила гри.** Учитель/вчителька роздає учням та ученицям картки, де вказані події, що відбулися в певний історичний період (тут: у 1648—1649 рр.). Їх необхідно скласти у хронологічній послідовності. Перемагає той учень/учениця, що швидше за всіх правильно виконає завдання.

 2. Як військово мистецтво козаків допомогло їм здобути перемоги в битвах на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями? **3.** Укажіть результати визвольного походу козацького війська до Галичини. **4.** Назвіть основні положення висунутої Б. Хмельницьким програми побудови Української козацької держави. **5.** Якими були основні події Збаразько-Зборівської кампанії? **6.** У чому були здобутки та втрати повстанців унаслідок укладення Зборівського договору?

 7. Колективне обговорення. Чим період 1648—1649 рр. у Національно-визвольній війні відрізнявся від козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? **8.** Покажіть на карті (с. 99) місця подій, пов'язаних із розгортанням національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр. на українських землях. **9.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 101).

 10. Робота в парях. Обговоріть і запропонуйте розв'язання історичної задачі. Український історик ХХ ст. В. Липинський вважав, що наказний гетьман М.-С. Кричевський своєю жертвовністю врятував повстанське військо від катастрофи опинитися між двох вогнів. Поясніть, як ви розумієте цю думку.

§ 22. Українська козацька держава — Військо Запорозьке

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ. На звільнених від польсько-шляхетського панування українських землях сформувалася Українська козацька держава. У той час офіційно вона називалася Військо Запорозьке. Оскільки території, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, її називали також **Гетьманщиною**. Сучасні дослідники називають її **Українською гетьманською (козацькою) державою**.

За умовами Зборівського договору Українська козацька держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств загальною площею понад 200 тис. км².

Держава поділялася на **полки**, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивнянський), а на Правобережжі — дев'ять (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. Так, у 1649 р. налічувалося 16, а в 1654 р. — 18 полків. Полк складався із **сотень**. У кожному полку залежно від території та кількості населення налічувалося 10—20 і більше сотень. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків.

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю, управління якою здійснювала Січова рада на чолі з кошовим отаманом. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській козацькій державі, відрізнявся від старого поділу на воеводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, а керівництво на місцях здійснювалося простіше та ефективніше.

В основу політичного устрою Української козацької держави було покладено систему органів влади Війська Запорозького, що існувала до 1648 р., та традиції козацького самоврядування Запорозької Січі.

За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Генеральна військова рада**. У ній брало участь усе козацтво, а іноді й представники інших суспільних верств.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про політичний та адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; якою була територія Гетьманщини за Зборівським договором; про військо, фінанси та судочинство Української козацької держави; якими були основні зміни, що відбулися в соціально-економічному житті українського народу внаслідок утворення Гетьманщини; визначення термінів і понять «Гетьманщина», «полк», «сотня», «Генеральна військова рада», «генеральна старшина», «універсал», «гетьманські універсали».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва?
2. Назвіть полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою.
3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

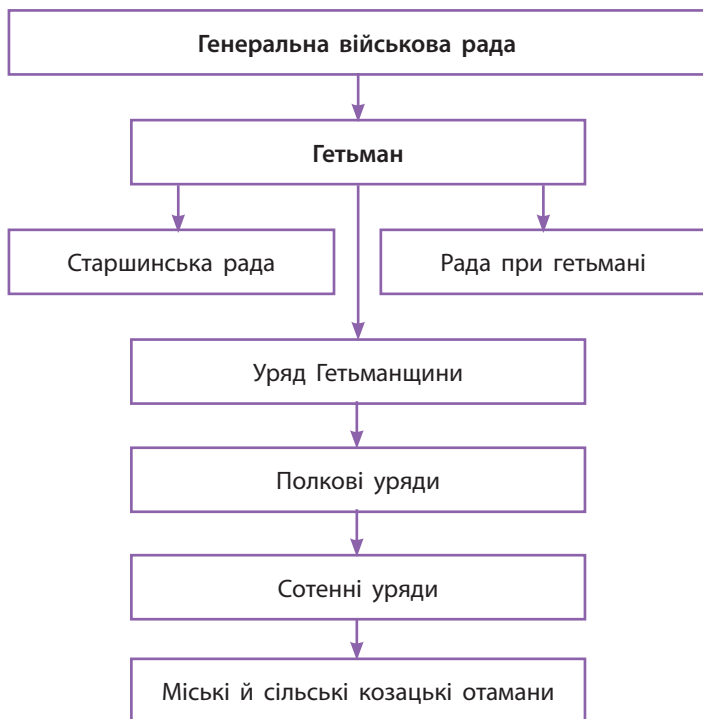
Гетьманщина — назва, яка вживалася щодо Української гетьманської (козацької) держави в 1648—1764 рр.

Полк — у Гетьманщині:
1) адміністративно-територіальна одиниця; 2) підрозділ козацького війська.

Сотня — у Гетьманщині:
адміністративна одиниця у складі полку; 2) підрозділ козацького війська.

Генеральна військова рада — найвищий державний орган за часів Гетьманщини.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ —
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО середини XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

**Із повідомлень венеціанського посла
А. Віміні про устрій Української
козацької держави (1650 р.)**

Із вигляду та за манерами козаки видаються простими, але вони не дурні й не позбавлені меткого розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди і способу врядування. Бо обміркування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість... Із цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи; обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду та пристають до правильного...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які особливості устрою Української козацької держави називає автор.

Універсал — адміністративно-політичний акт вищого органу державної влади. «Універсалами» також іноді називали свої звернення ватажки народних повстань.

Гетьманські універсали — маніфести або законодавчі акти в Речі Посполитій та Гетьманщині в XVI—XVIII ст. Найбільш виразної форми вони набули від часу проголошення гетьманом Б. Хмельницького.

Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був главою держави й обирався Генеральною військовою радою безстроково. Гетьман очолював уряд, скликав Генеральну військову та Старшинську ради, втілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили **універсали**, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, розпоряджався фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростав вплив Старшинської ради. Вона опікувалася військовими, адміністративними, господарськими, правовими й зовнішньополітичними питаннями. Її рішення були обов'язковими для гетьмана.

Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя та готувала проекти рішень для Старшинської ради.

Центральним органом виконавчої влади став уряд Гетьманщини. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління й відносин Війська Запорозького з іншими

державами. Уряд складався з **генеральної старшини**, яку спочатку обирали, а із часом почав призначати гетьман.

До генеральної старшини входили: *писар* (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою та вів усі справи Генерального уряду), *суддя* (один або двоє; здійснював керівництво вищим судом при Генеральному уряді), *обозний* (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), *підскарбій* (завідував державною скарбницею і фінансами; до 1654 р. ці функції виконував гетьман). До генеральної старшини належали також два *осавули* (військові ад'ютанти гетьмана), *хорунжий* (охоронець військової корогви), *бунчужний* (охоронець гетьманського бунчука) і *наказний гетьман* (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

У полках існували власні уряди, що склалися з полковників і полкової старшини (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд. Кожна сотня у складі полку мала сотенний уряд із сотника, писаря, отамана, осавула та хорунжого. У містах і містечках козацькі громади обирали «городових отаманів», а міщанами керував війт, якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював староста, а над козаками — сільський отаман.

2 УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО. Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни

Генеральна старшина — назва членів уряду Гетьманщини.

? Чи можна стверджувати, що політичний устрій Української козацької держави — Війська Запорозького — був демократичним? Поясніть свою думку.

Полковник реєстрових козаків.
Гравюра 1841 р.

Хорунжий. Художник С. Васильківський.
Кінець XIX — початок XX ст.

Писар. Художник С. Васильківський.
Кінець XIX — початок XX ст.

? Опишіть зовнішній вигляд представників козацтва за наведеними ілюстраціями.

Гармати. Експозиція в цитаделі Батуринської фортеці (Чернігівська обл.)

Рушниці. Експонати Рівненського обласного краєзнавчого музею

Шабля. Експонат Національного музею історії України в Києві

та міщани. Для подальшого формування та організації українських збройних сил Б. Хмельницький використовував територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк.

Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кінноти.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Вона складалася з полкової артилерії та окремої артилерії головного командування (гетьмана). У ній використовувалися гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також власні, виготовлені в Ніжині.

Керівні посади в українському війську обіймали представники реєстрової козацької старшини, русинської шляхти й найбільш шановані козаки.

З ФІНАНСИ ТА СУДОЧИНСТВО. Фінансову систему Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролював особисто Б. Хмельницький. На звільненій території ліквідовувалися всі старі державні податки та вводилися нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво та продаж горілки, збори з торгів і ярмарків тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно.

Луцький земський суддя XVI ст. Реконструкція. Художник С. Шаменков

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із повідомлень венеціанського посла А. Віміні про устрій Української козацької держави (1650 р.)

По містах існують начальники, які чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важливих справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Щодо точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно

відоме? Скільки голів, стільки, можна сказати, і воjakів, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуга...

? **Робота в парях.** Обговоріть і визначте, які особливості устрою Української козацької держави називає автор.

В Українській козацькій державі існувала власна система судочинства. Замість станових (городських, земських і підкоморських) судів було створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Генеральний військовий суд став найвищою судовою установою в Гетьманщині. Він розглядав скарги на рішення нижчих судів, а також виняткові справи, із якими зверталися безпосередньо до гетьмана. Крім того, у містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магистратів. справи духовенства розглядалися в церковних судах.

4 ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ. Складовою Національно-визвольної війни стала боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору за селянами, які жили на колишніх державних землях («королівщинах») на території Гетьманщини, закріпили особисту свободу та право володіти землею, фактично здобуті ними попередньою боротьбою. Їхні маєтки стали вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селян зобов'язали виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни з обуренням сприйняли спроби шляхти відновити своє панування та чинили опір.

Б. Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм універсали, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так і зараз віддавали... ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак незважаючи на це, спрямовані Б. Хмельницьким проти повстанців каральні заходи не могли приборкати невдоволення селян. При цьому гетьман розумів, що

Запорожець на посту. Художник С. Васильківський. 1890 р.

? Чи можна стверджувати, що Національно-визвольна війна призвела до значних змін у соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку.

Б. Хмельницький із полками.
Народна картина XVIII ст.

боротьбу не завершено і без участі в ній селянства марно сподіватися на перемогу.

Права і привілеї козацтва, скасовані владою за участь у повстаннях кінця XVI — 30-х рр. XVII ст., у ході війни відновили. Отримавши можливість для політичної діяльності завдяки наявності власної адміністрації, судочинства, військової служби й землеволодіння, козаки остаточно затвердилися як повноправний соціальний стан Української козацької держави.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від будь-якої залежності, отримували право вільно жити в містах і селах, володіти землею, мати власне самоврядування та судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка поступово зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Після завершення Національно-визвольної війни сформувалася Українська гетьманська (козацька) держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини її виникнення обумовили напіввійськовий характер тогочасної української державності.
- Важливою складовою та гарантом успішної розбудови Української козацької держави стала її армія, створена на організаційних засадах Запорозької Січі.

- Наявність власних фінансів і судочинства свідчила про те, що Військо Запорозьке мало всі ознаки повноцінної держави.
- Значні зміни відбулися в соціально-економічному житті населення Гетьманщини.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Історичне лото». **Правила гри.** Учитель/вчителька має мішечок або коробку з назвами понять і термінів, а гравці — картки з їхніми визначеннями. Учитель/вчителька по черзі дістає картки та називає поняття й терміни, а учні та учениці записують їх у відповідному місці на картках. Гра буде більш динамічною, якщо кількість назв термінів і понять та карток із визначеннями буде різною. Час на роздуми над пошуком правильного варіанта відповіді доцільно визначити заздалегідь.

2. Як в адміністративно-територіальному устрої Гетьманщини втілювалися традиції козацького самоврядування? **3.** Назвіть особливості політичного устрою Української козацької держави. **4.** Що було притаманно організації українського війська доби Б. Хмельницького? **5.** Як функціонували системи фінансів і судочинства в Українській козацькій державі? **6.** Укажіть нові явища в соціально-економічному житті українського суспільства, спричинені Національно-визвольною війною.

7. Визначте за картою (с. 99) центри полків Гетьманщини в 1649 р. Покажіть кордони Української козацької держави в цей період.

8. Колективне обговорення. Визначте риси, притаманні Гетьманщині як формі державності. **9. Робота в малих групах.** Обговоріть і порівняйте Українську козацьку державу — Військо Запорозьке — із відомими вам тогочасними європейськими державами. За необхідності зверніться до додаткових джерел. **10. Робота в парах.** Розподіліть ролі та складіть уявний діалог, у якому український школяр розповідає своєму однолітку з іншої країни, що змінила в житті українського суспільства Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. **11.** Пригадайте зміст розглянутих вами на уроках української літератури українських історичних пісень «Чи не той то хміль» та «Ой Морозе, Морозенку». Як у них відображено роль козаків як захисників рідної землі?

§ 23—24. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.

1 ВІДНОВЛЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ. БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.

Із листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. Нарешті король наказав командуванню розпочати нову воєнну кампанію. 8 лютого 1651 р. командувачі польських військ польний гетьман М. Калиновський і брацлавський воевода С. Лянцкоронський за наказом короля розгорнули наступ на Східному Поділлі. 10—12 лютого 40-тисячне військо М. Калиновського несподіваним нападом після жорстокої битви захопило містечко Красне. У бою загинув один із найближчих соратників Б. Хмельницького брацлавський полковник Данило Нечай.

1—10 березня розгорнулися бої за Вінницю. Незважаючи на значну кількісну перевагу польського війська, козаки на чолі з полковником Іваном Богуном протрималися до приходу підмоги. Уманський полк Йосипа Глуха завдав удару польським частинам, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козаки захопили Бар, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста. Спроба польських військ оволодіти Східним Поділлям завершилася провалом. Вони втратили 8 тис. убитими і всю артилерію.

Вирішальна битва воєнної кампанії відбулася на Волині, неподалік міста Берестечка. Польське військо, очолюване королем Яном II Казимиром, налічувало 100—120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220—240 тис. осіб. 15 червня 1651 р. з-під Тернополя до Берестечка рушило 100-тисячне військо Б. Хмельницького. До нього приєдналося 30—40-тисячне татарське військо на чолі з ханом Іслямом III Гераєм.

Битва під Берестечком розпочалася 18 червня 1651 р. з атак татарської кінноти та козаків на польські позиції. Татари зазнали значних втрат, загинуло декілька родичів хана. Втрати справили негативний вплив на моральний стан татарського війська. Наступний день не виявив переваги жодної зі сторін. Слід урахувати, що дії козаків були радше демонстративними. Б. Хмельницький намагався приховати негаразди у становищі татар.

Переламним днем стало 20 червня. Поляки вийшли зі свого табору й розгорнули війська на лінії у 8—9 км, захищаючи центр і фланги сильною артилерією. Головними силами в центрі командував Ян II Казимир, угрупованням на правому фланзі — С. Лянцкоронський, на лівому — Я. Вишневецький. Навпроти них, під прикриттям укріплених таборів, розташував свої війська Б. Хмельницький. На лівому фланзі розмістилася татарська кіннота Ісляма III Герая. Однак напередодні хан повідомив гетьмана, що наступного дня буде мусульманське свято, під час якого татари не можуть воювати, а також попередив про пригніченість його воїнів

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про розгортання воєнних дій у 1650—1653 рр.; про умови Зборівського та Білоцерківського договорів; чому і як були здійснені молдавські походи козацьких військ; яким було внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.; про воєнні походи козацької армії та місця найважливіших битв у 1650—1653 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть найважливіші битви першого періоду Національно-визвольної війни в 1648—1649 рр. 2. Якими були умови Зборівського договору? 3. На яких засадах була створена й розбудовувалася Українська козацька держава?

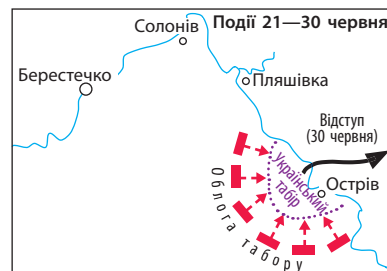
ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі щоденника польського жовніра С. Освенціма про загибель Д. Нечая (1651 р.)

Нечай, полковник брацлавський, один із найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки надавали перше місце після Хмельницького, скочив на коня й робив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи можливості організувати належний опір, мужньо обороняючись, поліг.

? Як у джерелі відображено ставлення польського жовніра до полковника Д. Нечая?

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ (1651 р.)

- Бойовий порядок та дії:
- Українсько-татарського війська:
 - піхота
 - кіннота
 - артилерія
 - Польського війська:
 - піхота
 - кіннота
 - артилерія

? За схемами простежте перебіг битви під Берестечком і складіть коротку розповідь про цю подію.

Полковник І. Богун.
Художник А. Орльонов. 2010 р.

через поразки. У такій ситуації Б. Хмельницький спробував уникнути вирішального бою в цей день.

Зранку польський король Ян II Казимир розпочав наступ. Близько 15 години польське командування зрозуміло, що Б. Хмельницький не бажає вступати у вирішальний бій. Із дозволу короля Я. Вишневецький атакував правий фланг козацького війська, яким керував І. Богун. Іслям III Герай наказав своїй кінноті завдати удару по загону Я. Вишневецького та військах короля, які намагалися його підтримати. Проте від гарматного й мушкетного вогню в бік ставки хана, який у відповідь розгорнули поляки, серед татар сталася паніка, і вони почали тікати. Іслям III Герай не зміг їх зупинити та приєднався до свого війська.

Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, Б. Хмельницький рушив за ханом. Наздогнавши Ісляма III Герая лише через 100 км, гетьман був змушений визнати, що повернути на поле битви виснажене втечею й зневірене татарське військо неможливо.

Тим часом козацькі й селянські загони під командуванням Ф. Джеджалія відступили до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка, притоки Стиру. Польські війська взяли табір в облогу. Визволити війська з оточення мав полковник І. Богун. За його наказом через болото й річку Пляшівка з підручних засобів збудували

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З «Історії війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє (1663 р.)

...Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися у своєму таборі та вирішили боротися, і як люди, що не мали більше надій на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. Деякі з козаків, побачивши, що вони не втримаються перед величезною кількістю поляків, кинулися в річку, а інші на болото; в одному місці серед болота скупчилися 300 козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусіль;

щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке їм обіцяли дарувати [поляки], та до всього, що є найціннішим, крім життя, вони витягали з кишень та чересів усі свої гроші й кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося з кожним із них вести бій...

? Яким був настрій українського козацтва під час битви, відповідно до наведеного уривка?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Важка ситуація, що склалася для Української козацької держави після поразки під Берестечком, посилювалася становищем на північному кордоні. Розуміючи небезпеку цього напрямку, Б. Хмельницький з весни 1651 р. різними дипломатичними заходами намагався стримати можливий удар литовського гетьмана Я. Радзивілла в тил козацького війська. Проте це зробити не вдалося. Уже за кілька днів після битви під Берестечком литовське військо почало наступ.

Вирішальна битва відбулася під Ріпками 26 червня 1651 р. Перебіг битви виявився невдалим для козаків. Литовські війська оточили Чернігів та захопили Київ. Однак дії козацьких сил у тилу литовської армії не дали можливості Я. Радзивілли об'єднатися з основними силами Корони Польської.

У бою загинув полковник Мартин Небаба, який здивував усіх неймовірною мужністю: втративши під час бою праву руку, він перехопив шаблю лівою й боровся до самої загибелі. Віддаючи належну шану винятковій хоробрості М. Небаби, Я. Радзивілл наказав насипати високу могилу над місцем поховання полковника. Шведські дипломати називали М. Небабу «одним із найкращих полковників Хмельницького», а польські воїни характеризували його як людину «надзвичайної хоробрості».

Пам'ятник загиблим козакам та селянам-повстанцям. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (Рівненська обл.). Скульптор А. Куц, 1991 р.

переправу, якою й було виведено основні українські сили та всю полкову артилерію. Близько 300 козаків, що залишилися прикривати переправу, виконали своє завдання, але полягли в нерівному бою. Чималих втрат зазнали селянські загони, які в паніці зруйнували переправу та не змогли перебраться з основними силами.

Після здобутої перемоги польське військо, яке значно скоротилося, рушило в глиб Гетьманщини, долаючи на своєму шляху завзятий опір міст і містечок, нападів селянських загонів. Несподівано для себе воно зустрілося з новою козацько-татарською армією під Білою Церквою.

2 укладення білоцерківського договору. На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне військо ногайських татар. Козацько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом Біла Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване М. Потоцьким. Проте постійні напади селянських загонів, нестача продовольства, епідемії обмежували можливості поляків. Так, від хвороби помер противник Б. Хмельницького князь Я. Вишневецький.

Бої 13—15 вересня були невдалими для польських військ і змусили М. Потоцького відмовитися від намірів провести вирішальну битву та влаштувати табір. Не допомогли Польщі й успіхи литовського гетьмана Я. Радзивілла, який захопив Київ (незабаром йому довелося залишити місто, щоб не опинитися в пастці). Поширювалися чутки,

Подвиг трьохсот під Берестечком. Офорт. Художник О. Данченко. 1954 р.

? Чи міг Білоцерківський договір забезпечити тривалий мир? Поясніть свою думку.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (події 1651—1657 рр.)

Укладення Білоцерківського договору 1651 р. Художник А. ван Вестерфельд

що з Кримського ханства на допомогу Б. Хмельницькому днями прибуде Іслям III Герай із великим військом.

Зважаючи на це, польська сторона погодилася на пропозицію Б. Хмельницького розпочати переговори, однак висунула умови, які перекреслювали більшість здобутків Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Це викликало бунт у козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах.

Імовірно, він розумів слабкість свого війська, краща частина якого загинула під Берестечком, і величезні втрати татарського війська.

За Білоцерківським договором територія Гетьманщини обмежувалася Київським воєводством, а козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, поверталися до своїх панів.

Шляхта знову отримувала свої маєтки, а в Брацлавському й Чернігівському воєводствах відновлювала роботу польська влада. Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьману, був позбавлений права дипломатичних відносин з іншими державами й мусив розірвати союз із Кримським ханством. Пани не могли притягати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігалися. Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Польська сторона була впевнена, що Білоцерківським договором вона остаточно приборкала Україну. Однак під час затвердження його умов сеймом Речі Посполитої один із литовських шляхтичів своїм вето наклав заборону на прийняття рішення. Оскільки це дорівнювало розірванню договору, Б. Хмельницький перестав вважати його чинним.

3 **МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА. БИТВА ПІД БАТОГОМ 1652 р.** Відносини Української козацької держави з Молдавією були одними з ключових у політиці Б. Хмельницького на початку Національно-визвольної війни. За роки війни він та його син **Тиміш Хмельницький у 1650, 1652 і 1653 рр.** здійснили чотири походи до Молдавського князівства. Їхньою метою було перетягнути Молдавію на свій бік і домогтися якомога більшої політичної ізоляції Речі Посполитої.

У серпні-вересні 1650 р. відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і кримськотатарським калга-султаном Киримом Гераєм. Козацько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) оволоділо столицею Молдавії — містом Ясси. Молдавський господар Василь Лупу уклав договір, за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій. Гарантією цього союзу мав стати шлюб його доньки Розанди Лупу й сина гетьмана — Т. Хмельницького. Крім того, створювалися передумови для визнання законності претензій Б. Хмельницького на владу й започатковувалася нова династія правителів. До того ж друга донька В. Лупу була одружена з литовським князем Я. Радзивілом. Завдяки вигідному шлюбу свого сина гетьман також розраховував принаймні забезпечити нейтралітет Литви в його подальшій боротьбі з Річчю Посполитою.

Після поразки українського війська в битві під Берестечком В. Лупу скасував угоду 1650 р. Тоді гетьман направив Т. Хмельницького з військом, щоб відновити союз. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польський гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому

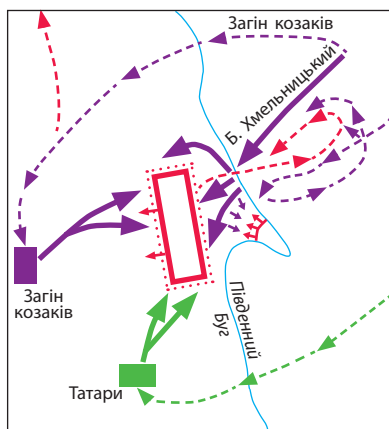
Польський король і великий князь литовський Ян II Казимир. Невідомий художник. XVII ст.

? Чи можна стверджувати, що битва під Батогом дала новий імпульс національно-визвольній боротьбі? Поясніть свою точку зору.

Тиміш Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

БИТВА ПІД БАТОГОМ (1652 р.)

 Табір М. Калиновського

Розанда Лупу. Художник Н. Атамась

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Доля **Розанди Лупу** склалася нещасливо. Її подружнє життя з Т. Хмельницьким було нетривалим. Тіло загиблого чоловіка вона зустрічала, тримаючи на руках новонароджених синів-близнюків. Після років поневірянь вона повернулася до Молдавії, де й провела останні 20 років свого життя. Р. Лупу загинула, потрапивши до поляків, які стратили її як невістку ненависного їм українського гетьмана. Доля її дітей невідома.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа Б. Хмельницького до польного гетьмана М. Калиновського (1652 р.)

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону та звільнили волоське порубіжжя, яке займає; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

? **Робота в парях.** Обговоріть і визначте: **1.** Про що повідомляв польного гетьмана Б. Хмельницький? **2.** Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

походу. Біля гори Батіг поблизу Ладижина на шляху українського війська М. Калиновський розташував укріплений табір. Б. Хмельницький порадив йому не перешкоджати походу. М. Калиновський сприйняв це як виклик.

У травні 1652 р. Б. Хмельницький і Т. Хмельницький вирушили з Корсуня в напрямку Батого. Їхнє військо складалося з 15 тис. козаків та 20 тис. татарських кіннотників. В армії М. Калиновського налічувалося 35 тис. осіб, із яких лише 20 тис. осіб були вояками, а решта — слуги.

Прибувши під Батіг та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що кількість війська М. Калиновського значно менша за розміри польського табору. Він наказав атакувати табір з усіх боків, оскільки знав, що противник не може захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали два дні й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинули близько 10 тис. польських воїнів і сам М. Калиновський.

Звістка про загибель польської армії під Батогом приголомшила уряд Речі Посполитої. Після здобуття перемоги Б. Хмельницький почав вимагати від Варшави поновлення Зборівського договору.

Т. Хмельницький вирушив до Ясс. Союз між Гетьманщиною та Молдавією було поновлено, відбулося вінчання Т. Хмельницького та Р. Лупу.

У квітні 1653 р. В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу вмовив зятя на похід проти Волощини, який завершився поразкою та став приводом до об'єднання Речі Посполитої, Волощини і Трансільванії проти Української козацької держави.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до союзу проти України приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в серпні-вересні 1653 р. За

наказом гетьмана Т. Хмельницький повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Т. Хмельницький був важко поранений і через декілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

4 **ОБЛОГА ЖВАНЦЯ. ВНУТРІШНЬО- І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ 1653 р.**

У 1653 р., відновивши кількісний склад війська після поразки під Батогом, Польща продовжила боротьбу проти Гетьманщини. У лютому на Брацлавщину вторглася 12—14-тисячна польська армія під проводом Стефана Чарнецького. Спустошуючи міста й села, вона дійшла до Умані. Однак тут підрозділи С. Чарнецького зазнали поразки від козацьких загонів І. Богуна й були змушені залишити територію Брацлавщини.

У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків і 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти Речі Посполитої. Однак гостра нестача продовольства, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького було зірвано.

У той самий час польська армія на чолі з королем Яном II Казимиром, просуваючись українськими землями, **восени 1653 р.** дісталася Жванецького замку, що розташовувався поряд із Хотиним, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

У середині жовтня сюди прибули війська Б. Хмельницького та хана Ісляма III Герая. Розпочалася облога козацько-татарською армією польського табору. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків і приблизно стільки ж татарської кінноти. До початку грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском цих обставин польська сторона розпочала переговори про мир.

Посередником у переговорах між козацтвом і Річчю Посполитою знову виступив кримський хан. **5 грудня 1653 р.** поблизу міста Кам'янець хан Іслям III Герай та король Ян II Казимир уклали в усній формі договір між Польщею та Кримським ханством. Умови **Кам'янецької угоди** передбачали припинення воєнних дій та згоду польської сторони виплатити кримському хану викуп. Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела стверджують, що відновлювалися умови Зборівського договору, а за іншою версією, козаки поверталися до тих прав і привілеїв, які вони мали до початку війни.

Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, скликав Старшинську

? Чому перемога під Жванцем не стала вирішальною у війні? Поясніть свою точку зору.

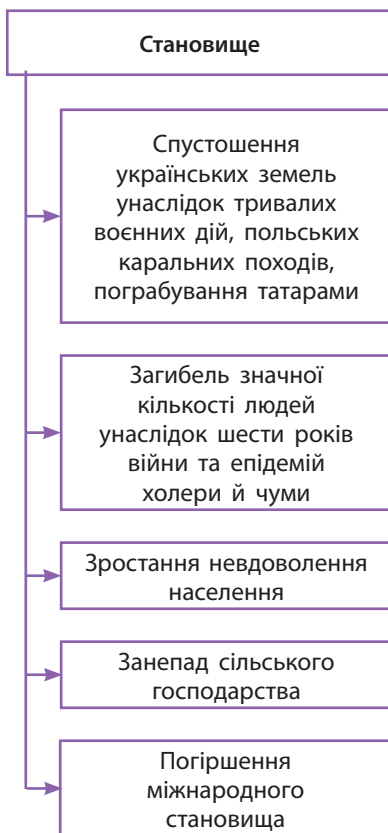

Жванецький замок. Реконструкція З. Щепанека. 2008 р.

Руїни Жванецького замку (Хмельницька обл.)

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА
наприкінці 1653 р.

раду. На ній він заявив про необхідність повного розриву відносин із Річчю Посполитою.

Незважаючи на перемоги, наприкінці 1653 р. Гетьманщина опинилася в тяжкому становищі. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми. Протягом 1648—1653 рр. кількість населення Української козацької держави скоротилася на 30—40 %. Розгорталося масове переселення українців з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московії та Молдавії. Поглиблювався занепад сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі, що унеможливлювало подальше ведення війни.

У 1653 р., уперше від початку боротьби, Б. Хмельницький не зміг набрати заплановану кількість вояків до своєї армії та зіткнувся з виступами козаків. Серед козацтва піднесення перших років війни поступалося місцем зневіри й розчаруванню.

Помітно погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Воно ускладнилося через помилки, яких припустився гетьман, оцінюючи співвідношення сил у Південно-Східній Європі. Як ви вже знаєте, спроби Б. Хмельницького встановити династичні зв'язки з Молдавським князівством урешті-решт призвели до утворення союзу Речі Посполитої, Волощини, Трансильванії та Молдавії проти Гетьманщини.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманщиною завершеною й готувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Українська козацька держава зможе лише за допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали згоду надати заступництво Гетьманщині.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Битва під Берестечком була першою великою поразкою козаків. Вона унаочнила те, що польська армія врахувала досвід попередніх невдач і навчилася протистояти козацькій тактиці ведення бою. Білоцерківський договір теж став лише перемир'ям у відносинах Гетьманщини з Річчю Посполитою.
- Подальші успіхи гетьмана (зокрема, перемога в битві під Батогом) продемонстрували велику волю й організаторські здібності Б. Хмельницького.

- Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув зміцнити становище Української козацької держави в тогочасній Європі, домогтися визнання своєї влади.
- Наприкінці 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, спричинені тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою та примушували Б. Хмельницького шукати нових могутніх союзників.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1650, 1652, 1653 рр. — молдавські походи.
1651 р. — битва під Берестечком. Білоцерківський договір.

Травень 1652 р. — битва під Батогом.
Осінь-зима 1653 р. — облога Жванця. Кам'янецька угода.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Історія з географією». **Правила гри.** Окремим учням та ученицям або командам гравців необхідно виписати історико-географічні назви, які зустрічаються в параграфі, і згрупувати їх за пунктами: 1) воєнні дії 1651 р. Української козацької держави та Речі Посполитої; 2) молдавські походи козацького війська; 3) воєнні дії 1652—1653 рр. Української козацької держави та Речі Посполитої. Потім учні та учениці мають знайти ці назви на карті атласу й скласти розповідь про події за одним із пунктів.

2. Що зумовило поразку козацьких військ під Берестечком? **3.** Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів. **4. Робота в малих групах.** Обговоріть та охарактеризуйте причини й наслідки битви під Батогом. **5.** Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? Чому Кам'янецька угода стала лише черговим перемир'ям? **6.** Якими були причини здійснення й основні події молдавських походів? **7.** Чому внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. переживало кризу? **8. Колективне обговорення.** Які держави пропонували надати підтримку Гетьманщині в її війні проти Речі Посполитої? Що спонукало їх до цього?

9. Простежте за картою (с. 118), якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1651—1653 рр. **10.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 101). **11.** Складіть ментальну карту «Молдавські походи». Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252).

12. За додатковими джерелами визначте, чому в битві під Берестечком серед селянських повстанських загонів були значні втрати. **13. Робота в парах.** Влітку 1652 р. Б. Хмельницький запропонував польському королю визнати право Війська Запорозького на самостійне існування, застерігаючи, що інакше козаки будуть змушені «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили», які зможуть їх захистити. Обговоріть і визначте, чому, на вашу думку, гетьман звернувся з такою пропозицією до короля. Які можливості для обох сторін конфлікту вона відкривала? **14. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як можна оцінити події 1653 р. у Національно-визвольній війні: «кульмінація», «переломний момент», «втрата здобутків», «криза».

§ 25—26. Українська козацька держава в системі міжнародних відносин

1 МІСЦЕ ГЕТЬМАНЩИНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ТОГОЧАСНОЇ ЄВРОПИ. Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, не залишили байдужими правителів країн Західної і Центральної Європи. Проте в Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна, визначальним залишався релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій у козацькій Україні суттєво відрізнялося залежно від того, до якого табору — католицького або протестантського — належала держава.

Більшість католицьких держав — Франція, Іспанське королівство, австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — одразу посіли негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримали свого союзника — Річ Посполиту. Особливо активно висловлювали своє несхвалення подій на українських землях представники папського Рима. Так, у 1648—1652 рр. представник Папи Римського Іоанн Торрес, доповідаючи про події на українських землях і характеризуючи дії польських військ, писав, що

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

яким було місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи; про особливості зовнішньої політики Гетьманщини; як розвивалися відносини між Україною й Московією в роки війни; про основні положення українсько-московського договору 1654 р.; визначення термінів і понять «нунцій», «протекторат».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі.
2. Які європейські країни належали до католицького та протестантського таборів?
3. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.?

? Які міжнародні чинники були сприятливими для національно-визвольної боротьби українського народу, а які — ні?

Б. Хмельницький і польські послы. Ескіз. Художник І. Петров

? Спираючись на картину, складіть розповідь про переговори гетьмана з послами.

Дари в Чигирині. Художник Т. Шевченко. 1844 р.

? Яку інформацію про місце Гетьманщини в міжнародних відносинах можна отримати за ілюстрацією?

це «наші перемоги» або «наші невдачі», а справу, за яку вів боротьбу на цих землях уряд Речі Посполитої, вважав справою католицької церкви.

Папа Римський Інокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій в боротьбі з українським козацтвом і застерігав польський уряд від найменших поступок йому. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої досить різкий протест проти укладення Зборівського договору, і Ян II Казимир не наважувався подати цей документ до сейму. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив, що Зборівський договір є вимушеним кроком, і дотримуватися його умов Річ Посполита не збирається.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав позитивно сприйняла події в Українській козацькій державі Венеціанська республіка, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівського договору венеціанці спробували створити союз із козацтвом проти Османської імперії. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство на чолі з А. Віміною. Зважаючи на тогочасні події, виступ козаків проти турецького султана був приречений на невдачу, і гетьман відмовився.

Серед держав протестантського табору — Швеції, Англії, Нідерландів та князівств Північної Німеччини — переважало позитивне ставлення до боротьби українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція в результаті перемоги в Тридцятилітній війні набула значного впливу на європейську політику. Саме її позиція перешкодила австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями в Українській козацькій державі та стягував війська до польського кордону, сподіваючись вторгнутися в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої брала участь у воєнних діях на українських землях.

Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, який у цей час правив об'єднаною Бранденбург-Прусською державою. Пруссія була васалом Речі Посполитої. Фрідріх Вільгельм відмовився виконувати свої васальні обов'язки й виступати на боці польського короля у війнах. Він домогся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

2 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ. Успіхи в роки Національно-визвольної війни були б неможливими без здобутків гетьмана в зовнішній політиці. Початок повстання супроводжувався зваженою зовнішньополітичною підготовкою, пошуком союзників.

Гетьман активно листувався з урядами інших країн, відправляв послів до інших держав, приймав іноземні посольства тощо. Головне завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою та зміцненні становища Гетьманщини і її визнання як окремої держави.

Щоб реалізувати мету боротьби — утвердження Української козацької держави — гетьман намагався скористатися геополітичними прагненнями провідних держав у регіоні: Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства, Шведського королівства та Священної Римської імперії. Головною складністю було те, що ці держави самі претендували на українські землі й створення Української держави або заперечувалося, або розглядалося як інструмент дестабілізації противника.

Спочатку гетьман намагався дійти згоди з владою Речі Посполитої, використовуючи союз із Кримським ханством і Молдавським князівством, за якими стояла Османська імперія, як спосіб збільшити свої сили й чинник додаткового тиску на противника. Крім того, Б. Хмельницький намагався легалізувати свою владу через династичний союз із Молдавією, одруживши старшого сина з молдавською княжною. Проте ці напрями дипломатичних зусиль не дали бажаного результату. Союзники Кримське ханство та Молдавське князівство мали власні прагнення, які не завжди збігалися з діями гетьмана, а залежність від Османської імперії робила їх несамоостійними в подальшому.

Проте навіть за таких умов Б. Хмельницькому вдалося утвердити Українську козацьку державу як реальність, на яку змушені були зважати великі держави. До того ж Національно-визвольна війна українського народу значно ослабила Річ Посполиту. Це створило передумови для залучення до конфлікту суперників Речі Посполитої в боротьбі за землі Центрально-Східної і Північної Європи. Османська імперія, Московське царство, Шведське королівство, австрійські Габсбурги були не проти розширити свої володіння за рахунок Речі Посполитої. Кожна із цих держав представляла і релігійний напрям у розвитку подій: Османська імперія обстоювала мусульманський світ, Московське царство — православ'я, Швеція була лідером протестантських країн, Габсбурги — традиційною опорою католицизму.

Із початку війни Б. Хмельницький намагався залучити ці потужні сили на свій бік. Так, за його сприяння Московія розірвала Поляновський мирний договір із Річчю Посполитою. Гетьман уклав із султаном Османської імперії

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА ЧАСІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ЦІКАВІ ФАКТИ

Б. Хмельницький, здійснюючи зовнішню політику, часто приймав іноземні посольства. Сучасники повідомляли, що в гетьманській резиденції в Чигирині одночасно перебували послы: австрійський, два шведські, два трансільванські, турецький, татарський, три молдавські, три волоські, польського короля, польської королеви, литовський і московський.

? Чи був договір із Московською державою вимушеним кроком для Гетьманщини? Поясніть свою точку зору.

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш могутньої. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, у той час як питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильної сторони.

угоду, за якою українські купці могли без перешкод плавати Чорним морем і на 100 років звільнялися від сплати мита.

Наприкінці 1653 р. Б. Хмельницький опинився в ситуації вибору, який союз є більш вигідним. Ураховуючи складне становище Української козацької держави на той час, умови союзу диктувала могутніша сторона.

3 УКЛАДЕННЯ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ

1654 р. Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин із Московським царством. Козаки виступали захисниками православної віри, а Московія на той час була єдиною незалежною православною державою. Одразу після битви під Корсунем у травні 1648 р. гетьман звернувся з листом до московського царя Олексія Михайловича. Б. Хмельницький повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися його підтримкою у війні з Річчю Посполитою.

На початку повстання на кордоні з Українською козацькою державою були зосереджені московські війська, які могли в разі прохання польського уряду рушити в наступ проти козаків. Після отримання московським урядом листа Б. Хмельницького запланований похід в Україну було скасовано.

30 грудня 1648 р. гетьман відправив до Московської держави посольство, очолюване полковником С. Мужилівським, із пропозицією надати військову допомогу та прийняти Військо Запорозьке у складі Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського воеводств і Мозирського повіту московським царем «під свою руку».

Проте московська влада не давала конкретної відповіді. Її стримувала низка чинників: союзницькі відносини гетьмана з кримським ханом, який був ворогом Московії; страх царя зазнати ще однієї поразки від Речі Посполитої; внутрішня нестабільність у державі тощо. Було заявлено, що лише після того як Б. Хмельницький і козаки самостійно звільняться з-під польської влади, вони можуть за бажанням перейти в підданство до московського царя.

У наступні роки гетьман неодноразово повторював своє бажання прийняти **протекторат** московського царя, але той не поспішав із відповіддю, хоча уважно спостерігав за ситуацією в Українській козацькій державі. У середині 1650 р. московська влада звинуватила ослаблену війною Річчю Посполиту в систематичних порушеннях умов Поляновського мирного договору й розірвала його.

Із серпня 1651 до травня 1653 р. в Москві майже безперервно працювали українські посольства, які за наказом гетьмана вели переговори. У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме протекторат турецького султана.

У жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення: «Військо Запорозьке з містами й землями прийняти під государеву високу руку» та оголосив війну Речі Посполитій. Для цього до Гетьманщини вирушило московське посольство, очолюване боярином Василем Бутурліним.

За розпорядженням Б. Хмельницького в січні 1654 р. в Переяславі для вирішення питання про прийняття протекторату московського царя було скликано військову раду. У ній брали участь старшина та представники всіх полків. Вислухавши промову гетьмана, рада підтримала його пропозицію перейти в підданство одновірного московського царя.

Гетьман, старшина й московські послы рушили до Успенської соборної церкви Переяслава. Б. Хмельницький планував, що там обидві сторони за європейською традицією складуть присягу. Однак московський боярин В. Бутурлін заявив, що цар не має присягати своїм підданам. Б. Хмельницький владнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке погоджується скласти присягу в односторонньому порядку.

У березні 1654 р. до Москви прибули українські послы й подали царю «Просительні статті про права всього малоросійського народу». Узгоджений під час переговорів варіант угоди дістав назву «Березневі статті». Український оригінал договору 1654 р. досі не знайдено через втрату всього гетьманського архіву. На сьогодні відомі лише списки-перекази російською мовою.

Згідно з досягнутими домовленостями:

- ▶ цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права та привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими;
- ▶ козацький реєстр визначався в кількості 60 тис. осіб;
- ▶ податки мала збирати козацька старшина й передавати їх до царської скарбниці;
- ▶ гетьман і старшина обиралися козаками на раді;

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після Переяславської ради московські послы вирушили до міст і містечок Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу московському царю склали 127 338 осіб. Водночас деякі представники козацької старшини відмовилися присягати, зокрема І. Богун та І. Сірко. Тривалий час опиралися цьому козаки Запорозької Січі. Неудоволені були й серед козацтва Кропивнянського, Корсунського, Полтавського, Уманського і Брацлавського полків. Із «великою неохотою», небезпідставно побоюючись обмеження своїх прав, складало присягу вище православне духовенство. Відмовлявся присягати Київський митрополит Сильвестр Косів.

Земський собор. Художник С. Іванов. 1908 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із промови Б. Хмельницького на Переяславській раді (8 січня 1654 р.)

...зібралися ми на раду явну всьому народові, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король; четвертий є православний государ Великої Росії... Турецький цар це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман: ми його поневоли прийняли до дружби і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке

нешадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів, — нікому з вас розповідати не треба: самі ви всі знаєте, що краще... собаку, ніж християнина, брата нашого, вони поважали. А православний християнський... цар східний є з нами одного благочестя грецького закону, однієї віри...

- ?
- Робота в малих групах. 1.** Обговоріть і визначте, як гетьман пояснював народу обраний ним союз із московським царем. **2.** Чому Б. Хмельницький наголошував на релігійному питанні?

Переяславська рада. Художник О. Ківшенко. 1880 р.

? Який момент Переяславської ради відображено на картині?

Незгода полковника І. Богун.
Художник М. Добрянський. 2005 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із виступу І. Богун (1654 р.)

У Московщині панує найогидніше рабство. Там немає й бути не може нічого власного, бо все є власністю царя. Московські бояри титулюють себе «рабами царськими». Увесь народ московський є рабом. У Московії продають людей на базарі, як у нас худобу. Приєднатися до такого народу — це гірше, як скочити живим у вогонь.

? Колективне обговорення.

Які аргументи проти союзу з Московською державою наводив І. Богун?

▶ гетьману дозволялося підтримувати відносини з іншими державами лише з відома царя. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися;

▶ залишався давній поділ на стани, кожний із яких зберігав свої права і привілеї;

▶ щодо українського населення зберігалася чинність місцевих законів та звичаїв;

▶ на посади дозволялося призначати представників місцевого населення;

▶ визнавалися права православного духовенства на володіння, які вони мали;

▶ українська сторона погоджувалася на право московського царя тримати в Києві воеводу з військовою залогою й розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі нападів татар на українські землі передбачалася організація спільних українсько-московських походів. Московська держава зобов'язувалася вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 р.

Завдяки «Березневим статтям» Україна отримала можливість за допомогою Московії довести війну з Річчю Посполитою до перемоги. Проте водночас ця угода відкрила шлях для майбутньої московської експансії українських земель.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Утворення Української козацької держави стало помітною подією міжнародних відносин, що змінило рівновагу сил між державами Центрально-Східної Європи.

■ Завдяки гнучкій зовнішній політиці Б. Хмельницького в роки війни Українська козацька держава змогла сформувати та зберегти свою державність.

■ Відносини з Московською державою мали велике значення для Гетьманщини. Допомога московського уряду була необхідна гетьману, щоб довести до перемоги боротьбу за визволення з-під влади Речі Посполитої.

■ Українсько-московський договір 1654 р. визначив перехід Гетьманщини під протекторат Московської держави.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Січень 1654 р. — Переяславська рада.

Березень 1654 р. — «Березневі статті».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Правда — неправда». **Правила гри.** Учні та учениці мають визначити, які з наведених тверджень є правдивими, а які — ні. Вибір слід пояснити. Потім учитель/вчителька пропонує самостійно скласти декілька правильних і неправильних тверджень. *Зразок тверджень:* 1) До Української козацької держави найбільш приязно ставилися країни протестантського табору. 2) Кримське ханство весь час було вірним союзником Б. Хмельницького. 3) Папа Римський закликав католицькі країни підтримати Річ Посполиту у війні з Українською козацькою державою. 4) Переяславська рада визнала зверхність Московії над Гетьманщиною. 5) За «Березневими статтями» Українська козацька держава охоплювала землі колишніх п'яти воєводств Речі Посполитої. 6) Згідно з «Березневими статтями» козацький реєстр збільшувався до 60 тис. осіб.

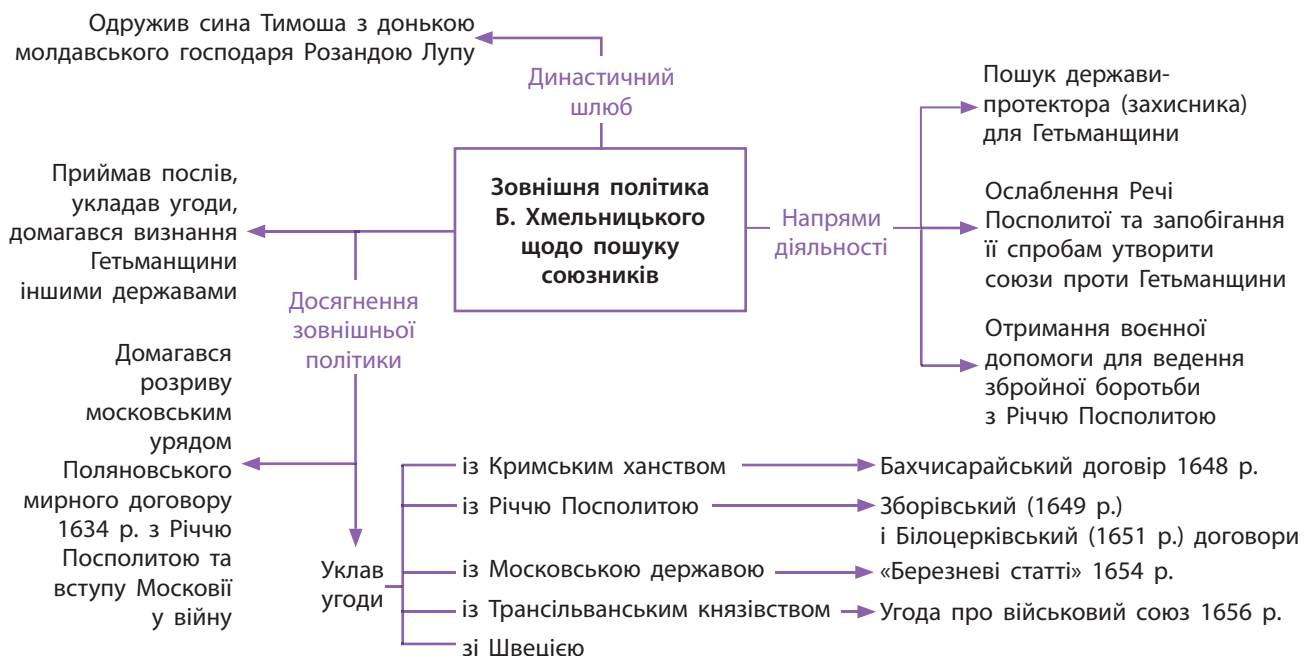
 2. Охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Гетьманщини в роки війни. Назвіть держави, із якими підтримувала зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщина за часів Б. Хмельницького. **3. Колективне обговорення.** Як розвивалися в роки війни відносини між Гетьманщиною та Московією? Чому московська влада зволікала з укладен-

ням союзу? **4.** Як відбулося оформлення протекторату Московської держави над Гетьманщиною?

 5. Складіть розгорнутий план за темою «Українська козацька держава в системі міжнародних відносин». Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252). **6.** За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення з презентацією за темою «Дипломатична діяльність Б. Хмельницького». Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252). **7.** Спираючись на наведену ментальну карту, підготуйте узагальнену розповідь про зовнішню політику гетьмана Б. Хмельницького. За необхідності доповніть ментальну карту. Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252).

 8. Як сприймали Гетьманщину європейські країни католицького табору, а як — країни, що сповідували протестантизм? Чим можна пояснити різне ставлення? **9. Робота в малих групах.** Даючи оцінку українсько-московському договору 1654 р., історикinja О. Апанович зазначала, що він не був для України ні трагедією, ні ганьбою. Обговоріть і поясніть, як ви розумієте цю думку. **10.** Доведіть або спростуйте, що угода з Московським царством була тимчасовим військово-політичним союзом.

МЕНТАЛЬНА КАРТА «ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»

§ 27. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр.; як і чому відбулася зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького; про дії козацького війська в Польщі в 1657 р.; про Б. Хмельницького як людину, політичного діяча й полководця.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які перемоги здобуло українське військо в 1652 р.?
2. Яким було становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
3. Назвіть причини прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Восени 1654 р. козаки й місцеве населення чинили опір 50-тисячному польсько-татарському війську на Брацлавщині. Містечко Буша (неподалік Вінниці) стало символом протистояння. Три дні Буша відбивала напади. Навіть жінки й діти готові були загинути, але не здатися. Дружина сотника Мар'яна (Олена) Завісна після загибелі чоловіка сіла на бочку з порохом і підірвала себе разом із десятками нападників.

Спустошення Брацлавщини тривало до кінця 1654 р. Загинуло понад 30 тис. жителів, десятки тисяч людей втекли до Молдавії. Довершило трагедію те, що польська влада, не бажаючи платити татарським воїнам за допомогу, розраховувалася з ними десятками тисяч українців, яких віддали в ясир.

1 **ВОЄННА КАМПАНІЯ 1654—1655 рр.** У січні 1654 р. уряд Речі Посполитої, дізнавшись про події в Переяславі, почав готуватися до нової великої війни. Московська держава розірвала дипломатичні відносини з Річчю Посполитою та вступила у війну з нею на боці Гетьманщини.

У лютому 1654 р. 20-тисячне польське військо вторглося на Поділля та Брацлавщину. Місто Немирів було взяте в облогу й знищене, оскільки ніхто із жителів у полон не здався. Проте дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення й протидію козацьких військ на чолі з В. Томиленком та І. Богуном польські частини були змушені відступити.

У той час головні воєнні дії розгорталися на території Білорусії та Смоленщини. На вимогу царя в травні 1654 р. Б. Хмельницький направив туди 18-тисячне козацьке військо, очолюване наказним гетьманом Іваном Золотаренком. Завдяки його успішним діям до кінця 1654 р. південь Білорусії та всю територію Смоленщини було звільнено від польсько-литовських військ.

Кримське ханство негативно поставилося до рішень Переяславської ради. Після того як Б. Хмельницький проігнорував вимогу Ісляма III Герая розірвати союз із Московською державою, татари 10 липня 1654 р. уклали з польською владою «Вічний договір», що передбачав взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким вступило на Поділля. Воно діяло з надзвичайною жорстокістю, безжалюбно знищуючи мирне населення.

На початку грудня в Українську козацьку державу вторглося та приєдналося до польської армії 20-тисячне військо на чолі з кримським ханом Мехмедом IV Гераєм. Болісно переживаючи спустошення Поділля, Б. Хмельницький очікував на прибуття московських військ. 13 січня 1655 р. до нього приєдналися 10—12 тис. воїнів воеводи Василя Шереметьєва. Гетьман із 40—42-тисячною козацько-московською армією вирушив до Умані.

Вирішальна битва відбулася 19—21 січня 1655 р. неподалік села Охматів. Противники билися посеред поля в лютий мороз, обидві сторони втратили до 30 тис. осіб (битва отримала назву Дрижипольська). Ніхто з них не здобув переваги, але й не мав сил продовжувати воєнну кампанію. Просування польсько-татарського війська в гліб Української козацької держави було зупинено.

Намагаючись зруйнувати союз Речі Посполитої та Кримського ханства, гетьман повідомив турецького султана Мехмеда IV, що згоден прийняти його протекторат.

У відповідь султан наказав кримському хану не чинити нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Козацькі війська наказного гетьмана І. Золотаренка захопили Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Польщу рушив шведський король Карл X Густав, що претендував на польську корону, і швидко здобув Варшаву та Краків.

Б. Хмельницький вирішив скористатися сприятливою ситуацією та звільнити з-під польської влади західноукраїнські землі. 19 вересня 1655 р. українсько-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши подекуди до Вісли і за Сян. Однак це не сподобалося шведському королю, який вимагав від Б. Хмельницького зняти облогу зі Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що кримський хан Мехмед IV Герай, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся на українські землі та прямує до Львова.

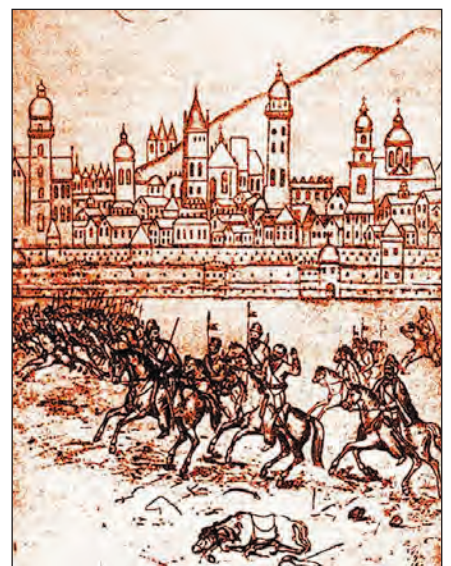
У цій ситуації наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав своєму війську відступати. Напередодні він зустрівся з послом польського короля й заявив про готовність укласти мир і надати допомогу в боротьбі з його противниками. В обмін на це гетьман пропонував Речі Посполитій відмовитися від претензій на володіння «усім Руським князівством» та визнати входження до нього західноукраїнських земель. Хоча гетьман був переконаний, що польська шляхта на це ніколи не погодиться, а козаки не відмовляться від своїх умов.

Під час відступу козацько-московські війська були двічі атаковані татарами, але успішно відбили напад. З огляду на це 12 листопада 1655 р. під Озерною Мехмед IV Герай уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханства в боротьбу Гетьманщини та Московії з Річчю Посполитою, відновлення козацько-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

2 ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я. ЗМІНА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. СОЮЗИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗІ ШВЕЦІЄЮ ТА ТРАНСІЛЬВАНІЄЮ. Суперечності, що загострювалися між Московською державою та Швецією через Балтію, призвели в травні 1656 р. до війни. Воювати на два фронти для Московії було обтяжливо, і вона погодилася на пропозицію виснаженої війною Речі Посполитої про перемир'я. У серпні—жовтні 1656 р. в місті Вільно відбулися московсько-польські переговори, які закінчилися укладенням **Віленського перемир'я**. За його умовами воєнні дії між Московією та Річчю Посполитою припинялися. Держави домовлялися, що спільно воюватимуть проти Швеції та не розпочинатимуть із нею переговорів про мир.

Пам'ятник Мар'яні (Олені) Завісній у с. Буша (Вінницька обл.)

Козаки під Львовом у 1655 р. Невідомий художник. XVII ст.

Дердь II Ракоці. Гравюра XVII ст.

Замок Дердя II Ракоці в Радноті (зараз м. Єрнут у Румунії). Сучасний вигляд

Переправа українського війська, очолюваного наказним гетьманом А. Ждановичем, через Віслу під Варшавою 15 червня 1657 р. Гравюра (фрагмент). Художник Е. Дальберг. 1657 р.

Польські послы висунули пропозицію обрати московського царя Олексія Михайловича на престол Речі Посполитої після смерті Яна II Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воеводства. У разі обрання царя польським королем і великим князем литовським Гетьманщина залишалася у складі Речі Посполитої.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини обурило Б. Хмельницького та старшину. В укладенні Віленського перемир'я вони вбачали порушення «Березневих статей» 1654 р. Гетьман активізував зусилля з укладення військово-політичного союзу зі Швецією та Трансільванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханства.

У грудні 1656 р. в угорському місті Раднот було підписано договір про союз між Швецією і Трансільванією. За його умовами розподіл території Речі Посполитої передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансільванії. Цей договір засвідчив, що трансільванський князь і шведський король, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення.

Наприкінці грудня 1656 р. Б. Хмельницький без відома Московії вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансільванського князя Дердя II Ракоці. Гетьман вислав йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість українського війська сягала 18—20 тис. осіб.

Трансільванський князь швидким маршем пройшовся Галичиною. Під Перемишлем до нього приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Краків і рушили на з'єднання з армією шведського короля Карла X Густава. Після цього за наполяганням останнього було вирішено завдати рішучого удару Польщі. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін і пішли на Варшаву. 19 червня 1657 р. місто було здобуто. Однак незабаром становище союзників погіршилося. У Польщі розгортався широкий визвольний рух. Після нападу Данії на Швецію Карл X Густав змушений був залишити Польщу. Польські війська вторглися до Трансільванії, а до Польщі як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дердь II Ракоці розпочав переговори з польським командуванням і здався.

До козаків А. Ждановича в цей час прибув московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж серед них поширювалися чутки, що Б. Хмельницький тяжко хворий і доживає останні дні. А. Жданович, ураховуючи настрої козаків, наказав їм повертатися додому. Поразка спільного походу трансільванських і козацьких військ до Польщі стала важким ударом для хворого гетьмана. 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер у Чигирині.

Смерть Б. Хмельницького. Художник Т. Шевченко. 1836 р.

Імовірне місце поховання Б. Хмельницького в Іллінській церкві в Суботіві

З Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ОСОБИСТІСТЬ, ПОЛІТИК І ПОЛКОВОДЕЦЬ. Б. Хмельницький небезпідставно вважається однією з найвизначніших постатей української історії. Незважаючи на всі помилки, допущені гетьманом, значення його діяльності важко переоцінити. Він був єдиним в історії України загальнонаціональним лідером, який зміг підняти весь народ на боротьбу за незалежність. Життєвий шлях Б. Хмельницького був тісно переплетений із долями багатьох тисяч українців, сповнений блискучими перемогами й гіркими поразками, глибокими роздумами й важкими рішеннями, особистими втратами й здобутками.

Гетьман Б. Хмельницький очолив Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., яка стала ключовою подією історії України цього періоду. Він проявив себе як визначний полководець, що створив боездатну армію, яка на рівних боролася з могутньою армією Речі Посполитої.

В умовах розгортання визвольної боротьби Б. Хмельницький висунув програму створення Української козацької держави як її кінцевої мети, навколо якої об'єдналися всі патріотичні сили. Завдяки гнучкій політиці Б. Хмельницького Гетьманщина змогла подолати чимало соціальних заворушень і вистояти у вирі громадянської війни. Однак складна історична ситуація та прорахунки гетьмана перешкодили йому втілити в життя свою програму створення українцями власної держави в етнічних межах їх проживання.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Воєнна кампанія 1654—1655 рр. була дуже важкою для українського війська. Її події переконали Б. Хмельницького в тому, що Московія не бажає зміцнення Української козацької держави.
- Укладення польсько-московського Віленського перемир'я спонукало Б. Хмельницького до зміни напрямку зовнішньої політики.

- ? Чи згодні ви з твердженням, що Б. Хмельницький був державотворцем?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Гетьман Б. Хмельницький організував дипломатичну службу, яка сприяла досягненню визнання Української козацької держави урядами інших країн. Сучасники вважали Б. Хмельницького одним із найкращих тогочасних дипломатів. Він уміло керував зовнішньою політикою Гетьманщини, знаходячи союзників для продовження боротьби й нейтралізуючи дії противників.

- Поразка союзу Гетьманщини, Трансильванії та Швеції унеможливила здійснення плану гетьмана об'єднати українські землі в межах однієї держави.
- Діяльність Б. Хмельницького та сформульована ним державна ідея мали велике значення для національно-визвольної боротьби українців упродовж наступних століть.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1655 р. — битва під Охматовом.

1656 р. — Віленське перемир'я.

Кінець 1656 — 1657 р. — спільний похід трансільванських і козацьких військ проти Польщі та його поразка.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Історична абетка». **Правила гри.** Учитель/вчителька називає одну букву. Учні та учениці в парах або малих групах за визначений час мають скласти перелік термінів, подій за змістом розглянутої теми, які починаються на цю букву. Перемагає команда, чий перелік відповідатиме умовам і буде найдовшим.

2. Робота в малих групах. Обговоріть та охарактеризуйте перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр. Якими були їхні підсумки для Української козацької держави? **3.** Чому Б. Хмельницький вважав укладення Віленського перемир'я порушенням Московською державою «Березневих статей» 1654 р.? **4.** У чому полягала зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького після Віленського перемир'я? **5.** Як відбувався похід козацького війська до Польщі наприкінці 1656 — у 1657 р.? **6. Колективне обговорення.** Охарактеризуйте історичне значення діяльності Б. Хмельницького.

7. Простежте за картою (с. 118) перебіг воєнних дій у 1654—1657 рр. **8. Робота в парах.**

Закінчіть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 101). Зробіть висновок.

9. У своєму щоденнику литовський політичний діяч Альбрехт Радзивілл зазначав: «Хмельницький тримав русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом». Чи згодні ви з таким твердженням? **10.** Англійська газета так писала про зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького в 1654—1657 рр.: «Гетьман робить усе від нього залежне, щоб звільнитися від своїх обіцянок московитам». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Який характер мала зовнішня політика Гетьманщини в ці роки? Поясніть свою точку зору. **11.** Визначте, якими були досягнення та прорахунки Б. Хмельницького в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Поясніть свою точку зору. **12. Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та за додатковими джерелами підготуйте історичний репортаж про воєнно-політичні події 1654—1657 рр. на українських землях.

Практичне заняття за розділом III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.*

ПРИГАДАЙТЕ

1. Укажіть дати наведених історичних подій: битв і походів Національно-визвольної війни, рішень про політичні союзи та угоди Війська Запорозького з іншими державами, інших важливих подій процесу державотворення. **2.** Чим уславилися Б. Хмельницький, І. Богун, Я. Вишневецький, А. Кисіль?

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, роботи з контурною картою та аналізу історичних джерел.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- Додати до синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» відомості про битви й походи Національно-визвольної війни, рішення про політичні союзи та угоди Війська Запорозького з іншими державами, інші важливі події процесу державотворення.
- Опрацювати історичні карти подій Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.
- Робота в малих групах.** Розподілити обов'язки та за додатковими джерелами підготувати презентацію про одного з історичних діячів.

Рекомендований перелік історичних осіб: Богдан Хмельницький, Іван Богун, Ярема Вишневецький, Адам Кисіль та інші (на вибір).

* Ознайомтеся з планом-схемою «Як працювати на практичному занятті» (с. 252).

ХІД РОБОТИ

I. Робота з контурними картами

1. Обведіть межі Війська Запорозького відповідно до умов Зборівського й Білоцерківського договорів.
2. Підкресліть назви держав, які в різний час були союзниками Війська Запорозького.
3. Позначте різними кольорами напрямки воєнних походів козацького війська та місця найважливіших битв на різних етапах Національно-визвольної війни: 1648—1649 рр.; 1651 р.; 1652—1653 рр.; 1654—1655 рр.; 1656—1657 рр.
4. Позначте столицю Гетьманщини та центри полків. Позначте полки, які перебували за межами офіційних кордонів держави на 1657 р.

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події зі всесвітньої історії ви внесли до таблиці? Чому ви обрали саме їх?
2. Які події з історії України ви внесли до таблиці? Поясніть свій вибір.
3. Проаналізуйте зв'язок між подіями всесвітньої історії та історії України. Про що, на вашу думку, це свідчить?

III. Дидактичні ігри

Проведіть гру «Галерея історичних портретів».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в три команди. Двом командам по черзі з галереї портретів (готує вчитель/вчителька) у випадковому порядку демонструється один із видатних історичних діячів. Після короткої наради обраний представник команди називає постать і надає її стисло характеристику. Третя команда оцінює правильність виконання завдання, виправляє помилки.

Рекомендований перелік історичних постатей: Богдан Хмельницький, Іван Богун, Ярема Вишневецький, Адам Кисіль та інші діячі, що відігравали значну роль у роки Національно-визвольної війни (польські королі, кримські хани, османські султани, козацькі полковники).

IV. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп обговорюють підготовлені до заняття презентації.

V. Підсумки заняття

Учні та учениці формулюють висновки відповідно до мети заняття, визначаючи, чого вони навчилися на ньому.

Узагальнення за розділом III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

1. Перевірте, як ви розумієте значення термінів і понять розділу, за допомогою гри «Перекладачі».

Правила гри. Учитель/учителька наводить фразу або термін, сформульований науковим стилем, і пропонує переказати його своїми словами. Усі учні та учениці можуть запропонувати свої варіанти. Найбільш вдалі тлумачення доцільно розмістити на стенді в кабінеті.

Рекомендований перелік термінів і понять: Гетьманщина, Генеральна військова рада, гетьман, наказний гетьман, генеральна старшина, універсал, полк, сотня.

2. Об'єднайтеся в команди та проведіть навчальну гру «Історичний ланцюг».

Правила гри. Перший гравець називає дату, термін, ім'я особи, історичний факт, пов'язані з визначеною темою. Другий гравець має спочатку повторити те, що сказав його попередник, а потім додати своє слово. Наступний гравець робить так само. Перемагає гравець, що залишив за собою останнє слово.

3. Об'єднайтеся в пари та проведіть навчальну гру «Історія з географією».

Правила гри. Учні та учениці по черзі називають історико-географічні назви, які зустрічалися в розділі, і вказують подію, яка пов'язана з тією чи іншою назвою.

4. Об'єднайтеся в малі групи та проведіть навчальну гру «Жива картина».

Правила гри. Учням та ученицям пропонується зобразити певну історичну подію, не попереджаючи клас про те, що демонструється. Вони озвучують від імені свого персонажа одну-дві репліки. Клас має впізнати подію та вказати, де й коли вона відбулася.

Рекомендовані для «живих картин» події: проголошення Б. Хмельницького гетьманом, урочистий в'їзд Б. Хмельницького в Київ, Б. Хмельницький приймає послів, Б. Хмельницький під час однієї з битв, І. Богун виводить козаків з оточення під Берестечком тощо.

5. Проведіть круглий стіл за темою «Українсько-московський договір: союз чи поглинення».

Історики по-різному оцінюють угоду між Гетьманщиною й Московською державою 1654 р. За допомогою додаткових джерел з'ясуйте різні точки зору та обговоріть їх.

6. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте зміни в політичному та соціально-економічному становищі українського народу, спричинені Національно-визвольною війною.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

РОЗДІЛ IV. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 28—29. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я

1 **ВНУТРІШНЯ Й ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І. ВИГОВСЬКОГО. ГАДЯЦЬКА УГОДА.** Політична та соціально-економічна ситуація на українських землях після смерті Б. Хмельницького була вкрай складною. Поразка українсько-трансільванської воєнної кампанії кінця 1656 — 1657 р. проти Речі Посполитої негативно вплинула на настрої в суспільстві. До того ж загострилися українсько-московські відносини через нехтування царським урядом інтересами Гетьманщини. Тривала війна різко погіршила матеріальне становище селянства й козацтва. Чимало козаків, що не отримували платню за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, яка перетворилася на осередок можливого соціального вибуху.

У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату та розгорнули боротьбу за владу. У протистоянні за гетьманську булаву найуспішніше діяв **Іван Виговський**. 15 вересня 1657 р. на Старшинській раді в Чигирині його було обрано гетьманом до повноліття сина Б. Хмельницького Юрія, а вже в жовтні козацька рада в Корсуні призначила І. Виговського повноправним гетьманом.

І. Виговський продовжував зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького. Він намагався зберегти союзницькі відносини зі Швецією, Трансільванією, Кримським ханством та Московською державою. Остання підтримувала І. Виговського в боротьбі за гетьманську булаву.

На час обрання гетьманом І. Виговський був досвідченим державним діячем, однак у внутрішній політиці припустився досить серйозних помилок. По-перше, гетьман підтримував козацьку старшину й шляхту, при цьому залишаючи поза увагою інтереси основної маси козаків, селян і міщан. По-друге, згубним для Української козацької держави стало те, що для боротьби з антигетьманськими виступами І. Виговський шукав допомоги у правителів інших держав.

Із жовтня 1657 р. на Лівобережжі розпочалися козацькі заворушення. Козаків очолили кошовий отаман запорожців Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар. Ці виступи таємно підтримувала Московська держава. Спочатку гетьман спробував домовитися з царським урядом, пішовши на деякі поступки, яким свого часу опирався Б. Хмельницький. Так, він дозволив призначити московських воєвод у великих містах Гетьманщини, погодився на перепис населення для збирання данини царю тощо. Проте це не допомогло.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про правління гетьмана І. Виговського, Андрусівське перемир'я; якими були причини й наслідки московсько-української війни 1658—1659 рр.; про причини Руїни та розколу Гетьманщини; визначення термінів і понять «громадянська війна», «Руїна», «Чорна рада».

ПРИГАДАЙТЕ

1. У якому становищі перебувала Українська гетьманська (козацька) держава на момент смерті Б. Хмельницького? **2.** Якими були соціальні наслідки Національно-визвольної війни? **3.** Що таке федеративна держава?

? Чому значна частина населення негативно сприймала політику І. Виговського?

Гетьман Іван Виговський.
Невідомий художник. XIX ст.

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що є збройною сутичкою між соціальними групами в межах однієї держави задля здобуття державної влади або досягнення (відстоювання) певних прав, привілеїв.

Руїна — термін, яким позначають процес занепаду й спустошення Української козацької держави під час громадянської війни, період гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав.

Тоді для придушення повстання І. Виговський уперше в історії України використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час боїв між прихильниками та противниками гетьмана у травні-червні 1658 р. на українських землях загинуло та було взято в ясир близько 50 тис. осіб, серед яких і керівники повстання. Фактично ці події започаткували період **громадянської війни**. В українській історії його також називають **Руїною**.

Остаточо авторитет гетьмана підірвало його прагнення порозумітися з Річчю Посполитою. Починаючи з весни 1658 р. тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Поштовхом до такої зміни політики Української козацької держави, за образним висловом І. Виговського, стало те, що «Москва хоче мати гетьмана, якого можна, взявши за хохол, за собою водити». Ще однією причиною було те, що отримати допомогу від кримського хана гетьман міг лише після примирення з польським урядом (із 1654 р. існував союз між Річчю Посполитою і Кримським ханством, що мав чинність упродовж 12 років).

За результатами переговорів 16 вересня 1658 р. на козацькій раді неподалік міста Гадяч було укладено українсько-польську угоду. Одним з авторів цієї угоди був Юрій Немирич, якого називали «правою рукою» гетьмана.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа полтавського полковника М. Пушкаря до царя Олексія Михайловича (19 лютого 1658 р.)

Перше, забувши страх Божий і присяжне вічне підданство вашій царській величності... Іван Виговський дійшов до того, що уже з ордами і з ляхами договорився і нині січня в 25 день, із-за Дунаю найманий люд затаючи, волохів, сербів, і яничарів, і козаків охочих взявши, і при тих найманих людях старших Івана Богуна, колишнього полковника брацлавського, і Івана Сербина, полковника над тими людьми іноземними, і Яцька Черкаса, жителя голтвянського, своїх помічників прислав до міста Опішню на Ворсклу-річку. І ми, почувши про Виговського неправду і зраду вашій величності, веліли те місто заперти, і Полтаву, місто окраїнне вашої царської величності, через це ж заперли.

...Утрюх проти тих неприятелів пішли, і, коли ми стрінулися з ними в полі, то в скорому часі нас почали перемагати яничари... У той же час за щастям вашої царської величності перемогу над супостатом здобули і тих іновірних супостатів відігнали.

А нині Виговський із Грицьком Лісницьким, полковником миргородським, і з помічниками своїми

після тієї військової ради й від вашої царської величності начальників, таємно з Карач-беєм у Чигирині присягнув і з деякими мурзами, скупивши полк чигиринський, разом з ордою хоче воювати міста українські, які присягли вашій царській величності... І хотіли ми в місто Переяслав іти до ради посполитої... але Іван Виговський заступив із людьми іноземними, і ми не можемо пройти... Ми, бачачи ту зраду... таємно послали до ближнього окольничого і оружейного і намісника іжевського, до Богдана Матвійовича Хитрово з товаришами, про то сповіщаючи, щоб він обережний був і Виговському не вірив.

? **Робота в малих групах.** Обговоріть і дайте відповідь на запитання: **1.** Про які дії І. Виговського повідомляв царя полковник М. Пушкар? Чому він вважав це зрадою? **2.** Чим пояснював М. Пушкар свій виступ проти І. Виговського? **3.** Які дії проти І. Виговського здійснював полтавський полковник? На чію допомогу він сподівався?

Польський сейм затвердив **Гадяцьку угоду** з деякими змінами у травні 1659 р. У кінцевому варіанті вона містила такі положення:

- ▶ Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Руське князівство входить до складу Речі Посполитої як третя складова федерації — нарівні з Кораною Польською і Великим князівством Литовським (назву «Руське князівство» було вилучено з остаточного тексту угоди, який ухвалив сейм Речі Посполитої);

- ▶ федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками трьох держав;

- ▶ на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король із чотирьох кандидатів, що були представниками козацької старшини; гетьман обирався довічно;

- ▶ гетьману заборонялися будь-які відносини з іншими державами;

- ▶ польські й литовські війська не мали права перебувати на українських землях;

- ▶ козацький реєстр мав становити 30 тис. осіб (тобто скорочувався наполовину);

- ▶ гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетських привілеїв;

- ▶ церковна унія мала бути скасована; водночас п'ять православних ієрархів отримували місце в сенаті;

- ▶ передбачалося заснувати необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень.

Хоча польський сейм і затвердив Гадяцьку угоду (крім пункту про скасування церковної унії), її умови не були втілені в життя. Цей документ, незважаючи на всі його позитивні моменти, спізнився щонайменше на століття. Після тривалої боротьби з Польщею його вже не сприймали в українському суспільстві. Коли посланець привіз остаточний текст угоди до І. Виговського, той вигукнув: «Ти зі смертю прийхав і смерть мені привіз».

2 МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1658—1659 рр. КОНОТОПСЬКА БИТВА. Гадяцька угода стала приводом до відкритої агресії Московської держави щодо Гетьманщини. Восени 1658 р. між ними розпочалася війна. Московська влада закликала український народ не підкорятися гетьману, а армія на чолі з воєводою Григорієм Ромодановським силою схиляла населення до підданства московському царю. Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік Московії.

Тим часом І. Виговський розіслав європейським правителям лист-звернення, у якому повідомив про розрив із Московською державою та його причини.

На початку квітня 1659 р. московське військо на чолі з князем О. Трубецьким підійшло до Конотопа та взяло

Юрій Немирич і його герб «Клямри». Невідомий художник

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Юрій Немирич народився в 1612 р. на Житомирщині в родині бояр Немиричів. Початкову освіту за бажанням батька він здобув у Раківській соцініанській академії в Польщі, а в 1630—1633 рр. здійснив освітню мандрівку за кордон. Завершуючи освіту в Сорбонні, талановитий юнак видав у Парижі власний твір, написаний латиною, під назвою «Розвідка про московську війну», який присвятив порівняльному аналізу політичного устрою Московської держави та Речі Посполитої. На початку Національно-визвольної війни Ю. Немирич воював на боці Польщі. У 1655 р. він перейшов на бік трансільванського князя Дєрдя II Ракоці, який підтримував протестантів, а в 1657 р. — на бік козаків. У цей самий час Ю. Немирич прийняв православну віру. Після смерті Б. Хмельницького він став «правою рукою» І. Виговського у планах примирення України й Польщі через федеративний союз трьох держав. У серпні 1659 р. Ю. Немирич трагічно загинув.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА в 1657—1659 рр.

КОНОТОПСЬКА БИТВА (1659 р.)

- Облога Конотопа московськими військами
- Рух козацьких і татарських загонів
- Маневр козацьких загонів
- Атака із засідки козацьких загонів
- Маневр та атака татарських загонів
- Рух московських військ
- Місце розгрому московських військ
- Втеча московських військ
- Болота

його в облогу. Місто захищали 4 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Г. Гуляницьким. Героїчна оборона дала змогу І. Виговському зібрати сили та разом із польськими й татарськими військами рушити на допомогу.

8—9 липня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва, у якій І. Виговський завдав нищівної поразки 100-тисячній московській армії. У битві полягли основні сили московської кінноти. Переляканий цар навіть залишив Москву, боячись чергового походу козаків на місто.

Проте через гостру внутрішньополітичну ситуацію скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Рух проти влади І. Виговського охопив Лівобережжя й частково Правобережжя.

До того ж на українські землі знову рушили московські війська. У цей час гетьмана зі своїм військом залишив кримський хан, оскільки вінницький полковник Іван Сірко разом із запорожцями здійснив військовий похід на Аккерман. Невдоволення політикою І. Виговського козацька старшина об'єдналася навколо **Юрія Хмельницького** й висунула його на гетьманство.

21 вересня 1659 р. відбулася козацька рада, на якій Ю. Хмельницького було обрано гетьманом. І. Виговський виїхав до Речі Посполитої, але в 1664 р. його було звинувачено в організації антипольського повстання й страчено.

3 ГЕТЬМАНСТВО Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ЛІВОБЕРЕЖНУ І ПРАВОБЕРЕЖНУ ГЕТЬМАНЩИНУ. Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький вирішив налагодити відносини з Московською державою. Під час переговорів у Переяславі московські воеводи відхилили український проект та нав'язали новий договір на основі змінених «Березневих статей», що отримав назву «Переяславські статті» 1659 р. Згідно з договором:

- ▶ старшина була позбавлена права без дозволу царя переобирати гетьмана;
- ▶ гетьман втрачав право самостійно призначати, звільняти або засуджувати до страти старшину й полковників;
- ▶ московське військо, крім Києва, розміщувалося в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;
- ▶ українському уряду було заборонено підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організувати військові походи без дозволу Московської держави.

Нові обмеження, що містилися в «Переяславських статтях», викликали обурення в більшості козацтва.

У той самий час Річ Посполита та Московська держава готувалися до нової війни, щоб остаточно завершити боротьбу за українські землі. У військовій кампанії 1660 р., вирішальна битва якої відбулася поблизу міста Чуднів (тому її назвали Чуднівська) на Правобережжі, польсько-татарська армія завдала поразки українсько-московській. Політичним наслідком цього став перехід Ю. Хмельницького на бік Польщі й підписання Слободищенського трактату 1660 р. Його було укладено на основі Гадяцької угоди, але з деякими змінами:

- ▶ було вилучено статтю про Руське князівство;
- ▶ гетьман був зобов'язаний надавати військову допомогу Речі Посполитій у її війнах з іншими державами;
- ▶ підтверджувалася заборона гетьману вести самостійну зовнішню політику;
- ▶ польській шляхті повертали все майно на українських землях.

Підписання Слободищенського трактату призвело до політичного розколу українського суспільства. Якщо на

ЦІКАВІ ФАКТИ

Уранці 8 липня 1659 р. І. Виговський з українськими та польськими полками рушив до переправи через річку Куколка біля села Соснівка, що за 12 км від Конотопа. Тим часом татари й козаки І. Богуна пішли в обхід Соснівки. Назустріч українському війську рушила відбірна московська кіннота. Біля переправи зав'язалася битва. Українські полки вдавано відступили, заманивши частину московської кінноти на протилежний берег річки.

Тим часом у тил московського війська вдарил татарська й українська кіннота. Серед московських військ почалася паніка, і вони кинулися тікати.

Уночі О. Трубецький дав наказ зняти облогу з міста та відступити. У цей момент із Конотопа вдарив Г. Гуляницький і захопив частину обозу московського війська. Згодом підійшли І. Виговський та Мехмед IV Герай із військами, завдавши Московії ще більших втрат.

Гетьман Юрій Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1664 р. польський уряд звинуватив Ю. Хмельницького у зраді й ув'язнив його. Після звільнення в 1667 р. він жив в Уманському монастирі. У 1669 р. Ю. Хмельницький брав участь у повстанні П. Суховія та М. Ханенка проти П. Дорошенка, але в 1670 р. (за іншими джерелами — у 1673 р.) його схопили кримські татари й відправили до Стамбула. Після ув'язнення Ю. Хмельницький був архімандритом в одному з грецьких монастирів. За посередництва французького посла турецький уряд намагався використати Ю. Хмельницького для закріплення володінь на Правобережній Україні.

Чорна рада — термін, що позначає козацьку раду, у якій крім старшини брала участь і значна частина рядового козацтва. Означення «чорна» походить від слова «чернь» — так старшина називала рядових козаків і нижчі стани суспільства.

Гетьман Павло Тетеря.
Невідомий художник. XIX ст.

Правобережжі козацька рада, що відбулася восени 1660 р. в Корсуні, схвалила договір, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися підтримати його та обрали своїм наказним гетьманом переяславського полковника Якіма Сомка. Ю. Хмельницький за допомогою татар спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути від влади Я. Сомка. Проте це лише погіршило ситуацію: у травні 1661 р. майже все Лівобережжя визнало владу Московії. Наприкінці 1662 р., зневірившись у можливості об'єднати під своєю булавою всі українські землі, Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й постригся в ченці під ім'ям Гедеон.

У цей час остаточно склався поділ території Гетьманщини на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережну, підвладну Московії. В обох частинах Української козацької держави в 1663 р. було встановлено окремі гетьманати: на Правобережжі в січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом Павла Тетерю (1663—1665 рр.), на Лівобережжі після короткого гетьманства Я. Сомка (1662 р.), якого не визнала московська влада, 27 червня 1663 р. на **Чорній раді** в околицях міста Ніжин гетьманом обрали Івана Брюховецького (1663—1668 рр.).

Отже, у Гетьманщині виникла глибока криза. Кожен гетьман покладався на силу, щоб об'єднати Україну.

4 СПРОБИ ОБ'ЄДНАТИ ПРАВОБЕРЕЖНУ І ЛІВОБЕРЕЖНУ ГЕТЬМАНЩИНУ. АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р.

У жовтні 1663 р. на Лівобережну Гетьманщину вторглися польські війська на чолі з королем Яном II Казимиром, татари та правобережні козацькі полки на чолі з П. Тетерею. Цей похід тривав до березня 1664 р. і зазнав поразки.

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта почала відновлювати свої порядки на Правобережжі.

У відповідь спалахнуло повстання проти польської влади, унаслідок якого П. Тетеря втік до Речі Посполитої. Новим гетьманом Правобережжя було обрано **Петра Дорошенка** (1665—1676 рр.). Він зумів відновити діяльність державних органів та зміцнити свою владу. Першочерговим завданням новообраний гетьман вважав об'єднання двох частин України.

Тим часом обраний гетьманом Лівобережжя кошовий отаман Запорозької Січі І. Брюховецький у листопаді 1663 р. підписав із представниками царського уряду «**Батуринські статті**». Порівняно з попередніми договірними статтями вони містили п'ять нових пунктів:

- ▶ гетьманський уряд зобов'язувався безоплатно забезпечувати продуктами харчування розташовані на українських землях московські гарнізони;
- ▶ гетьманський уряд зобов'язувався здійснювати заходи з повернення московських утікачів (іх переховування каралося смертю);

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА в 1659—1667 рр.

- ▶ встановлювалася заборона для українських купців на продаж вина й тютюну в Московській державі;
- ▶ заборонявся продаж хліба на Правобережну Гетьманщину й кримським татарам;
- ▶ гетьманський уряд мав скласти списки всіх козаків, міщан і селян, а також зазначити розміри їхніх земель.

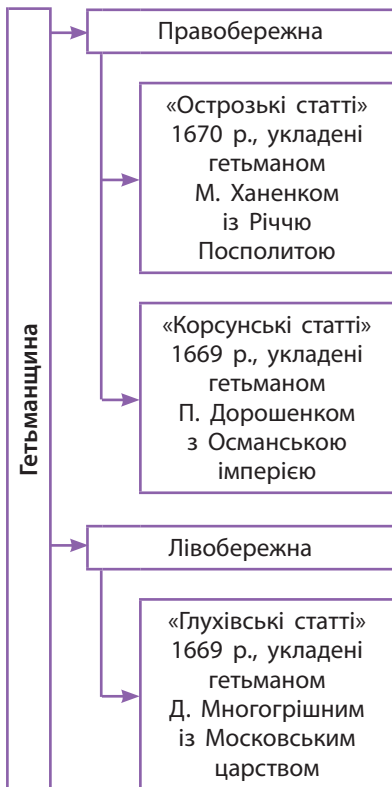
У вересні 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду. Згідно з «Московськими статтями»:

- ▶ українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їхнього населення (крім козаків) стягувалися податки до царської скарбниці;
- ▶ вибори гетьмана відбувалися в присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;

Гетьман Іван Брюховецький. Невідомий художник

ТРИ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ
ПИТАННЯ ПРО МАЙБУТНЄ
ГЕТЬМАНЩИНИ
(угоди, укладені правобережною
і лівобережною козацькою
старшиною в 1669 і 1670 рр.)

- ▶ дипломатичні відносини гетьмана з іншими державами заборонялися;
- ▶ Київську митрополію мав очолити московський ставленник;
- ▶ гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснював тільки цар;
- ▶ збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження московських воевод суттєво зростали (збирання податків із некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, грошових зборів із винних оренд тощо).

І. Брюховецький отримав від московського царя титул боярина й великі маєтки за проявлену поступливість та одружився з московською бояринею.

У цей період також тривала війна між Московською державою та Річчю Посполитою. Виснаживши матеріальні й людські ресурси, обидві держави схилилися до примирення. Дізнавшись про початок переговорів, П. Дорошенко зрозумів, що сподіватися на допомогу Польщі в боротьбі проти Московії не варто. За допомогою кримських татар він розгромив під Браїловом польське військо (19 грудня 1666 р.), тим самим перешкодивши його намірам розміститися на Правобережжі.

У той самий час у результаті тривалих переговорів 30 січня 1667 р. в селі Андрусово, що під Смоленськом, між Московською державою та Польщею було досягнуто угоди про перемир'я на 13,5 року. На підписання **Андрусівського перемир'я** не запросили ні лівобережного гетьмана І. Брюховецького, ні новообраного правобережного гетьмана П. Дорошенка. Згідно з умовами перемир'я закріплювався такий поділ України: Правобережна Гетьманщина (без Києва) відійшла до Польщі, а Лівобережна Гетьманщина та тимчасово Київ (на два роки) залишилися за Московією. Запорозжя мало визнавати владу обох держав.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У період гетьманства І. Виговського через внутрішні й зовнішні чинники в Гетьманщині спалахнула громадянська війна.
- Гадяцька угода між Гетьманщиною та Річчю Посполитою не знайшла підтримки в більшій частині населення, що стало головною причиною втрати І. Виговським гетьманства.
- Обрання гетьманом політично несамостійного Ю. Хмельницького не змогло врятувати Українську козацьку державу від Руїни.

- Політичні хитання від Московії до Польщі зрештою призвели до усунення Ю. Хмельницького від влади, а подальша боротьба за булаву стала причиною розколу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну.
- Річ Посполита й Московська держава, уклавши Андрусівське перемир'я, юридично оформили поділ Гетьманщини. Ця угода стала перешкодою на шляху політичного об'єднання Правобережжя й Лівобережжя, що призвело до політичного занепаду козацької України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1658 р. — Гадяцька угода.

1659 р. — Конотопська битва.

1663 р. — Чорна рада.

1667 р. — Андрусівське перемир'я.

? Якими методами намагався об'єднати Гетьманщину П. Дорошенко?

Гетьман Петро Дорошенко.
Невідомий художник. XIX ст.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Петро Дорошенко — найяскравіша постать в історії Української козацької держави. Його навіть називали «Сонцем Руїни».

П. Дорошенко народився в 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького (трагічно загинув), а батько — полковником за часів гетьмана Б. Хмельницького.

П. Дорошенко здобув добру освіту, знав латинську й польську мови. У віці 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім — Черкаського й Чигиринського полків у війську Б. Хмельницького. Деякий час він підтримував гетьмана І. Виговського, а потім Ю. Хмельницького.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки (початок XVIII ст.)

Гетьман Брюховецький повернувся з Москви... і привіз із собою воєвод великоросійських у всі начальні гради українські... а саме: в Гадяч, в Полтаву, в Миргород, в Лубни, в Прилуки, в Стародуб, в Новгород, в Глухів, в Батурин і інші; від тих же воєвод послані були в менші гради і належні їм повітові села прикажчики... А воєводи по всій Україні... наклали податок... Того ж [1666] року, навесні, прислані були з Москви в усю Україну спищики, які всіх людей по градах і селах... переписавши, від усього... податок давати наклали. Того ж року, восени, постали бунти на присланих воєвод за великі їхні здирства і напасті й переписи.

- ? 1. Що свідчить про розширення московського панування в Україні?
2. Що спричинило народне повстання проти царських воєвод?

У вирішальний момент (Я. Собеський перебував в облозі українсько-татарського війська в укріпленому таборі біля Підгайців) татари уклали мир із поляками та повернулися в Кримське ханство. П. Дорошенко був змушений підписати з Річчю Посполитою Підгаєцький договір (1667 р.), за яким визнав підданство короля та дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

Гетьман звернувся з пропозицією до царя прийняти протекторат Московії за умови об'єднання козацької України. Для Московії це означало розрив Андрусівського перемир'я, на що вона не бажала йти через внутрішні негаразди: вирувало повстання С. Разіна (1667—1671 рр.).

У той самий час на Лівобережжі спалахнуло повстання проти московської влади. У лютому 1668 р. І. Брюховецький, розчарований московським підданством, прагнучи утримати владу, оголосив про розрив із Московією. Невдовзі з більшої частини Лівобережної України було вигнано царських воєвод. Розпочалося повстання і на Слобожанщині під проводом І. Сірка.

Такою ситуацією вирішив скористатися П. Дорошенко. Заручившись підтримкою лівобережної старшини та Кримського ханства, він у червні 1668 р. вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького та приєдналися до П. Дорошенка. На загальній козацькій раді П. Дорошенка обрали гетьманом усєї козацької України. Це був беззаперечний успіх гетьмана, але такий розвиток подій не влаштував сусідні держави.

Тим часом польські підрозділи увірвалися на Брацлавщину. Для організації опору П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича, більш відомого як **Дем'ян Многогрішний**. Відбивши наступ польського

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із розповіді козака Ф. Тихонова в Малоросійському приказі про становище в Україні (14 травня 1669 р.)

...Присилав, кажуть, до гетьмана лубенський полковник Пилип Плис... сповіщаючи... що він зо всім своїм Лубенським полком і з містами хочуть бути у великого государя, під його царської величності високою державною рукою... а Миргородський, кажуть, полк жеде того ж, що вчинить Лубенський полк; а Гамалію, кажуть, Лубенського полку старшина, і козаки, і все поспільство полковником своїм мати не захотіли тому, що він, будучи, кажуть, у Корсуні на раді в Дорошенка, присягав турецькому султанові, і султанський каптан і лист, які до них прислані, цілував... а Гамалія хотів виступити проти полків гетьмана Дем'яна Ігнатовича, і полковник, кажуть, Михайло Кіяшко зі свого полку козаками під Ромном Гамалію побив і загнав у Ромен, і багатьох козаків його полку побили... полковник, кажуть, Гладкий, із запорозькою піхотою, яких прислав Дорошенко на цю сторону Дніпра для війни, а зимували в Березані, і він, кажуть,

зо всім полком великому государеві присягу приніс... Суховій із запорожцями й татарами стоїть під Чорним лісом, від Чигирина в 30 верстах, а татар, кажуть, 40 тисяч, а хочуть прийти під Чигирин на Дорошенка і на інші міста тієї сторони Дніпра; а щоб їм, татарам, поставити тієї сторони гетьманом Суховія і міста всі привернути до себе, і тепер, кажуть, татари всі розсваволились і турецького султана не слухають, і Дорошкових посланців, яких він послав до турецького султана з листами, піймавши на дорозі, повісили.

? **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте:

1. Які події описано в документі?
2. За яких умов відбувалося приєднання Лівобережжя до Московської держави?
3. Як у документі описано наміри П. Суховія та поведінку союзних йому татар?
4. Як, виходячи з документа, можна визначити становище П. Дорошенка?

війська, П. Дорошенко опинився перед небезпекою нової міжусобиці. Запорожжя, яке підтримував кримський хан, проголосило гетьманом запорозького писаря **Петра Суховія (1668—1669 рр.)**. Він визнав зверхність Кримського ханства над Українською козацькою державою. Два запеклі противники, Кримське ханство і Запорожжя, об'єдналися, проте кожен мав власну мету. Кримське ханство було обтяжене залежністю від Османської імперії та прагнуло знайти собі союзника. Запорожжя намагалося зберегти свою самостійність і вважало, що саме Січ має відігравати провідну роль в Україні.

2 **МІЖУСОБНА БОРТЬБА. ПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНОЮ ТУРЕЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ (1668—1669 рр.)**. Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримським ханством, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула із пропозиціями, за яких Гетьманщина погоджувалася прийняти протекторат Османської імперії. Умови були такими: усі українські землі від річки Вісла й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході мають перебувати в межах Гетьманщини; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося в межах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. На більшість із цих умов турецький султан Мехмед IV погодився.

На Лівобережжя тим часом рушило московське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. Д. Многогрішний не

Гетьман Дем'ян Многогрішний. Невідомий художник. XVII ст.

? Чому протекторат Османської імперії не забезпечив визволення та єдність Гетьманщини?

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА в 1667—1687 рр.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Дем'ян Ігнатович (Многогрішний) народився в містечку Короп і був «мужичим сином» — це перший гетьман простого походження. Політичні обставини та сприяння впливового архієпископа Лазаря Барановича привели до обрання Д. Многогрішного повноправним гетьманом Лівобережжя на раді 1668 р. в Новгороді-Сіверському. Проте козацька старшина зрадила його й видала московському царю. Д. Многогрішного було засуджено до страти. Останньої миті смертний вирок замінили на довічне заслання до Сибіру. Там Д. Многогрішний перебував до 1686 р., а після звільнення залишився на поселенні в Селенгінську. Д. Многогрішний помер в Іркутську в 1703 р., напередодні смерті за козацькою традицією постригшись у ченці.

витримав наступу та під тиском частини старшини й духовенства перейшов на бік Московії, склавши присягу царю. У грудні 1668 р. на Старшинській раді Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків Д. Многогрішний був проголошений гетьманом.

Ситуацією скористався П. Суховій, який узяв під контроль південь Лівобережжя. Спалахнули бойові дії. Д. Многогрішний із московськими військами витіснив загопи П. Суховія й татар, що його підтримували, на Правобережжя.

На загальній козацькій раді в березні 1669 р. у Глухові під час обрання Д. Многогрішного гетьманом було ухвалено нові договірні статті з Московією. Підписуючи «Глухівські статті», царський уряд, наляканий

розмахом антимосковських настроїв, пішов на деякі поступки. Зокрема, московські воєводи мали перебувати лише в п'яти містах (Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні функції обмежувалися лише військовими справами. Збір податків із місцевого населення переходив до козацької старшини. Гетьману, як і раніше, заборонялося вести зовнішньополітичні справи, але його представники могли бути присутніми на посольських з'їздах, де вирішувалися питання, пов'язані з козацькою Україною. Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська **компанійців** кількістю 1 тис. осіб. На них покладалися функції підтримання порядку. Окрема стаття передбачала повернення в Україну гармат, дзвонів, срібних речей і книг, захоплених Г. Ромодановським. Перехід селян у козаки обмежувався. Українцям заборонялося торгувати тютюном і вином у московських містах.

Гетьман переніс свою резиденцію з Гадяча до Батурина. Для охорони він узяв ще тисячу московських стрільців. Відтоді московські війська завжди перебували в резиденції лівобережного гетьмана.

На той час повернулося посольство зі Стамбула, яке відправляв П. Дорошенко. У березні **1699 р.** у **Корсуні** відбулася розширена Старшинська рада, у якій узяли участь представники Лівобережжя та Запорозжя. На раді було ухвалено рішення прийняти протекторат Османської імперії (без складання присяги султану) та підтвердити довічне право гетьманства П. Дорошенка по обидва боки Дніпра.

Проти такого рішення виступили запорожці, частина городового козацтва, селяни та міщани, у свідомості яких зберігалася вороже ставлення до Османської імперії.

У травні запорожці знову проголосили П. Суховія гетьманом, на бік якого перейшли козаки Корсунського й Уманського полків. Розгорнулися запеклі бої, у яких П. Суховій зазнав поразки.

У серпні частина козаків проголосила гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка (1669—1674 рр.), якого підтримала Польща, і збройне протистояння продовжилось. П. Суховій став генеральним писарем в уряді новообраного гетьмана.

У вересні 1670 р. М. Ханенко підписав **«Острозькі статті»**, за якими козаки поверталися в підданство до польського короля та відмовлялися від будь-яких відносин з іншими державами. Натомість козаки зберігали давні вольності, проголошувалися «безпека, вольності й повага на вічні часи» до православного духовенства.

З **УСУНЕННЯ ВІД ВЛАДИ ГЕТЬМАНА Д. МНОГОГРІШНОГО. «КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ» 1672 р.** Після підписання «Глухівських статей» лівобережний гетьман Д. Многогрішний узяв собі за мету відновлення прав козацької України часів Б. Хмельницького й перестав узгоджувати свою політику

Компанійці — наймані підрозділи кінноти, які виконували переважно поліцейську функцію. Їх набирали з козаків або іноземців (волохів, сербів тощо). Від 20-х рр. XVIII ст. компанійці стали наблизеними до гетьмана особами, що мали певні привілеї.

Воїн компанійського полку. 1674—1678 рр. (реконструкція). Художник О. Сокирко

Гетьман Михайло Ханенко. Невідомий художник

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із повідомлення
Львівського єпископа
Йосифа Шумлянського
(березень 1671 р.)

П. Дорошенко дуже зміцнився, абсолютно в них панує й користується всенародною любов'ю. Перебуваючи там [у Чигирині]..., а також під час повернення, не чув про нього жодного поганого слова. Ці люди не хлопи, а самостійний народ. Зникли вже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Наради з Тукальським проводить уночі або вранці. Достатки, пишність помітні — усе це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана.

- ? 1. Як єпископ описує становище на Правобережжі? На що він звертає увагу? 2. Яку оцінку дає П. Дорошенко єпископ?

Я. Собеський під Хотиним у 1672 р.
Художники А. Штех, Ф. ван Кессель.
1674—1679 рр.

з Московією. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і почав надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковськи налаштованих старшин. У 1672 р. група старшин сфабрикувала справу про «зраду» гетьмана, змовившись із московськими стрільцями. Д. Многогрішного та його соратників було заарештовано й відправлено до Москви.

Новим гетьманом Лівобережжя призначили прихильного до Московії Івана Самойловича (1672—1687 рр.). Одночасно було ухвалено «**Конотопські статті**», які здебільшого повторювали «Глухівські статті» 1669 р., але містили й нові обмеження влади гетьмана: гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину, не порадившись з усією старшиною; гетьману заборонялося без царського указу та згоди Старшинської ради підтримувати відносини з правителями інших держав і гетьманом П. Дорошенком. Положення про необхідність присутності представників гетьмана на з'їзді послів під час обговорення справ, що стосувалися Української козацької держави, були вилучені.

4 БОРЬБА ЗА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ. Наприкінці 60-х рр. XVII ст. ситуація на Правобережжі була дуже складною. До внутрішнього протистояння додалося військове суперництво за цей регіон Речі Посполитої, Московії та Османської імперії.

Польська влада визнала правобережним гетьманом М. Ханенка та влітку 1671 р. розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. Восени великий коронний гетьман Я. Собеський захопив Брацлавщину. У 1672 р. на боці П. Дорошенка виступила Османська імперія. Вона вимагала від Польщі передати їй Західне Поділля з Кам'янцем. Найстрашнішим було те, що українці брали участь у цьому протистоянні з обох боків, нищачи одне одного у братовбивчій війні.

У липні 1672 р. турецьке військо на чолі із султаном розташувалося під Хотиним. Тим часом П. Дорошенко вів успішні дії проти М. Ханенка й Речі Посполитої на Брацлавщині. Невдовзі він з'єднався із силами Османської імперії. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець і після штурму здобуло його. Далі воно підійшло до Львова.

Поразки змусили польську владу підписати в жовтні 1672 р. в Бучачі угоду з Османською імперією. За **Бучацьким мирним договором** Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана в межах Брацлавщини та Південної Київщини. Західне Поділля переходило під владу Османської імперії, а решта Правобережжя (Північна Київщина) залишалася під польською владою. Річ Посполита зобов'язувалася сплачувати данину Османській імперії. Бучацький мирний договір засвідчив помилковість політики П. Дорошенка, який у боротьбі за об'єднання України сподівався на підтримку Османської імперії.

Польський сейм відмовився ухвалити Бучацький мирний договір, і війна продовжилася. Восени **1673 р.** під Хотином турецькі війська були розгромлені польською армією на чолі з Я. Собеським. У **1676 р.** він був проголошений польським королем і великим князем литовським під ім'ям Ян III Собеський.

Московська держава сприйняла Бучацький мирний договір як відмову Речі Посполитої від Правобережної Гетьманщини й наприкінці **1673 р.** розпочала військові дії проти П. Дорошенка.

До початку березня **1674 р.** 70-тисячне козацько-московське військо захопило основні міста Правобережжя. На Старшинській раді в Переяславі **17 березня 1674 р.** І. Самойловича проголосили гетьманом «обох боків Дніпра». Прибувши на раду, М. Ханенко склав гетьманські клейноди.

Однак об'єднання Української козацької держави під однією булавою не було тривалим. Турки й татари, які прийшли на допомогу П. Дорошенку, змусили козацько-московське військо відступити на Лівобережжя.

Підрозділи османського війська руйнували церкви, вимагали сплати данини, грабували й забирали в полон населення. До того ж Брацлавщину знову захопила Польща. П. Дорошенко опинився в скрутному становищі. Його влада поширювалася лише на Чигирин та околиці міста. Тоді він вирішив відмовитися від турецького протекторату й визнати владу московського царя. П. Дорошенко присягнув йому перед кошовим отаманом І. Сірком, а той доповів про це І. Самойловичу. Оскільки Запорожжя не приймало законності гетьманства І. Самойловича, з'явилася надія навесні **1676 р.** скликати Генеральну військову раду для обрання гетьмана всієї України. Проте московська влада не визнала цей акт присяги й вимагала присягнути повторно. У вересні **1676 р.**, коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву та склав присягу царю. Зі зреченням гетьмана П. Дорошенка, на думку деяких істориків, завершився останній етап Української революції, що почалася в **1648 р.**

У жовтні **1676 р.** Ян III Собеський уклав із турецьким султаном **Журавненський мирний договір**, за яким Польща визнавала за Османською імперією Поділля, а за гетьманом П. Дорошенком — більшу частину Правобережжя, крім Білоцерківського й Паволоцького полків. Натомість скасовувалася щорічна данина Османській імперії. Проте й цей договір не був схвалений сеймом, і згодом бойові дії відновилися.

5 ПОВЕРНЕННЯ ДО ВЛАДИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ ТУРЕЦЬКОЇ АРМІЇ. Після зречення П. Дорошенком гетьманства турецький уряд за допомогою Ю. Хмельницького спробував утримати під своїм протекторатом Правобережжя.

Облога Кам'янця в 1672 р.
Гравюра на міді

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після капітуляції Кам'янця в 1672 р. несподівано вибухнув арсенал фортеці. Причини залишилися нез'ясованими. За однією версією, це сталося випадково, за іншою — арсенал підпалив із відчаю начальник артилерії майор Геклінг. Сила вибуху була такою, що під руїнами Чорної вежі та прилеглого Східного каземату загинуло 600—800 захисників, серед яких був керівник оборони Ежі Володийовський.

? Якими були результати Чигиринських походів турецької армії?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із Літопису Самійла Величка про перший Чигиринський похід турецько-татарського війська (1677 р.)

Тоді наступили на Україні від турчина замість Божої благодаті і бажаної тиші... остаточно і всеконечне розорення й запустіння. А турчин після Кам'янецької, Хотинської, Ладизано-уманської війни відпочивав тільки один рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого московського государя, що звелів добувати в Чигирині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигириня, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного московського монарха.

Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигирин, а потім за одним заходом учинити те саме й місту Києву... виставивши в полі під Константинополем свою Мехмедову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва

далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодро магометан. А коли їх, кінних і піших, зібралось під ту хоругву величезне число, тоді він, придавши їм багато гармат і великих муроломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і наказав їм повезти від Візантії на Україну під Чигирин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами... приверстано було до них у допомогу козака Юрія Хмельниченка.

? 1. Як літопис характеризує наміри Османської імперії? Чим її вторгнення загрожувало Українській козацькій державі? 2. Які причини турецької агресії виділяються в документі? 3. Як військо готувалося до війни? Хто його очолював?

Султан Мехмед IV. Невідомий художник

Облога Чигириня. Гравюра з Літопису Самійла Величка

У 1677 р. султан Мехмед IV вручив йому булаву з гучним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького». Навесні 1677 р. разом із турецькою армією Ю. Хмельницький з'явився в Україні. Проте населення з недовірою поставилося до його закликів підкоритися Османській імперії та не виявило готовності йти за новим гетьманом.

На початку серпня 1677 р. відбувся перший Чигиринський похід. 100-тисячне турецько-татарське військо разом із загоном прибічників Ю. Хмельницького підійшло до Чигириня та взяло його в облогу. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Штурм міста також виявився невдалим. На допомогу гарнізону Чигириня прибуло 57-тисячне українсько-московське військо, очолюване князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем, і турецькі війська змушені були зняти облогу й відступити.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову рушила в Україну та вдруге спробувала захопити Чигирин. На допомогу обложеному прибули московське й козацьке війська загальною кількістю 120 тис. осіб. Зрештою турки за допомогою підкопів зруйнували вал та увійшли в нижнє місто. Козаки відступили до фортеці. Московське військо за таємним наказом царя відмовилося прийти на допомогу. Козацька столиця була захоплена військами султана.

Турецькі війська вщент зруйнували місто. Проте виснажені тривалою облогою, вони вже не змогли продовжити наступ і повернулися до Молдавії. Другий Чигиринський похід, як і перший, завершився невдачею. Захопити все Правобережжя Османська імперія не змогла.

ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ЧИГИРИНСЬКИХ ПОХОДІВ 1677, 1678 рр.

Передумови		
Прагнення турецького уряду зберегти свій вплив в Україні після зречення П. Дорошенком гетьманства в 1676 р.	Проголошення Ю. Хмельницького гетьманом і «князем Сарматії та України, володарем Війська Запорозького»	Поява Ю. Хмельницького з невеликим загonom на Поділлі із закликом визнати його владу й повернутися під протекторат Османської імперії
Наслідки походів		
Було зруйновано гетьманську столицю Чигирин	Османська імперія назавжди припинила завойовницькі походи в Україну	Уся влада на Правобережжі від Брацлавщини до Чигирина до 1681 р. перейшла до рук Ю. Хмельницького

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, повів рішучу боротьбу за об'єднання Української козацької держави. Однак його успіх був нетривалим.
■ Сусідні держави не були зацікавлені в існуванні сильної Української козацької держави. До того ж її

єдність підживляла боротьба старшинських угруповань за владу. Унаслідок цього на українських землях певний час діяло кілька гетьманів одночасно.

■ Спроби відновити єдність Української козацької держави завершилися невдачею.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1668 р. — проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України.

1669 р. — Старшинська рада в Корсуні. Ухвалення протекторату Османської імперії над Українською козацькою державою.

1677, 1678 рр. — Чигиринські походи турецької армії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Хто з них?». **Правила гри.** Учні та учениці обирають зі списку історичну особистість (тут: П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, Д. Многогрішний, П. Суховій, М. Ханенко, Мехмед IV тощо). Учитель/вчителька зачитує перелік подій, на які мають відгукуватися головні герої, якщо вони брали в них участь.

 2. Робота в малих групах. Обговоріть і визначте, якою була мета політики гетьмана П. Дорошенка. Чи досяг він її? **3.** Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Османською імперією призвів до нового спалаху громадянської війни в Українській козацькій державі. **4.** Як можна оцінити арешт і заслання московською владою гетьмана Д. Многогрішного? **5.** Чому повернення Ю. Хмельницького до влади завершилося невдачею? **6.** Коли і на яких умовах була припинена боротьба за Правобережну Гетьманщину між Османською імперією та Московією?

 7. Простежте за картою (с. 148), якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1667—1681 рр. **8.** Порівняйте «Глухівські статті» 1669 р. та «Московські статті» 1665 р. Що було між ними спільного, а що відмінного? Складіть таблицю. **9.** Складіть синхронізовану хронологічну таблицю подій Руїни.

 10. Колективне обговорення. Якою, на вашу думку, була роль гетьмана П. Дорошенка в тогочасних подіях? Чи справедливо його називають «Сонцем Руїни»? **11. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які здобутки Української революції середини XVII ст. вдалося зберегти після подій Руїни. **12.** Чи згодні ви з твердженням гетьмана І. Мазепи, який, оцінюючи події Руїни, зазначав: «Самі себе звозували»? Поясніть свою відповідь.

§ 32. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу козацької України між Московським царством і Річчю Посполитою

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбулося закріплення поділу Української козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством; про відродження правобережного козацтва в останній чверті XVII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який період історії України називають Руїною? 2. Як гетьмани намагалися об'єднати Українську козацьку державу?

? На яких умовах відбулася домовленість між Московською державою та Османською імперією щодо українських земель?

? Із якою метою влада Речі Посполитої погодилася на відновлення козацтва на Правобережжі?

1 УКЛАДЕННЯ БАХЧИСАРАЙСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ МІЖ МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ. Після підписання з Річчю Посполитою Журавненського мирного договору (1676 р.) і розорення Чигирини (1678 р.) Османська імперія закріпила за собою Поділля й більшу частину Правобережжя, крім Північної Київщини.

Правителем Правобережжя залишився Ю. Хмельницький. Резиденцією він обрав місто Немирів. Контроль над ним здійснював турецький намісник (паша) із Кам'янця. Проте влада Ю. Хмельницького тривала недовго. За однією з версій, він був заарештований, а згодом страчений турецькою владою за пограбування купців, тортури та вбивства невинних. На думку інших вчених, він доживав віку в православному монастирі на острові в Егейському морі.

Тим часом Московська держава та Османська імперія домовилися про поділ українських земель. У 1681 р. сторони підписали **Бахчисарайський мирний договір** на 20 років, за яким:

- ▶ кордон між Московією та Османською імперією пролягав по Дніпру;
- ▶ Лівобережна Гетьманщина, Київ із прилеглими містами та Запорозжжя визнавалися за Московією, а Південна Київщина й Поділля — за Османською імперією;
- ▶ обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати та не відбудовувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;
- ▶ татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки та все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати й пересуватися річками до Чорного моря;
- ▶ султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати противникам Московської держави.

Так, було закріплено розорення й спустошення Правобережжя, що стало наочним втіленням періоду Руїни.

2 ВІДНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ, ЙОГО УЧАСТЬ У БОРЬБІ ПРОТИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Бахчисарайський мирний договір не завершив боротьбу за Правобережжя. Із часом протистояння між Річчю Посполитою та Османською імперією спалахнуло з новою силою.

У 1681 р. турецький султан віддав Брацлавщину й Київщину під управління молдавського господаря Георгія III Дуки. Той поставив наказним гетьманом Яна Драгинича. Останній, оселившись у Немирові, почав призначати

полковників до колишніх полкових міст і розгорнув активну політику з освоєння розорених війною земель. Крім того, Я. Драгинич проголосив «загальне право свободи по всій Україні й відновлення козацьких полків». Ці заходи викликали занепокоєння Московії, яка вбачала в цьому порушення умов Бахчисарайського мирного договору. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя, щоб розігнати нових поселенців.

У той самий час Річ Посполита також вирішила відновити козацтво, розуміючи, що без нього вести успішну боротьбу з Османською імперією та відродити Правобережжя неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник Остап (Євстафій) Гоголь був призначений наказним гетьманом. У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки. У 1676 р. польський сейм ухвалив рішення затримати козаків на службі не лише з військовою метою, але «як представників панування Речі Посполитої в Україні». Оскільки більша частина Правобережжя була під владою Османської імперії, польська влада виділила для козаків землі на Київському Поліссі. Гетьманською резиденцією стало місто Димер.

Підписання Бахчисарайського мирного договору суттєво змінило розстановку сил у Центрально-Східній Європі. Він розв'язав руки султану для останнього, як виявилось, великого наступу на Європу. Його кульмінацією стала облога Відня в **1683 р.** На допомогу місту вирушив польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських гусарів (це була одна з найбільших кавалерійських атак в історії) по табору османів примусив останніх тікати з місця битви.

Після цієї перемоги Польща вступила до Священної ліги (Рим, Венеція, Австрія), яка вела боротьбу проти Османської імперії.

У той час як польський король Ян III Собеський громив турецьку армію під Віднем, 5 тис. козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким здійснили похід через молдавські землі в буджацькі та білгородські степи. Вони здобули гучну перемогу над турецькими й татарськими військами в битві під містом Тигиня (нині Бендери) і вийшли до Чорного моря. Проте незабаром козаки самі були розбиті в Молдавії. У поразці звинуватили С. Куницького, через що його було вбито. Новим гетьманом став Андрій Могила (Мигула) (1684—1685 рр.).

Ян III Собеський розумів, що без відновлення традиційного козацького господарства й устрою неможливо створити повноцінне козацьке військо, яке б стало на заваді турецько-татарським нападам. Тому король вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях Правобережної Наддніпрянщини. Відповідно до універсалу короля (1684 р.) і сеймової Конституції (1685 р.) за козаками затверджувалися

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

У битві під Віднем уславився колишній запорозький козак, шляхтич за походженням **Юрій Кульчицький**, що народився в місті Самбір на Львівщині. Про його подвиги писали тогочасні європейські газети. Коли Османська імперія розпочала облогу Відня, Ю. Кульчицький, що був імператорським кур'єром, не вагаючись, став на захист міста. Знаючи турецьку мову та звичаї (колись він був у полоні, а також тривалий час торгував турецькими товарами), Ю. Кульчицький зумів пробратися з обложеного міста й доправити назад важливі послання, які укріпили населення у вірі у швидку допомогу. Вдячні городяни визнали Ю. Кульчицького героєм. Міська рада нагородила його чималою сумою грошей, подарувала будинок, відзначила подвиг срібною медаллю. 10 січня 1684 р. на своє прохання він отримав титул цісарського перекладача з турецької мови. Із воєнної здобичі Ю. Кульчицький отримав 300 мішків кави. Кмітливий козак відкрив у Європі першу кав'ярню й навчив європейців уживати цей напій. Так було закладено традицію вживання відомої на весь світ віденської кави.

Після смерті Ю. Кульчицького у столиці Австрії йому було встановлено бронзовий пам'ятник.

Засідання Карловицького конгресу 1699 р. Гравюра. Невідомий художник

Гетьман Іван Самойлович. Невідомий художник. Кінець XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

І. Самойлович мав сумну славу найбільшого казнокрада. За час свого правління він запровадив велику кількість надмірних і незрозумілих податків, мав багато маєтків, які щедро роздавав своїм родичам і друзям. До кінця життя він накопичив величезні статки, які викликали заздрість навіть у найвищого московського чиновництва.

? Що призвело до усунення І. Самойловича від влади після тривалого гетьманства?

вольності, свободи і привілеї, а також дозволялося заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського та Кальницького).

Процес заселення цих земель очолили досвідчені козаки Семен Палій, Захар Іскра, Самійло Самусь та Андрій Абазин. Обіцяні привілеї привертали сюди жителів Лівобережжя, переселенців з інших районів Правобережжя, Галичини, вихідців із Білорусії та Молдавії. На землях, визначених польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки. У їхніх межах влада належала полковникам, сотникам та іншим представникам адміністрації. На місцях поширювалися норми звичаєвого та козацького права. У містах і селах створювалися органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У 1689—1693 рр. наказним гетьманом був Григорій Гришко, а його наступником став С. Самусь.

Козаки нових полків (2 тис. осіб були записані до реєстру) брали активну участь у війні з Османською імперією, за що отримували чималі гроші від польської влади. Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту зі шляхтою, що спалахнув у 1688 р. через земельні володіння. Проте поки йшла війна, вища влада Речі Посполитої не зважала на це.

У 1699 р. держави Священної ліги й Османська імперія підписали **Карловицьке перемир'я**, за яким Річ Посполита повертала собі Західне Поділля. Цього ж року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі.

З ГЕТЬМАНСТВО І. САМОЙЛОВИЧА. Період гетьманства І. Самойловича тривав 15 років. Він намагався об'єднати козацьку Україну силою, спираючись на московські війська. Проте за прихильність Московії він платив новими поступками царській владі. Так, він сприяв підпорядкуванню Київської православної митрополії Московському патріархату в 1686 р.

Із метою виснаження сил своїх противників І. Самойлович руйнував правобережні міста й села, а їхнє населення примушував переселятися на лівий берег Дніпра («Великий згін» 1678—1679 рр.). Проте приєднати Правобережжя І. Самойлович так і не зміг, оскільки в боротьбі за нього стикалися інтереси Речі Посполитої, Московського царства й Османської імперії.

У 80-ті рр. XVII ст. гетьман активно займався внутрішніми справами. За І. Самойловича Лівобережна Гетьманщина вступила в період відносно стабільного розвитку. Відновилося господарство, швидко розвивалися торгівля й промисли, відродилося культурне життя. Коштом І. Самойловича збудували ряд соборів, зокрема у Мгарі (нині територія Полтавської області). Він зміцнив владу гетьман-

ської адміністрації в регіонах, намагався приборкати Запорозьку Січ. Фактично І. Самойлович припинив традицію скликання загальних козацьких рад і почав називати себе «верховним володарем і господарем вітчизни».

І. Самойлович започаткував інститут **«бунчукових (значкових) товаришів»**. До нього належали діти старшини, які з юнацьких років, перебуваючи в оточенні гетьмана, готувалися в майбутньому обійняти керівні посади. Також гетьман сприяв утвердженню старшинського землеволодіння (про нього ви дізнаєтеся в наступних параграфах). Сам він був великим землевласником, зокрема, мав у своєму розпорядженні місто Гадяч і 14 сіл.

Прагнення І. Самойловича одноосібної влади, тяжіння до запровадження монархічної форми правління в Українській козацькій державі непокоїли царський уряд. Серед лівобережної старшини було чимало невдоволених жадобою та здирицтвом гетьмана.

4 «ВІЧНИЙ МИР» МІЖ МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ. ПЕРШИЙ КРИМСЬКИЙ ПОХІД МОСКОВСЬКОГО ВІЙСЬКА Й КОЗАКІВ. Щоб залучити Московську державу до боротьби з Османською імперією та закріпити за собою Правобережжя, король Ян III Собеський пішов на примирення з Московією. **6 травня 1686 р.** в Москві між Річчю Посполитою та Московією було підписано «Трактат про вічний мир», або **«Вічний мир»**, відповідно до якого:

- ▶ Лівобережжя, Запорозжя й Київ з околицями визналися за Московією, а більша частина Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею;
- ▶ Московія визнавала за Польщею Поділля, якщо та згодом відвоює його в Османській імперії;
- ▶ правобережні землі Наддніпрянщини, спустошені польськими й турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними;
- ▶ польська влада зобов'язувалася забезпечити православному населенню на своїй території вільне віросповідання;
- ▶ Московія й Річ Посполита вступали у військовий союз проти Османської імперії та Кримського ханства.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. скасував Бахчисарайський мирний договір між Московією та Османською імперією. Для Української козацької держави договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини. Саме тому проти «Вічного миру» виступав гетьман І. Самойлович, але всі його звернення до царя були марними.

Після укладення «Вічного миру» склалися сприятливі умови для активізації боротьби Московії за Північне Причорномор'я та припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою в **1687 р.** було здійснено спільний Кримський похід 100-тисячного московського війська на чолі з князем Василем Голіциним та 50-тисячного козацького

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Історик ХХ ст. Д. Дорошенко про І. Самойловича

Гетьман був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра.

? Колективне обговорення.

На які сильні й слабкі риси І. Самойловича вказує історик?

- ? Якою була мета укладення «Вічного миру»? Поясніть свою думку.

Московський екземпляр договору Московії і Речі Посполитої про «Вічний мир» 1686 р.

Невдалий похід князя В. Голіцина проти Кримського ханства. Зображено повернення війська вздовж річки Самара. Мініатюра першої половини XVIII ст.

війська на чолі з гетьманом І. Самойловичем. Напередодні походу князь В. Голіцин заявляв: «Я йду на Крим, щоб зруйнувати його дощенту, щоб знищити саму пам'ять про антихристів. Ми мусимо перекрыти туркам шлях до Криму. Там вони побачать, на що здатні християни». Проте похід завершився повним провалом. Провину за це безпідставно поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його з гетьманства.

Таким чином, після тривалої внутрішньої боротьби й зовнішнього втручання на Правобережжі було ліквідовано владу гетьмана, а сусідні держави розділили між собою українські землі.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Бахчисарайський мирний договір 1681 р. примирив інтереси Московської держави та Османської імперії. Проте українські землі між Південним Бугом і Дніпром були повністю розорені.
- Війна Османської імперії та Польщі, що тривала в останній чверті XVII ст., поставила на порядок денний питання про відродження козацтва, яке мало перешкоджати набігам татар і турків та сприяти відновленню господарського життя на Правобережжі.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1681 р.** — Бахчисарайський мирний договір між Московським царством та Османською імперією.
- 1683 р.** — битва під Віднем.
- 1686 р.** — «Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством.

- Відроджене козацтво відіграло важливу роль у боротьбі проти турецького панування на Правобережжі, а також узяло активну участь в антитурецькій коаліції, яка зупинила останній великий наступ Османської імперії на Європу.
- У 1686 р. було підписано «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією, результатом якого став остаточний розподіл українських земель між двома державами після тривалої боротьби.

- 1687 р.** — Перший Кримський похід московсько-козацького війська.
- 1699 р.** — Карловицьке перемир'я між Османською імперією та державами Священної ліги.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Речення за реченням». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в чотири команди. Кожна команда має переказати зміст певного пункту параграфу, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.
2. Чому Ю. Хмельницький, спираючись на владу Османської імперії, не зміг закріпити свою владу на Правобережжі? 3. Як позначилися на українських землях умови Бахчисарайського мирного договору між Московським царством та Османською імперією? 4. Чим було зумовлено відновлення козацтва на Правобережжі в останній чверті XVII ст.? 5. Які основні політичні цілі ставив перед собою І. Самойлович? Чому він був позбавлений гетьманської

булави? **6. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які чинники вплинули на укладення «Вічного миру» між Московією та Річчю Посполитою. Як ця подія позначилася на історичній долі України?

7. Визначте за картами (с. 143, 148) межі розподілу українських земель за Андрусівським перемир'ям 1667 р., Бахчисарайським мирним договором 1681 р. і «Вічним миром» 1686 р.

8. Робота в малих групах. Обговоріть і визначте основні відмінності між умовами Андрусівського перемир'я та «Вічного миру» щодо українських земель. **9. Колективне обговорення.** Чому у 80-ті рр. XVII ст. стало можливим, щоб сусідні держави без згоди українського населення ділили українські землі?

§ 33. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко

1 **ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.** Із другої половини XVI ст. на землях, де сходилися кордони Речі Посполитої, Московського царства і Кримського ханства, активно розгортався процес колонізації. У XVII ст. він набув значних масштабів. Основну роль у ньому відігравали українські селяни й козаки з Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Переселенський рух призвів до виникнення історико-географічної області під назвою **Слобідська Україна**, або **Слобожанщина**. На той час переселенців називали «викотці». Це були люди, які розривали всі свої зв'язки з колишнім місцем перебування та йшли на незаселені території. Формально ці землі належали московському царю, але фактично вони були нічиїми.

У 1638 р. сюди прибули учасники козацького повстання на чолі з Я. Острянином (вони оселилися в Чугуєві). У 50-ті рр. XVII ст. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з Іваном Дзиковським заснувала Острогозьк, а переселенці з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим заснували Суми. На городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, виникло місто Харків. Схожу історію заснування мали Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших міст. Разом із містами виникали й нові села.

Масове переселення на Слобожанщину розпочалося в другій половині XVII ст. і було пов'язано з добою Руїни. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де, за різними джерелами, проживало від 120 до 250 тис. осіб. Серед них більшість становили українці (80 %).

Засновані на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися **слободами** (звідси й назва Слобідська Україна). Права українських поселенців

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

яким був адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини та Запорозької Січі в другій половині XVII ст.; про особливості розвитку Січі у складі Гетьманщини; про роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.; про діяльність кошового отамана І. Сірка; визначення термінів і понять «Слобідська Україна (Слобожанщина)», «займанщина».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які українські землі перебували під владою гетьмана? Яким був адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави за гетьмана Б. Хмельницького?
2. Яким був устрій Запорозької Січі?

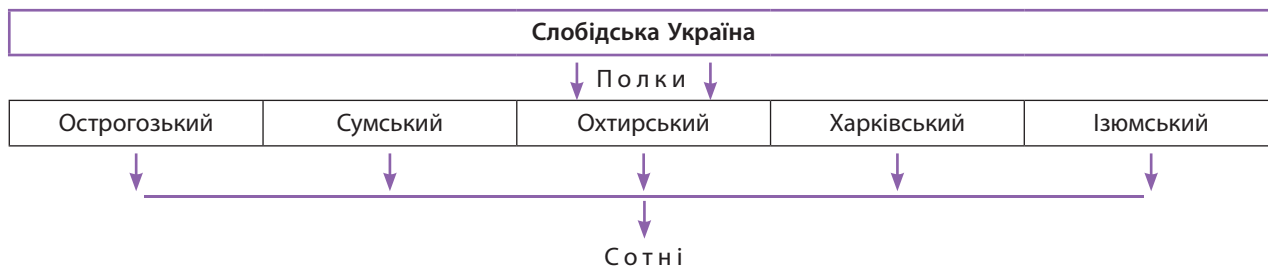
? Чому в Слобідській Україні сформувався козацький устрій?

КОЛОНІЗАЦІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

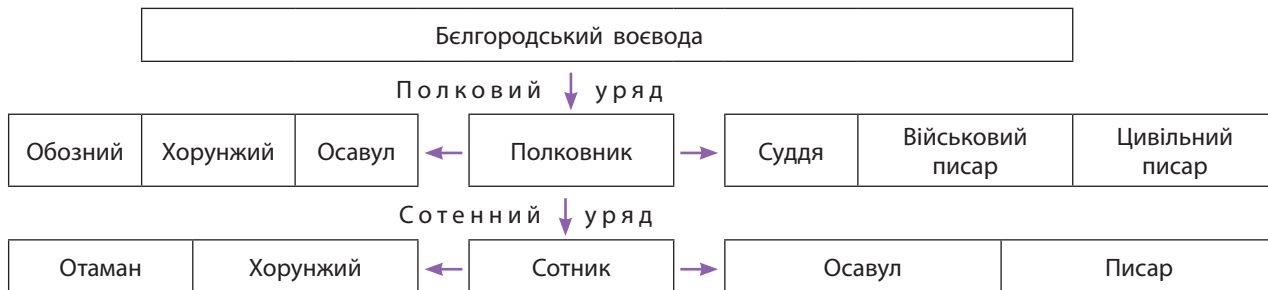

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історична область, до якої входили території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північні частини Донецької та Луганської областей України; південно-східні частини Воронежської, південно-західні частини Белгородської, південь Курської областей Росії.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

СИСТЕМА ОРГАНІВ ВЛАДИ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Белгородська фортеця. XVII ст.
Реконструкція А. Ільїна

закріплювалися царськими жалуваними грамотами. Свідченням визнання влади царя була присяга, яку складали поселенці. Одночасно Слобожанщину заселяли московські служилі люди, якими управляли царські воєводи.

На Слобідській Україні утвердився козацький устрій. У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк.

Полки були як військовими козацькими підрозділами, так і адміністративно-територіальними одиницями. Старшину обирали на загальних козацьких радах.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із грамоти Посольського приказу яблоновському воєводі (17 липня 1651 р.)

Відомо нам стало, що поляки черкасів побили, і що черкаські табори розпалися, і що черкаси всі розійшлися в різні сторони. І як до вас ця наша грамота прийде, і як оті черкаси почнуть приходити в наші українні міста на наше царське ім'я з жінками і з дітьми на вічне проживання чоловік по 20, і по 30, і по 50, і по 100, і по 200... то щоб ти тих черкасів із жінками і з дітьми велів приймати... А кого з ними до тих міст проводжати почнеш посилати, то щоб ти їм категорично наказав, щоб вони від тих черкасів не користувалися... А якщо станеться, що прийде на наше царське ім'я який-небудь полковник, то щоб ти також велів прийняти

і в міста про це відписати ж. А якщо черкаси придуть у нашу країну великими групами, то щоб ти велів говорити їм, щоб вони йшли в наші українні міста... а в близьких наших окраїнних містах жити їм не можна, щоб не викликати сварки [з поляками]. Та щоб ти й про те в міста до воєвод велів відписати, щоб вони черкасів у нашу країну самі не переманювали і переманювати щоб нікого не посилали.

? 1. Після якої події московська влада очікувала на масовий наплив українських утікачів? 2. Яким було ставлення московської влади до них?

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із повідомлення белгородського воєводи Г. Ромодановського (22 жовтня 1670 р.)

А у твоїй, великого государя, грамоті, написано: за твоїм, великого государя, указом велено жінку зрадника острогозького полковника Івана Дзиковського за його, Івашкову, зраду і за її злочин, що вона посилала на Дон до донських Боровських козаків, щоб вони, злочинці, донські козаки, з Дону йшли до Острогозька і його, Івашку, виручили, об'явивши їй вину, скарати смертю... Писали ми, холопи твої, в Острогозьк до Кирила Кравцова і веліли йому, зібравши острогощан міських, всяких чинів людей, жінку зрадника Івашки Дзиковського, об'явивши їй ту її вину,

при всіх міських людях скарати смертю — відтяти голову... Писав до нас, холопів твоїх, з Острогозька Кирило Кравцов, що жінка зрадника Івашки Дзиковського скарана.

? **1.** Кого і за що переслідувала московська влада? Користуючись знаннями зі всесвітньої історії, поясніть, яку небезпеку вбачала московська влада у взаємозв'язках слобідського полковника та донських козаків. **2.** Спираючись на текст джерела, визначте, яка ієрархія системи управління характерна для Слобожанщини.

Полкове управління складалося з полковника й полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Полки поділялися на сотні. Сотенне управління складалося із сотника, отамана, осавула, хорунжого й писаря. Адміністративними, судовими, фінансовими та військовими справами в полках опікувалися полковники, у сотнях — сотники. Полковників обирали на довічний термін. Крім того, на Слобожанщині нерідко спостерігалось успадкування посади полковника. Це було пов'язано з особливостями заселення краю: полковники часто були ватажками переселенських груп. Полковники підпорядковувалися безпосередньо белгородському воєводі. Обраного полковника спочатку затверджував белгородський воєвода, а потім подавав його на затвердження царю. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Царська влада використовувала українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів

ЦІКАВІ ФАКТИ

Реакція Б. Хмельницького на переселенський рух до Слобожанщини була вкрай негативною. У 1657 р. він планував каральний похід на територію Сумського полку, який тільки формувався, щоб близько 10 тис. козаків повернути до свого війська. Переселенців він розглядав як дезертирів, тобто втікачів. Навіть був закон, за яким майно «викотців» можна було конфіскувати.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Зі звернення жителів Сумського полку до царя (1705 р.)

Наші діди, батьки, брати й родичі та ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну [Слобідську Україну] на закликання белгородських та курських воєвод, які запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московсько-українські міста по Белгородській лінії в диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення в цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти

й села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московсько-українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити та всілякими промислами промишляти без чиншу (податку), за старим українським звичаєм.

? **Колективне обговорення.** **1.** Як формувалося населення Слобожанщини? **2.** Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського прикордоння? **3.** Яким було ставлення царської влади до поселенців?

Займанщина — звичаєве право, яке дозволяло володіти або користуватися землею на підставі першого «займу» (захоплення).

Палац Шидловських у с. Старий Мерчик (Харківська обл.). Сучасний вигляд

? Чи можна стверджувати, що Запорозька Січ відіграла руйнівну роль у розвитку Української козацької держави в другій половині XVII ст.?

Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, забезпечувала їх зброєю, продовольством, зберігаючи за переселенцями козацькі привілеї та самоврядування.

Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право **займанщини**. Кожен поселенець міг вільно займати стільки землі, скільки був спроможний обробити. Із часом, щоб урегулювати займанщину, навколо міста або села визначали певну земельну ділянку, яка розподілялася серед поселенців. Ліси, луки, річки та озера люди використовували спільно.

Упродовж другої половини XVII ст. багата старшина поступово перетворювалася на великих землевласників, серед яких можна назвати родини полковників Ф. Шидловського, Г. Дінця, Г. Кондратьєва та інші. Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки. У її володінні були цілі села й хутори.

2 РОЛЬ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ
другої половини XVII ст. Після створення Української козацької держави Запорозька Січ перебувала під владою гетьмана, хоча й зберігала певну самостійність у внутрішній діяльності. Проте запорозька старшина прагнула відігравати окрему роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі. Розуміючи це, Б. Хмельницький та його наступники іноді силою придушували антигетьманські виступи запорожців. Після смерті Б. Хмельницького Запорозжя фактично виокремилася в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьману. Воно

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

3 «Історії запорозьких козаків» історика кінця XIX — середини XX ст. Д. Яворницького про плату московського уряду запорожцям

Джерелом прибутків Війська Запорозького низового було грошове й хлібне жалування спочатку від польського, а потім від московського уряду... З якого року вони стали отримувати грошове, а разом з тим і хлібне жалування від Москви, точно не відомо; ймовірно, це могло статися... з 1654 р.

...19 березня 1654 р. українські посланці казали в Москві, що з України в Запорозжя «на кошових козаків запаси хлібні й зілля (порох) і кульки посилають»... В актах 1661 р. сказано, що низові козаки за 8 миль від Січі «вдячно» прийняли царське жалування; але скільки його було, невідомо. Так само під 1708 р. сказано про жалування «2000 карбованців та сукна різного кольору сто в'язок німецьких». 1675 р.

їм видали 500 червінців, 150 половинок сукна, 50 пудів свинцю й зілля також... 1708 р. звичайне жалування запорозьких козаків визначалось у 10 тис. карбованців на рік... Якщо... розподілити на все Запорозьке Військо, тобто в середньому на 10—12 тис. чоловік, то царського жалування виявиться абсолютно недостатньо навіть для першої необхідності — утримання коней у военний час.

? 1. Від кого і за що отримували «жалування» запорожці після приєднання українських земель до Московії? 2. Із чого складалася платня запорожців? 3. Наскільки вона задовольняла потреби запорожців?

проводило самостійну внутрішню й зовнішню політику, яка часто суперечила політиці гетьманів.

Протистояння між гетьманами та запорозькою старшиною було вигідне царському уряду. Це дало йому привід до втручання у внутрішні справи козацької України. Оскільки запорожці виступали за обмеження гетьманської влади, то царський уряд усіяко підтримував їх у конфліктах. Завдяки допомозі запорожців і сприянню Москви, як ви вже знаєте, здобув гетьманську булаву І. Брюховецький.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під контролем Речі Посполитої та Московської держави, а фактично здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р. Січ підпорядковувалася лише московському царю. Саме із цього часу було заборонено будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханством, а для контролю над козаками на запорозьких землях було збудовано фортеці, де розміщувалися московські залоги.

ЗУСТРІЙ І ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК СІЧІ. За роки Національно-визвольної війни на Січі також відбулися певні зміни. Запорожці об'єднувалися в курені — військові та адміністративно-господарські одиниці. До них входили також юнаки й хлопчики, які готувалися стати козаками, — молодики і джури. Очолював курінь отаман. Його обирали козаки куреня. Під час воєнних походів із курінних козаків формувалися полки й сотні, до яких обирали відповідно полковників і сотників.

Об'єднання запорозьких козаків в одну організацію називалося Запорозьким кошем (Запорозькою Січчю). Її очолював кошовий отаман. Січчю управляли курінні отамани разом із кошовим. В умовах майже постійних бойових дій їхня роль зростала. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

На Запорозькій Січі дотримувалися традицій козацького самоврядування та соціальної рівності. Діяли козацькі ради. На них, зокрема, запорожці розподіляли угіддя між куренями, обирали кошового отамана, писаря, суддю, осавулів та інших старшин.

Проте в другій половині XVII ст. економічне життя Запорожжя змінилося мало порівняно з попереднім періодом. Щороку між куренями розподілялися степові угіддя, річки та озера. Там козаки займалися мисливством, бджільництвом, ловили рибу. Найбільше значення для них мав рибний промисел. Потреба в солі для нього сприяла розвитку чумацтва.

Основу господарства Запорожжя становило скотарство. Ним займалися насамперед у зимівниках — хутірських господарствах, де взимку утримували худобу. Переважно розводили велику рогату худобу, коней та овець. Землеробство було нерозвинене через постійну воєнну загрозу й відсутність достатньої кількості робочих рук.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед Степом Микитиноного Рогу в район Дніпрових плавнів, на острів Чортомлик, що розташовувався біля місця впадання в Дніпро протоки Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівка на Дніпропетровщині). Цей район був більш захищений від нападів татар природними перешкодами. З опису 1672 р. відомо, що запорожці тут звели потужні укріплення.

? Якими були основні джерела доходів запорозьких козаків у другій половині XVII ст.?

Гість із Запорожжя. Художник Ф. Красицький. 1916 р.

Селянське подвір'я. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

Обоз запорожців. Художник Ю. Брандт

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Польський хроніст другої половини XVII ст. В. Ковховський про І. Сірка

Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних акціях і відважним кавалером. А в Криму його ім'я наводило такий пострах, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде».

Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Влітку він перебував на порогах [Дніпрових], а зимку — на українському порубіжжі. Він не любив марнувати час або впадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру.

- ?** 1. Як польський хроніст характеризує І. Сірка? На що він звертає увагу?
2. Кого він вважає головними ворогами І. Сірка?

До того ж запорожці, які зверхньо ставилися до селянства, вважали, що землеробство не є гідним для них заняттям. На Січі працювало чимало ремісників, які виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, спорядження, господарський інвентар, морські та річкові човни тощо.

Чималу роль відігравала на Запорозжжі й торгівля. Через Запорозжжя пролягали важливі торговельні шляхи. Запорозжці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо. Козаки підтримували торговельні зв'язки з Гетьманщиною, Кримським ханством, Польщею, Московією.

Запорозжці вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, а купували зерно, сіль, зброю, тканини тощо.

Проте господарська діяльність повністю не забезпечувала потреб козаків. Додатковим джерелом доходів для них була царська й гетьманська платня грошима, сукном, військовими припасами, а також воєнна здобич.

4 КОШОВИЙ ОТАМАН І. СІРКО. Постає І. Сірка є однією з найбільш суперечливих в українській історії. Уперше в писемних джерелах його ім'я згадується в 1653 р. Він був одним із найвідоміших отаманів Запорозької Січі (початок XVII ст. — 1680 р.). І. Сірко здійснив понад 60 переможних битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства й ногайських орд. Вважається, що під його керівництвом запорожці звільнили понад 100 тис. бранців.

У 1658 р. подільські козаки обрали І. Сірка вінницьким (кальницьким) полковником. Він був серед тих, хто виступав проти гетьмана І. Виговського. Саме І. Сірко організував і здійснив воєнний похід на Аккерман, що спричинив розпад українсько-татарського союзу та не дозволив І. Виговському скористатися результатами перемоги в Конотопській битві. І. Сірко зі своїми козаками примусив І. Виговського зректися булави та зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від московського царя винагороду — «двісті золотих та на триста рублів соболів».

Після підписання Слободищенського трактату 1660 р. І. Сірко виступив проти нього, залишив полковництво й пішов на Запорозжжя.

У 1660—1661 рр. він брав участь у походах запорозьких козаків проти Кримського ханства.

Після обрання І. Брюховецького гетьманом у 1663 р. І. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. Того ж року він здійснив два вдалі походи до Кримського ханства, завдавши відчутних поразок ханським ордам. Наступного року спільно з московськими військами І. Сірко здійснив похід на Правобережжя та розгромив загоны польського полковника С. Чарнецького й правобережного гетьмана П. Тетері.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка в боротьбі за возз'єднання козацької України, але після рішення правобережного гетьмана прийняти протекторат Османської імперії виступив проти нього. Восени 1667 р. І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині та здійснив похід у Кримське ханство: розгромив татарську орду біля Кафи й визволив близько 2 тис. бранців. Однак переможний похід став поразкою для П. Дорошенка в його боротьбі, він втратив кримських татар як союзників.

У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка своїм кошовим. Того ж року він здійснив похід на Очаків, захопив і зруйнував турецьку фортецю на узбережжі Чорного моря. У жовтні 1671 р. І. Сірко разом із М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханством.

У 1672 р. після усунення від влади Д. Многогрішного І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Полтавський полковник Федір Жученко захопив І. Сірка в полон і передав московському царю. І. Сірка засудили й відправили до Сибіру.

Навесні 1672 р. на українські землі рушило 300-тисячне турецьке військо. Османська імперія загрожувала спустошити не лише українські землі, а й землі Речі Посполитої та Московської держави. Виявилось, що полководця, який зміг би протистояти навалі, не було. І тоді на прохання польського короля І. Сірка звільнили. Уже в червні 1673 р. він знову був на Січі. Зібравши козаків, він штурмом узяв Аслам-Жермен, потім Очаків, а також захопив великий турецький загін. Розгніваний султан Мехмед IV у 1674 р. відправив до козаків листа з вимогою припинити напади, здатися й прийняти його протекторат. Запорозькі відповіли дошкульним листом.

Влітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід на Кримське ханство. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю Бахчисарай. Військо хана було розбите, а самому йому довелося рятуватися втечею. Проте користі від цього походу для Української козацької держави не було.

У 1676 р. після зречення влади П. Дорошенком І. Сірко прийняв від нього клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. кошовий отаман боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького. Свій останній похід І. Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував турецькі фортеці, що перешкоджали виходу козацьких чайок із Дніпра в Чорне море. За ці зухвалі дії султан відіслав велике військо на приборкання козаків. Проте коли турецькі війська дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають на них, то повернули назад.

Влітку 1680 р. кошовий отаман І. Сірко, що був уже в похилому віці, занедужав і невдовзі помер.

Іван Сірко.
Скульптурна реконструкція
Г. Лебединської (за методом
академіка М. Герасимова)

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа І. Сірка до царя Олексія Михайловича (13 березня 1664 р.)

Я, Іван Сірко, звичайної своєї служби вашій царській пресвітлій величності не залишаючи, місяця січня 8 числа з коша славного Запорозжя пішли за дві ріки, за Буг і за Дністер, де з милості Божої... напавши на турецьке місто Тигиня (Бендери), багатьох бусурманів побили і здобич велику взяли... я з Військом Запорозьким, повернувшись з-під Тигині, міста турецького, прийшов під міста черкаські... Через нас, Івана Сірка, до вашої царської величності привернута вся Мала Росія, міста, що є над Бугом і за Бугом, а саме: Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт.

- ? 1. На якій службі перебував І. Сірко? 2. Про які успіхи він доповідав царю?

Запорожці пишуть листа турецькому султану.
Художник І. Рєпін. Між 1878 та 1891 рр.
Сюжет картини відповідає історичним подіям
70-х рр. XVII ст.: козаки складають зухвалу
відповідь на лист султана Мехмеда IV

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Колонізація Слобожанщини була зумовлена воєнними подіями другої половини XVII ст. До кінця століття тут існували десятки міст і містечок, сотні сіл. Поряд із сільським господарством у них успішно розвивалися ремесла, промисли й торгівля.
- Запорозька Січ формально підпорядковувалася владі гетьмана, хоча й зберігала певну самостійність.

Запорозька старшина прагнула більшої незалежності в політиці козацької України. Це послаблювало владу гетьмана та дестабілізувало ситуацію в державі.

- Найвідомішим кошовим отаманом Запорозької Січі другої половини XVII ст. був І. Сірко. Він відзначився переможними походами й битвами проти Кримського ханства та Османської імперії.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1663 р. — перше обрання І. Сірка кошовим отаманом.

1675 р. — переможний похід запорожців на чолі з отаманом І. Сірком на Кримське ханство.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Снігова куля». **Правила гри.** У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Перший учень/учениця називає ім'я, пам'ятку, поняття тощо за вивченою темою. Це слово повторює другий учень/учениця й потім називає своє. Кожен наступний учень/учениця називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник/учасниця гри робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.

 2. Коли почалася колонізація Слобідської України українськими козаками й селянами? **3.** Які чинники впливали на розвиток господарства Слобожанщини? **4.** За рахунок чого відбувалося формування великого землеволодіння козацької старшини? **5.** На яких галузях господарства базувалася економіка Запорозької Січі? **6.** Який кошовий отаман відіграв провідну роль в історії Січі другої половини XVII ст.? **7.** Із якою метою запорожці здійснювали походи проти Османської імперії та Кримського ханства? **8.** Які зміни відбулися у складі запорозького

козацтва в другій половині XVII ст.? Як вони вплинули на розвиток Січі?

 9. Робота в парах. Обговоріть і поясніть походження назви регіону Слобожанщина. Визначте основні причини та етапи колонізації Слобожанщини. Запишіть їх у вигляді хронологічної таблиці в зошиті. **10.** За додатковими джерелами складіть історичний портрет І. Сірка. **11.** Складіть у зошиті таблицю «Господарство Запорозької Січі».

Галузь господарства	Рівень розвитку	Роль в економіці Січі

 12. Як змінювалося адміністративне підпорядкування Запорозької Січі протягом другої половини XVII ст.? **13.** Доберіть приклади втручання Московської держави у відносини між гетьманами та Запорозькою Січчю. **14. Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що в 60—70-х рр. XVII ст. Запорозька Січ була окремою державою?

§ 34—35. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманства І. Мазепи

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ. РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА. У другій половині XVII ст. територія Гетьманщини неодноразово змінювалася, але сталим залишався полково-сотенний устрій, започаткований ще Б. Хмельницьким. У Гетьманщині після обрання І. Виговського гетьманом утвердилася республіканська форма правління, яка вже незабаром стала республікансько-олігархічною. Змінилася й форма державного устрою.

У першій половині 60-х рр. XVII ст. з єдиної держави Гетьманщина перетворилася на нестійке об'єднання, що складалося з Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини та Запорозжя. У першій половині 70-х рр. XVII ст. козацький устрій на Правобережжі було зруйновано, а Запорозжя фактично вийшло з підпорядкування гетьмана. Таким чином, устрій у первинному вигляді зберігся лише на Лівобережній Гетьманщині, а також поширився на новоосвоєні землі Слобідської України.

На Лівобережжі існувало десять полків, які, у свою чергу, поділялися на сотні.

Створений Б. Хмельницьким державний апарат упродовж другої половини XVII ст. не зазнав суттєвих змін. Вища законодавча, виконавча й судова влада належала гетьману. У той самий час відновилася практика скликання Генеральної військової ради, яка суттєво впливала на перебіг подій. Зросла роль Старшинської ради, яка регулярно збиралася та вирішувала важливі поточні справи. Керівні посади обіймала генеральна старшина, яка прагнула обмежити владу гетьмана. Генеральна канцелярія виконувала функції центрального органу управління державою. На місцях діяли полкові й сотенні органи влади. Судочинство залишалося без змін.

Розпад Гетьманщини на три утворення негативно позначився на збройних силах. На початок 70-х рр. XVII ст. загальна кількість козацтва Лівобережної Гетьманщини сягала 30 тис. осіб, у той час як за Б. Хмельницького їх було 100 тис. осіб. Запорозжя могло виставити кілька тисяч козаків. Армія складалася з піхоти, кінноти та артилерії. Вагому частку у війську становили підрозділи найманців.

Від кінця 50-х рр. XVII ст. посилювалося втручання Московії у внутрішні справи козацької України з метою зменшити повноваження й самостійність її державних органів влади. У 1662 р. московський уряд створив Малоросійський приказ, який від імені царя давав згоду на проведення виборів гетьмана, міг забороняти призначення на посади генеральної старшини й полковників, не дозволяв

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були умови «Коломацьких статей» та обставини їх укладення; про постать гетьмана І. Мазепи та початок його гетьманства; якими були становище Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст. та її роль у війні з Османською імперією (1687—1700 рр.); визначення поняття «старшинське землеволодіння».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку політику проводив гетьман І. Самойлович?
2. Як виникла та розвивалася Слобідська Україна?
3. Якими були наслідки Руїни для Правобережжя?
4. Поясніть, що таке олігархія.

Козак на коні. Художник Ю. Брандт

Печатка Малоросійського приказу 1696 р.

Хутір Війська Запорозького на Дніпрі. 1916 р.

Запорожець. Художник С. Васильківський

Старшинське

землеволодіння — форма землеволодіння, що склалася в Українській козацькій державі. Як винагороду за несення служби в козацькому війську старшина отримувала на «ранг» (посаду) землі, села й містечка з державного земельного фонду в тимчасове володіння (рангова, або тимчасова, форма). Також старшина накопичувала землі за рахунок займанщини, купівлі землі в козаків, селян (приватна, або спадкова, форма).

самостійних відносин з іншими державами, перебрав на себе вищу судову владу, контролював дії духовенства. У 1722 р. замість Малоросійського приказу було утворено Малоросійську колегію. Із кінця 50-х рр. XVII ст. розпочалося впровадження воєводської системи правління.

Після Національно-визвольної війни соціальна структура козацької України істотно змінилася. Зникла польська шляхта, католицьке духовенство. Українська шляхта фактично злилася з козацькою старшиною. Наприкінці XVII ст. селяни, міщани, козаки почали втрачати здобуті ними соціальні й майнові права.

Незважаючи на зміни, суспільство продовжувало зберігати становий характер. Воно поділялося на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані верстви. До привілейованих і напівпривілейованих належали старшина, шляхта, духовенство, козаки, міщани, а непривілейованим станом суспільства були селяни. У межах кожного стану існував ще й майновий поділ.

Національно-визвольна війна суттєво вплинула на систему землеволодіння і, відповідно, на господарський розвиток українських земель, оскільки основою господарства залишалося землеробство.

У результаті Національно-визвольної війни селяни отримали землі й угіддя, якими вони користувалися, із займанщиною включно. Вони вважали їх своєю власністю. Оскільки Українська козацька держава проголосила своїми володіннями всі землі старостів, вигнаної шляхти, католицьких храмів, які перейшли до Військового скарбу, то селяни й держава стали співвласниками землі.

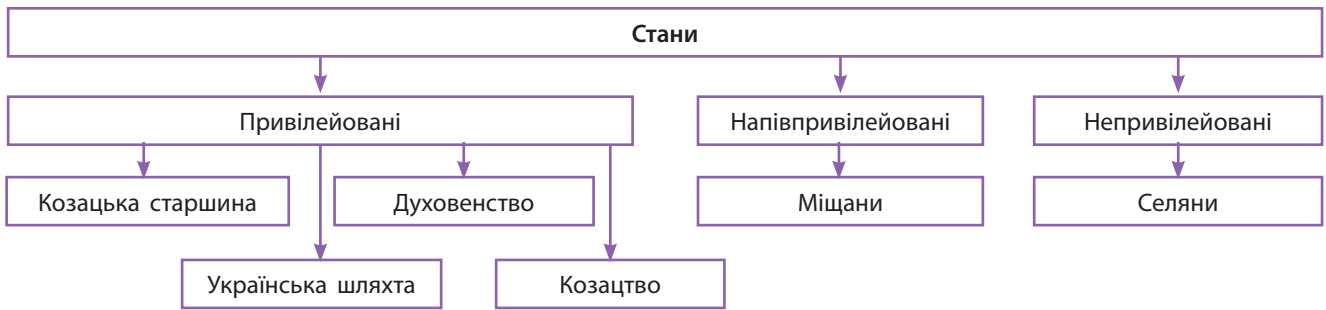
На Лівобережжі села, розташовані на землях Військового скарбу, почали називатися вільними військовими селами. Їхні жителі могли продавати, купувати, дарувати, закладати, передавати у спадок землю. Одночасно вони підпорядковувалися державі, на користь якої виконували повинності й виплачували податки.

Землі козаків не підпорядковувалися Військовому скарбу, і тому вони не сплачували податків, але натомість власним коштом мали нести державну військову службу. У разі ухилення від служби вони виключалися з козацького стану та втрачали право на землю.

На Лівобережжі склалося **старшинське землеволодіння**. Така земельна власність існувала у двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій). Рангова формувалася із царських і гетьманських пожалувань старшині на час обіймання нею посад; приватна — із пожалувань «на підпору дому» або «купольне» (повне) володіння.

Зміцнювалися позиції гетьманського та монастирського землеволодіння. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта, а також монастирі отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини й шляхти селяни втрачали

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА в другій половині XVII ст.

свободу, мусили сплачувати різні податки та виконувати повинності, у монастирських володіннях — іноді відбували панщину.

Таким чином, на Лівобережжі фактично відбувалася поступова ліквідація завоювань Національно-визвольної війни та відновлювалося велике землеволодіння. Новими землевласниками ставала козацька старшина, яка використовувала працю залежних селян.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі загалом спостерігалася піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. У старшинських, монастирських господарствах та господарствах заможних козаків вирощували зерно на продаж. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набували садівництво й городництво. Важливе місце в господарстві посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней. У господарстві старшин, заможних козаків переважала наймана праця, але все частішали випадки використання праці підлеглих селян. Наприкінці XVII ст. панщина поступово набувала постійного характеру.

У цей час також швидко розвивалися й міста та містечка, перетворюючись на центри ремесла, промислів і торгівлі. Загалом на Лівобережжі налічувалися сотні міст і містечок. Спостерігався й розвиток торгівлі, формувалися центри ярмаркової торгівлі. Основні торговельні зв'язки Лівобережна Гетьманщина мала з Московською державою.

2 ОБРАННЯ І. МАЗЕПИ ГЕТЬМАНОМ. «КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ».

Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отаборилося московсько-козацьке військо, за наказом князя В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу **Івану Мазепі** (1687—1709 рр.).

Вступавши на посаду, І. Мазепа підписав новий українсько-московський договір — «**Коломацькі статті**». Вони загалом повторювали текст «Глухівських статей» 1669 р.

Ярмарок у балці.
Художник Ю. Брандт

Українська хата. Художник І. Репін.
1880 р.

? Завдяки чому І. Мазепа став гетьманом?

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА в 1687—1721 рр.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Іван Мазепа народився в 1639 р. в селі Мазепинці поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича. Його юнацькі роки припали на період Національно-визвольної війни та Руїни. Він навчався в Києво-Могилянській колегії та Варшавському єзуїтському колегіумі, вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Нідерландах та Італії. Крім української, І. Мазепа вільно володів російською, польською, італійською, німецькою, французькою, кримськотатарською мовами та латиною. Він служив при дворі польського короля Яна II Казимира, виконуючи дипломатичні доручення. Згодом І. Мазепа опинився в оточенні гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Відвідуючи в службових справах Москву, він налагодив тісні відносини з впливовими особами, наближеними до царя. Усе це було запорукою його успішної діяльності на гетьманській посаді.

Герб І. Мазепи

Проте до «Коломацьких статей» додали деякі нові пункти, які стали наступним кроком на шляху обмеження Московською державою прав Гетьманщини. Так, статті підтверджували 30-тисячний козацький реєстр, права і привілеї гетьмана та старшини. Проте гетьману заборонялося змінювати генеральну старшину на її урядах без дозволу царя. Також гетьман не міг самостійно здійснювати дипломатичні відносини з іншими державами та був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (тобто не мав права робити спроби повернути під свою владу Правобережжя). Крім того, гетьман мусив за наказом царя виставляти козацькі війська проти Кримського ханства й Османської імперії.

У містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися московські воеводи із залозами, а в столиці Гетьманщини Батурині — московський стрілецький полк для контролю над гетьманом. Також документ містив спеціальний пункт, який пояснював відносини між Гетьманщиною та Московською державою: Гетьманщина оголошувалася складовою єдиної держави московського царя. Тобто всі права козаків і Гетьманщини цар міг будь-коли скасувати.

Звістка про підписання «Коломацьких статей» стала поштовхом до заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на маєтки старшин, деяких убивали. Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.

3 ДРУГИЙ КРИМСЬКИЙ ПОХІД 1689 р. АЗОВСЬКІ ПОХОДИ 1695, 1696 рр. Стабілізувавши ситуацію в Гетьманщині, І. Мазепа був зобов'язаний брати участь у подальших воєнних діях проти Кримського ханства. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самара й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Кримське ханство й водночас захищати Гетьманщину від набігів татар. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав туди тисячу злотих.

Навесні **1689 р.** відбувся Другий Кримський похід московсько-козацького війська. 100-тисячне московське військо під керівництвом князя В. Голіцина зі слобідськими полками рушило на Кримське ханство. До нього приєдналися гетьманські полки на чолі з І. Мазепою. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак через нестачу води й продовольства йти у глиб Кримського півострова князь В. Голіцин не наважився та повернув назад. Фактично похід завершився провалом.

Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб відрекомендуватися царям Івану V і Петру I. У цей

І. Мазепа. Гравюра в німецькому виданні 1704 р. (фрагмент)

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1692—1693 рр. І. Мазепі довелося зіткнутися з опором його промосковській політиці. Настроями противників Московії скористався службовець гетьманської канцелярії на ім'я Петрик, який, подавшись на Січ, знайшов там охочих для виступу проти гетьмана. Петрик закликав до боротьби за об'єднання земель Правобережної і Лівобережної Гетьманщини, Запорожжя. Він уклав договір із кримським ханом Саадатом II Гераєм, який визнав його гетьманом, і рушив у похід на Лівобережжя. Проте похід зазнав поразки. Наступного року Петрик заручився ще більшою підтримкою татар: новий хан Селім I Герай надав Петрику орду в 30 тис. осіб. Проте й цей похід виявився невдалим. Історики припускають, що поразки походів Петрика були зумовлені авторитетом І. Мазепи, проти якого не наважилася виступити старшина.

? Як можна оцінити участь українських козаків у війнах Московії з Османською імперією?

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1696 р. для нової війни з Османською імперією запорозькі майстри у Брянську виготовили 42 великі бойові чайки (скампавей). Разом із запорозькими чайками вони склали значну військову силу, яку кошовий отаман Іван Гусак під керівництвом полковника Якима Чалого відправив для підкріплення запорозьких гарнізонів у Кизи-Кермен і Тавань «для воїнського промислу над Кримом і для оборони завойованих в османів городків». Туди ж із козаками рушило і 2,5 тис. московських вояків.

Важливу роль в облозі та здобутті Азова відіграли українські козаки. Похід козацького флоту на чолі з Яковом Морозом відвернув на себе значні сили османського флоту й кримського хана, що значно полегшило штурм Азова.

Козаки в поході на Крим. Невідомий художник

час у місті стався палацовий переворот, здійснений прибічниками Петра I. Тоді І. Мазепа збагнув, що може втратити булаву, і не гаючи часу прибув до Петра, щоб засвідчити свою прихильність і завоювати довіру.

Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади.

У цей час війна Московії з Османською імперією тривала. Упродовж 1690—1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах до району нижньої течії Дніпра та Очакова. Попередній досвід доводив: щоб здобути Кримський півострів, потрібно контролювати узбережжя Чорного моря. Тому в середині 90-х рр. XVII ст. цар Петро I склав план війни з Османською імперією, який передбачав дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і в гирлі Дніпра. Перший похід Петра I в 1695 р. на Азов зазнав невдачі через відсутність флоту. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були більш успішними. Він зміг захопити Кизи-Кермен і Тавань. Проте це не вплинуло на загалом невдалий перебіг подій.

У 1696 р. Петро I разом із козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив другий Азовський похід, і за підтримки новозбудованого флоту Московії та козацької флотилії місто Азов було здобуто.

Воєнні дії точилися й поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна з Османською імперією затягувалася. Це лягло важким тягарем на населення Гетьманщини, яке було змушене утримувати московську армію та споряджати козацькі полки.

У 1699 р. союзники Петра I, країни Священної ліги, уклали Карловицьке перемир'я з Османською імперією. Тоді 30 липня 1700 р. між Московією та Османською імперією був підписаний Константинопольський мирний договір, за яким Московія отримувала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря. Проте сторони зобов'язувалися не будувати укріплень на кордоні Кримського ханства й Гетьманщини. Козаки залишали фортеці Кизи-Кермен і Тавань, але отримували право здійснювати промисли до морів.

Скориставшись війною, Петро I збудував фортецю на лівому березі Дніпра навпроти Січі для контролю над запорожцями.

4 «МОСКОВСЬКІ СТАТТІ» 1689 р. ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ. У 1689 р., через два дні після приходу до влади царя Петра I, гетьман І. Мазепа підписав нові «Московські статті», які виявилися останніми у відносинах між царями й гетьманами. Зміни, що містили статті, стосувалися переважно економічних питань і давали більше свободи гетьману в здійсненні внутрішньої політики. Перш за все «Московські статті» фактично поновлювали податки, уведені І. Самойловичем та скасовані «Коломацькими статтями».

Податки забезпечували економічну незалежність гетьманської скарбниці, а відповідно — автономію Гетьманщини. «Московські статті» також дозволяли І. Мазепі навести лад у гуральництві, що було значним економічним чинником. Крім того, І. Мазепа домігся дуже важливого для зміцнення державної влади в Гетьманщині пункту — проведення огляду й перепису всіх козаків. Цим він прагнув зробити соціальну структуру суспільства стабільною.

Гетьман потурбувався й про те, щоб посилити свою владу, зробивши її верховною не тільки над старшиною, а й над московськими воеводами. Це також було закріплено в новому договорі.

І. Мазепа домігся захисту прав козаків від тиску духовенства, а права всього населення Гетьманщини були захищені від свавілля московських воевод.

Низка пунктів передбачала зміцнення військової сили Гетьманщини. Передбачалося збільшення кількості охотських (найманих компанійських і сердюцьких) полків, які б утримувалися за рахунок світських і церковних осіб. Також збільшувалася присутність московських військ для захисту українських земель від набігів татар.

Таким чином, І. Мазепа, домігшись ухвалення «Московських статей», виразно засвідчив початок реалізації своєї нової внутрішньої політики.

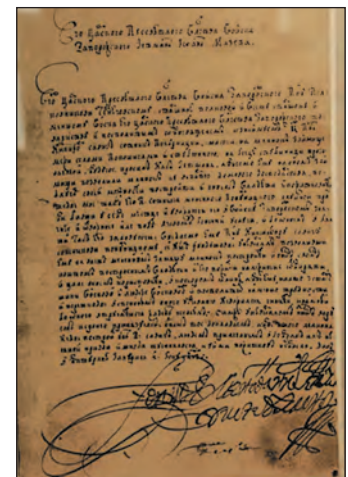
На першому етапі гетьманства І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із царем: доповідав про «витівки» запорожців, придушував соціальні виступи населення, посилав козацькі полки в далекі воєнні походи. За все це гетьман отримував щедрі подарунки від царя. У 1700 р. І. Мазепа здобув найвищий орден — Андрія Первозваного, а пізніше, у 1707 р., — титул князя Священної Римської імперії (від австрійського імператора).

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодінь. У 1701 р. він обмежив панщину для селян, яка не мала перевищувати двох днів на тиждень. Крім того, І. Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши цим перехід до нього з інших суспільних станів.

За роки свого гетьманства І. Мазепа видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям і великим купцям у володіння сотні сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Московії. Він був одним із найзаможніших людей Європи, мав багаті колекції зброї та книг.

Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві.

? Завдяки чому І. Мазепа тривалий час утримував владу?

Універсал гетьмана І. Мазепи про сплату податків із млинів. 1695 р. Фотокопія

І. Мазепа серед своїх добрих справ.
Художник І. Мигура. Гравюра 1706 р.

Проте війсьні потреби вимагали боєздатного козацького війська. У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати військову службу (виборних) і неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

Під час Другого Кримського й Азовських походів І. Мазепа на власні кошти спорудив понад 700 човнів, які ходили по Дніпру, здійснюючи перевезення військ, вантажів і висаджуючи десанти. Із метою оборони південних кордонів гетьман побудував фортеці, зокрема, Новобогородицьку та Новосергіївську на річці Самара.

Одним із найважливіших напрямів загальної державної політики І. Мазепа була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Гетьманщина може зрівнятися з європейськими державами.

Так, під його безпосереднім наглядом і керівництвом було споруджено 12 храмів та відновлено 20. Внесок І. Мазепа в розвиток архітектури й будівництва був настільки вагомим, що тогочасний різновид українського бароко дослідники називають «мазепинським бароко».

Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянської колегії, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

За доби І. Мазепа було видано багато визначних українських книжок. До речі, сам гетьман мав чи не найкращу в тогочасній Україні книгозбірню й обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб. І. Мазепа також сприяв перетворенню Києво-Могилянської колегії на академію (1701 р.). У 1700 р. на українських землях було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум.

На думку дослідників, така цілеспрямована та всебічна культурна діяльність І. Мазепа дає змогу говорити про неї не просто як про благодійництво, а як про зважену далекоглядну державну політику.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- На Лівобережній Гетьманщині та Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувалася панівна верства козацької старшини, шляхти й вищого духовенства. Швидко зростало велике землеволодіння.
- Протягом другої половини XVII ст. швидко розвивалося сільське господарство, що було зумовлено

зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, збільшенням кількості населення й освоєнням нових земель.

- І. Мазепа докладав величезних зусиль для розвитку Української козацької держави. Він здійснив реформу козацького стану, опікувався культурою та освітою, що сприяло духовному розвитку населення.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1689 р. — Другий Кримський похід московсько-козацького війська.

1695, 1696 рр. — Азовські походи московсько-козацького війська.

1698 р. — реформування гетьманом І. Мазепою козацького стану.

1700 р. — Константинопольський мирний договір між Московським царством та Османською імперією.

1701 р. — узаконення панщини, яка не мала перевищувати двох днів на тиждень.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Знайдіть на карті». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Одна команда (двоє осіб) готує перелік із 12 географічних об'єктів, які пов'язані з певними історичними подіями (тут: розвиток Слобожанщини, Січі та діяльність І. Мазепи). Слід називати ці об'єкти не прямо, а лише їхні суттєві ознаки. Інша команда (двоє осіб) за певний час (10 секунд) визначає, про який об'єкт ідеться, і показує його на стінній карті. Третя команда експертів (двоє осіб) контролює коректність завдань і правильність їх виконання.

 2. Охарактеризуйте «Коломацькі статті» 1687 р. Визначте їхні відмінності від попередніх договірних статей. **3.** Чиї інтереси захищав І. Мазепа у внутрішній політиці? **4.** За рахунок чого формува-

лося велике землеволодіння на українських землях? Якими були його основні форми? **5.** Як позначилася на становищі Гетьманщини війна 1687—1700 рр. між Московією та Османською імперією?

 6. Робота в парях. Обговоріть і порівняйте соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **7.** Покажіть на карті (с. 170) місця, де відбулися основні події війни Московії та Османської імперії. **8.** Складіть у зошиті таблицю «Напрями політики І. Мазепи», указавши здобутки, результати.

 9. Завдяки чому І. Мазепа зумів утриматися при владі в умовах палацових переворотів у Москві? **10. Колективне обговорення.** Якими були інтереси Гетьманщини у війнах Московії з Османською імперією?

§ 36—37. Участь Гетьманщини в Північній війні. Конституція П. Орлика

1 ГЕТЬМАНЩИНА В УМОВАХ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ МОСКОВІЇ ТА ШВЕЦІЇ (1700—1721 рр.). У 1700 р. Московська держава розпочала Північну війну зі Швецією, прагнучи захопити східне узбережжя Балтійського моря. Від самого початку козацькі полки постійно брали участь у воєнних діях. Тяжкі умови служби викликали скарги й нарікання. Приводом для невдоволення було й те, що досить часто козаків використовували як дешеvu робочу силу під час будівництва каналів, доріг, фортець тощо.

У 1706 р. Гетьманщина мусила також утримувати в деяких містах московську армію й військові гарнізони. Крім того, з українських земель у великій кількості вивозили зерно та інші продукти. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі, посилювало невдоволення політикою московського царя.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Так, зокрема, гостру реакцію викликав указ 1705 р. про перетворення двох козацьких полків, висланих до Пруссії, на регулярні драгунські. Серед козацької старшини поширювалися чутки про

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про перебіг Північної війни та участь у ній України; про повстання С. Палія; якими були обставини переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII; про роль Полтавської битви в подальшій долі України; про гетьманство П. Орлика та його Конституцію; як було остаточно ліквідовано козацтво на Правобережжі; визначення поняття «політична еміграція».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку політику здійснював І. Мазепа на початку свого гетьманства? **2.** Який вплив на Україну мали війни Московської держави кінця XVII ст.?

? У чому проявлялася згубність Північної війни для розвитку Гетьманщини?

? Чи можна вважати повстання С. Палія успішним?

ще суттєвіші зміни. Непевність майбутнього Гетьманщини примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею держави.

I. Мазепа почав розуміти згубність відносин Гетьманщини з Московією.

2 ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ С. ПАЛІЯ (1702—1704 рр.).

У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі. Гетьману С. Самусю та полковникам наказали розпустити полки. Однак вони відмовилися виконати це розпорядження та розпочали боротьбу проти польського панування, яку сучасники називали «**другою хмельниччиною**», або «**паліївщиною**». На чолі цього повстання став полковник **Семен Палій (Гурко)**.

Програма боротьби містилася в його словах: «Я поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише я один маю право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

Відверта боротьба проти Польщі розпочалася в 1701 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. У **1702 р.** повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки.

Коронний гетьман С. Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові, але на захист міста піднялися всі жителі.

Семен Палій. Невідомий художник. XIX ст.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Семен Палій (Гурко) народився на початку 40-х рр. XVII ст. у містечку Борзна на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Освіту він здобув у Києво-Могилянській колегії, потім став козаком Ніжинського полку, служив у війську П. Дорошенка. Із кінця XVII ст. С. Гурко перебував на Запорозжжі, де швидко завоював авторитет серед козаків і дістав прізвисько Палій. У 1683 р. С. Палій очолив козацький загін, що разом із польськими військами захищав Відень від вторгнення Османської імперії. Ян III Собеський називав його «віденським богатирем». Після повернення з походу С. Палій оселився на Правобережжі. Коли польський уряд оголосив про формування козацьких полків, С. Палій разом із кількома сотнями запорожців заснував полк із центром у місті Фастів. Під його управлінням була територія колишніх Білоцерківського, Канівського, Чигиринського та Уманського полків. Проте на ці землі прагнула повернутися й шляхта. Козацькі звичаї заважали поширенню панщини, що викликало конфлікт зі шляхтою, який переріс у відкрите протистояння. Ситуацію загострило укладення «Вічного миру» між Польщею та Московією, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. Це перекреслило плани С. Палія. На всі його звернення до царя взяти Правобережжя під свою владу той відповідав відмовою, натомість пропонуючи С. Палію переселитися на Січ. С. Палій на це не погодився. У 1689 р. він із загоном козаків напав на Немирів, де перебував прихильний до Польщі гетьман Г. Гришко. Узяти місто не вдалося. С. Палія заарештували й ув'язнили. За рік козаки його звільнили, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою політику.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З інструкції послам від шляхти Київського воєводства на розгляд сейму (листопад 1701 р.)

Хоч конституція миротворчого сейму 1699 р. всі козацькі війська на ділі заборонила, все-таки бунтівник Палій не хоче підкорятися законам, а також не хоче слухати й виконувати наказів їхньої милості панів-гетьманів і навіть захопив Фастів, що належить до Київського єпископства, і багаті землі. На захоплених землях він зробив собі кордон на річці Тетерів, козаки ж його зазнають великих утисків, дає на зиму, а також влітку притулок бідним людям; грабує, робить такі наскоки, що загрожує нашій любій батьківщині (Польщі).

Наше воєводство стало поживою для грабіжників... Поставити питання про Палія та його похідний полк і щоб якнайефективніше були вжиті заходи, такі, як суворі закони минулого сейму, щоб прийняти рішення про вигнання Палія з нашого воєводства і з Фастова, а також щоб він сам був притягнутий до відповідальності за заподіяні злочини.

? 1. Як відреагував С. Палій на ліквідацію Польщею козацтва? 2. Яких заходів щодо С. Палія вимагала шляхта?

Після невдалої облоги міста польські війська відступили на Поділля, а козаки С. Палія зайняли територію майже всієї Правобережної Гетьманщини та вигнали звідти шляхту.

Влітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою, набувши рис національно-визвольної боротьби. У листопаді повсталі захопили опорний пункт Речі Посполитої на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом Немирів. Для приборкання виступу Польща кинула 15-тисячний загін під командуванням Адама Сенявського. Повстання було придушено на Поділлі та Брацлавщині.

Повстання тривало в дуже складних зовнішніх умовах. Вирувала Північна війна. Річ Посполита розділилася на два ворожі табори: один на чолі з королем Станіславом Лещинським підтримувала Швеція, інший на чолі з королем Августом II Сильним — Московія. І хоча повстання відповідало інтересам Швеції, його лідери сподівалися на підтримку московської влади й лівобережного гетьмана.

Лише навесні 1704 р. московські війська та українські козаки, очолювані гетьманом І. Мазепою, виступили в похід, щоб надати допомогу королю Августу II в боротьбі зі Швецією. У той самий час гетьман мав надії на відновлення єдності Української козацької держави.

Повстання припинилося влітку 1704 р. після вступу І. Мазеви на Правобережжя. С. Палія як можливого претендента на гетьманську булаву було заарештовано й за згодою царя заслано до Сибіру.

Правобережні землі опинилися під управлінням І. Мазеви, який фактично став правителем об'єднаної Гетьманщини. На цих землях він проводив обережну політику. З одного боку, було збільшено кількість козацьких полків до семи: уся старшина, крім С. Палія, залишилася на своїх посадах. З іншого — каралися «бунтівники» й підтримувалася шляхта.

У 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив стрімкий похід, завдавши поразки

Пам'ятник на честь визволення міста Біла Церква (Київська обл.) у 1702 р. козаками під проводом С. Палія

Августу II, який був одночасно правителем Саксонії. Петро I опинився перед вибором: приєднати до Московії Правобережжя й тим самим налаштувати проти себе польську шляхту чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши промосковські сили. Він вирішив, що краще мати в Польщі промосковські сили при владі й контролювати всю країну, ніж заволодіти однією її частиною. Проте це не влаштувало І. Мазепу. Ситуація, що склалася, стала ще одним поштовхом до виступу гетьмана проти московського царя.

? Чи був закономірним перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII?

Московські війська вриваються в Батурин у листопаді 1708 р. Сучасний малюнок.

Меморіал пам'яті жертв Батуринської трагедії (Чернігівська обл.). 2004 р.

З ПЕРЕХІД І. МАЗЕПИ НА БІК КАРЛА XII. Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII. У 1708 р. Карл XII із 35-тисячною армією вирушив у похід на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Адам Левенгаупт із 16-тисячним військом, важкою артилерією та додатковими припасами. Шлях на Москву був перекритий великими залогами московських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII, віддаючи перевагу маневреній війні, вирішив здійснити обхід через Білорусію. Проте через бездоріжжя, вороже ставлення місцевого населення шведська армія просувалася повільно. Ударом для неї став розгром московським військом армії А. Левенгаупта поблизу села Лісне в Білорусії. Після цього шведський король рушив на українські землі, де сподівався на допомогу І. Мазепи. Гетьман опинився перед вибором: відверто підтримати Швецію або залишитися на боці Петра I. 4 листопада **1708 р.** гетьман вирішив приєднатися до Карла XII.

Дізнавшись про вчинок І. Мазепи, цар Петро I наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси зброї, артилерії та продовольства.

Долю міста вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний вхід, через який московські війська проникли в Батурин та вчинили погром. Місто було спалене, а населення вбито. Загалом у Батурині, за різними оцінками, було знищено від 11 до 14 тис. осіб, у тому числі дітей, жінок, літніх людей. І. Мазепу оголосили зрадником.

На Старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано **Івана Скоропадського** (1708—1722 рр.).

Крім того, Петро I звернувся до населення із закликком бути вірним йому, а на Січ відправив дарунки та гроші. Через кілька днів більшість старшини залишила І. Мазепу, підписала присягу на вірність царю й визнала гетьманом І. Скоропадського.

Проте до І. Мазепи й Карла XII приєднався кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко із частиною запорожців. 8 квітня 1709 р. І. Мазепа та К. Гордієнко підписали з Карлом XII угоду, яка передбачала утворення на

ЦІКАВІ ФАКТИ

Напередодні виборів нового гетьмана в Глухові відбулася церемонія ганебної страти опудала, що символізувало І. Мазепу. 23 листопада 1708 р. в Москві, а також у Глухові було проголошено церковну анафему (прокляття) І. Мазепі. Понад 200 років (аж до 1917 р.) анафему українському гетьману повторювали священники Російської імперії. Анафему проголошували навіть у тих церквах, що були збудовані коштом І. Мазепи, де в інших молитвах за церковними правилами йому висловлювали хвалу й вічну пам'ять. Українська православна церква зняла з І. Мазепи анафему в 1994 р., а Константинопольський Патріарх — у 2019 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після погрому Січі в 1709 р. запорожці заснували Кам'янську Січ, сподіваючись незабаром повернутися на старі місця. Проте в 1711 р. московські війська зруйнували її. Частина запорожців знайшла притулок у володіннях кримського хана — урочищі Олешки, де створила ще одну Січ. Незважаючи на позитивне ставлення хана до козаків, їм заборонили зводити укріплення й мати гармати. Так, вони виявилися беззахисними перед свавіллям татар. Матеріальне становище козаків Олешківської Січі було значно гіршим, ніж на Запорожжі, що викликало невдоволення. У 1728 р. козаки під проводом І. Гусака заарештували кошового отамана К. Гордієнка — непримиренного ворога Російської імперії, спалили будівлі та рушили на місце Чортомлицької Січі. Проте московська влада категорично заборонила їм відновлювати Січ. Зазнавши невдачі, козаки повернулися у володіння кримського хана й оселилися на місці Кам'янської Січі. У 1733 р. після смерті К. Гордієнка в умовах загострення відносин з Османською імперією російська влада дозволила запорожцям повернутися. У 1734 р. козаки заснували Нову (Підпільненську) Січ, що проіснувала до 1775 р.

українських землях, що перебували у складі Московії, князівства під формальним протекторатом Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не порушували, оскільки шведський король визнавав їх частиною Польщі. Однак цим планам не судилося здійснитися.

Петро I продовжував каральні заходи в Україні. У **квітні 1709 р.** московські війська під командуванням П. Яковлева здійснили похід на Запорожжя, у результаті якого була знищена Чортомлицька Січ. Лише незначній кількості запорожців удалося втекти у володіння кримського хана.

4 ПОЛТАВСЬКА БИТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. Навесні 1709 р. основні шведські сили і козаки І. Мазепи підійшли до Полтави. Залога міста, що складалася з козаків і московських воїнів, відмовилася здатися. Облога тривала три місяці. Тим часом до Полтави підійшли головні московські сили. Вирішальна битва Північної війни між шведською і московською арміями відбулася **27 червня 1709 р.**

Московські війська розмістилися табором на північ від Полтави поблизу села Яківці. Їхній лівий фланг прикривав ліс, правий — глибокі яри, а з тилу — річка Ворскла. Козацькі полки І. Скоропадського розмістилися між Малими Будищами та Решетилівкою, щоб не допустити відступу шведських військ на Правобережжя. Загалом московська армія налічувала 42—60 тис. осіб і 72 гармати, хоча деякі дослідники називають значно більші цифри (150 тис. осіб). Шведські сили оцінюються в 12—30 тис. осіб і чотири гармати.

? Чому Полтавська битва вирішила подальшу долю Гетьманщини? Поясніть свою точку зору.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА (1709 р.)

- Розташування й дії армій:
- московської
 - шведської
 - Московські редути на полі бою
 - Утеча шведської армії

ЦІКАВІ ФАКТИ

На місці битви Петро I влаштував бенкет, на який запросив шведських полонених воєначальників. Цар проголосив тост за своїх учителів, як він назвав шведів.

? Чи був запропонований П. Орликом конституційний устрій актуальним на той час?

Політична еміграція — вимушена зміна місця проживання або переселення зі своєї батьківщини в інші країни з політичних причин.

Шведський король Карл XII, який мав удвічі менше сил, наважився дати московським військам вирішальний бій. 8 липня шведська армія, що вишикувалася чотирма колонами, на світанку рушила полем на московський табір. Проте шведські війська несподівано натрапили на редути — польові земляні укріплення. Прохід між редутами й атака московської кінноти завдали шведам відчутних втрат. До того ж їхній лівий фланг загубився в лісі й був знищений.

Після кількогодінного важкого бою шведські війська опинилися перед головними московськими силами, що вийшли з укріпленого табору. Шведський король вирішив атакувати їх, зосередивши свої відбірні війська на флангах. Армія Карла XII зуміла прорвати лівий фланг московських військ. Тоді Петро I сам повів в атаку свої резерви, які підтримала артилерія. Шведські війська були відкинуті. Карлу XII заважало керувати боєм поранення в ногу, яке він дістав напередодні. Під час битви він упав із коня й знепритомнів. Шведські воїни вирішили, що король загинув, і кинулися тікати. У їхній тил ударили козаки І. Скоропадського.

До 11-ї години ранку Полтавська битва завершилася поразкою шведського війська, яке втратило понад 12 тис. осіб убитими, пораненими й полоненими. Московські втрати склали 1345 осіб убитими та 3290 пораненими.

Після поразки І. Мазепа й Карл XII втекли у володіння турецького султана. Петро I доручив своєму послу в Стамбулі підкупити великого візира, якому обіцяли значну винагороду за видачу І. Мазепа.

Ця звістка схвилювала гетьмана й остаточно підірвала його слабе здоров'я. 22 серпня 1709 р. він помер. Тіло І. Мазепа відвезли в місто Галац (Румунія) і в колі військової старшини й короля Карла XII поховали в міському монастирі.

5 ГЕТЬМАН П. ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ. ЛІКВІДАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ. 16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом було обрано найближчого соратника І. Мазепа — генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика**. Він очолив першу українську **політичну еміграцію** в Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Під час козацької ради було прийнято складений П. Орликом документ «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького». Пізніше цей документ дістав назву **Конституція П. Орлика**, або **Бендерська Конституція**. Це була угода між старшиною та козаками, з одного боку, та гетьманом — з іншого. Уперше новообраний гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко визначалися умови, за яких він отримував владу.

Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української козацької держави,

ЦІКАВІ ФАКТИ

Конституція П. Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У документі проголошувалася незалежність України від Московії та Речі Посполитої; обґрунтовувалися протекторат шведського короля та союз із Кримським ханством.

Територія України визначалася Зборівським договором 1649 р. Козакам поверталися їхні території в Наддніпрянщині. За Конституцією П. Орлика при гетьмані утворювався представницький орган влади — Генеральна військова рада із законодавчими функціями, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та делегатів від запорожців; рада збиралася тричі на рік — на Різдво, Великдень, Покрову.

Генеральний військовий суд, до якого гетьман не міг втручатися, отримував право судити за злочини (кривди й провини) як гетьмана, так і старшину. Державна скарбниця й майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана відводилися окремі землі. Установлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом. Спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення. Гетьман мав захищати козацтво та все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Пилип Орлик походив із давнього чеського роду. Його батько загинув у війні з Османською імперією. Навчався П. Орлик спочатку в єзуїтському колегіумі у Вільні, а потім у Києво-Могилянській колегії. Він був освіченою людиною, знав кілька європейських мов. П. Орлик обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана І. Мазепи.

Конституція П. Орлика стала зразком тогочасної політичної думки не тільки в Україні, а і взагалі в Європі.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної військової ради. У ній були закладені основи принципу розподілу

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького» (1710 р.)

Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке Військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом [повагою] їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідує городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, із кожного полку до загальної ради мають бути вибрані за гетьманською згодою генеральні радники по одній значній, старовинній, добре розумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи

приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи...

...Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значкового товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б гонор гетьманський зважився образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має права карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на Генеральний військовий суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести.

? 1. Хто і на яких підставах мав входити до загальної ради? 2. Які функції виконувала загальна рада? Як вона обмежувала владу гетьмана? 3. Хто здійснював судочинство? Які обмеження гетьманської влади були передбачені?

Пам'ятник П. Орлику в Києві.
Скульптор А. Куц, архітектор
О. Стукалов. 2011 р.

Схвалення Конституції П. Орлика.
Сучасний малюнок

Булава, яку, за легендою, успадкував
П. Орлик після І. Мазепи. XVIII ст.
Експонат Публічної бібліотеки міста
Лінчепінг (Швеція)

законодавчої, виконавчої та судової влади, упроваджувалася виборність посад.

Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка через послаблення гетьманської влади отримала можливість більшої участі в управлінні державою. Конституція П. Орлика до 1714 р. діяла на тій частині Правобережної України, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на звільнення України з-під московської влади. Він уклав угоди з кримським ханом Девлетом II Гераєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля Станіслава Лещинського з метою спільного визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До них приєдналася Османська імперія, яка 20 листопада 1710 р. оголосила війну Московії. За планом союзників передбачалося здійснити похід із метою звільнення Правобережної України.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тис. запорожців вирушив на Слобідську Україну. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12 тис. захоплених бранців повернувся до Кримського ханства. Тим часом П. Орлик із 5 тис. запорожців, 20—30-тисячною татарською ордою та польським загоном рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю й узяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тис. місцевих козаків на чолі з полковником С. Самусем. Однак після звістки про наближення московських військ татари припинили облогу та почали брати ясир (10 тис. жителів). Місцеві козаки залишили гетьмана й кинулися рятувати своїх близьких. П. Орлик втратив мало не все своє військо й був змушений припинити похід. Він повернувся до Бендер. Козаки С. Самуся відмовилися відступити та продовжили боротьбу. Вирішальна битва з московськими й польськими військами відбулася під час оборони Богуслава. С. Самусь та його прихильники потрапили в полон і були заслані до Сибіру.

Влітку 1711 р. Петро I розпочав воєнну кампанію проти Османської імперії — Прутський похід. Московська армія вирушила до Молдавії, де її господар підняв анти-турецьке повстання. 8—9 липня на річці Прут відбулася вирішальна битва. Московська армія була оточена турецьким військом, і Петро I зміг вирватися лише завдяки підкупу та значним політичним поступкам.

За Прутським мирним договором 1711 р. Московська держава повертала Османській імперії Азов, знищувала свої фортеці, нещодавно збудовані на Запорожжі, та зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Окремий пункт стосувався українських земель, від яких Московська держава мала відмовитися та повернути під протекторат Кримського ханства й Османської імперії. Проте через нечітке формулювання було

незрозуміло, про що йдеться, — Запорозжя, Правобережжя або всю Гетьманщину.

Московія зволікала з виконанням умов договору. Зрештою наприкінці 1711 р. Османська імперія висунула вимогу передати під її протекторат усю Наддніпрянську Україну з Києвом відповідно до умов Прутського мирного договору. Проте Московська держава не погодилася на ці умови.

У результаті переговорів за сприяння англійського й голландського послів було досягнуто домовленостей, що Московія відмовляється від Правобережжя (крім Києва з околицями) і західної частини Запорозжя (землі на правому березі Дніпра з Кодаком), а Османська імперія не висуває претензій на інші запорозькі землі та Лівобережну Україну.

Ці домовленості були зафіксовані в московсько-турецькому договорі, підписаному у квітні 1712 р., та Адріано-польському договорі 1713 р. Вони стали тяжким ударом для П. Орлика та його сподвижників.

Розуміючи, що Правобережжя втрачене, царський уряд аж до 1714 р. переселяв місцеве населення на Лівобережжя з метою позбавити П. Орлика будь-якої підтримки.

Україна знову залишалася розділеною. Влада ж П. Орлика над Правобережжям, отримана згідно з указом султана, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Річчю Посполитою. Ще в 1712 р. польський сейм ухвалив рішення про скасування полкового устрою на Правобережжі. У 1714 р. московські війська передали Польщі Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися через Дніпро. Польща остаточно відновила свою владу на Правобережжі.

Лінійний корабель «Гото Предестинація» («Боже передбачення») — флагман Азовського флоту Петра I. Художник П. Бергман. 1700 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Лінійний корабель «Гото Предестинація» («Боже передбачення») був побудований у 1700 р. на верфі у Воронежі. У 1711 р. після невдалого Прутського походу він став власністю Османської імперії.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З указу Петра I білоцерківському полковнику А. Танському (23 вересня 1711 р.)

Тому що, згідно з укладеними з поляками трактатами про вічний мир, тогочасну задніпровську Україну (Правобережжя) з її рубежами, точно в трактатах записаними, належить залишити полякам, — то тамтешнім полковникам з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною, козаками й іншими, що в підданстві нашому вірно бути бажають, із жінками й дітьми, із їхніми рухомими пожитками перейти на проживання в Малу Росію, в тамтешні полки, де хто побажає, та з тієї ж сторони від містечка Трахтемирова вниз на Дніпрі, аж до гирла ріки Тясмин, з усіх містечок і сіл жителів перевести в Малу Росію, а тим землям бути пустими завжди і на них поляків ніяких не поселяти... а хто там які свої маєності має, хутори й інші підприємства

залишить, ті від нас, государя, нашої царської величності, в Малій Росії маєностями також нагороджені мають бути. І котрі там під державою нашою нам вірно служили — і надалі служити будуть.

Такі ж нашої царської величності укази і в інші задніпровські (правобережні) полки полковникам послані.

? 1. Кому мали відійти правобережні землі? 2. Хто підлягав переселенню з Правобережжя? Куди Петро I переселяв правобережне українське населення? 3. Яку долю визначав цар правобережним українським територіям? 4. Які компенсації за втрачені статки передбачалися козацькій старшині?

Підписання Ніштадтського мирного договору в 1721 р. Художник П. Шенк (Молодший)

Однак ці землі не стали пустою. Уже з 20-х рр. XVIII ст. почалося їх активне заселення й відродження. Хоча вирішальна роль у цьому процесі належала вже не козацтву.

У червні 1714 р. П. Орлик виїхав із Бендер у подорож до країн Європи, де намагався отримати допомогу в боротьбі проти Московської держави. У 1720 р. він подався до Німеччини, а згодом до Франції. Однак підтримки у правителів європейських держав гетьман не знайшов.

Після підписання Ніштадтського мирного договору в 1721 р. між Московією та Швецією перебування українських політичних емігрантів у всіх європейських столицях не схвалювалося. До того ж за наказом Петра I непокірного гетьмана намагалися заарештувати.

У 1722 р. П. Орлик був змушений переїхати до володінь Османської імперії, де прожив останні 20 років свого життя. Усі його дипломатичні зусилля виявилися марними.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Північна війна стала важким тягарем для українського народу. Проти політики московського царя виступив гетьман І. Мазепа.
- Гетьман І. Мазепа у своїх діях покладався на хитрість, вигоду та інтриги, а не на героїзм і відданість народу та його провідників. Поразка Швеції в битві під Полтавою стала й провалом планів гетьмана на здобуття незалежності Україною.
- Створення козацьких полків на Правобережній Гетьманщині відроджувало традиції національного

державотворення. Вагома роль у цьому процесі належала С. Палію.

- Незважаючи на те, що на певний час вдалося об'єднати дві частини України, міжнародне становище склалося не на її користь. Зрештою Правобережжя залишилося у складі Речі Посполитої, а козацький устрій на цих землях був ліквідований.
- П. Орлик збагатив українську та світову історію першою Конституцією в сучасному розумінні цього слова.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1700—1721 рр.** — Північна війна.
- 1702—1704 рр.** — повстання С. Палія («паліївщина»).
- 1708 р.** — укладення договору гетьмана І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII.
- 1708 р.** — знищення московськими військами гетьманської столиці — міста Батурин.

- Квітень 1709 р.** — зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі.
- 27 червня 1709 р.** — Полтавська битва.
- 1710 р.** — Конституція П. Орлика.
- 1711 р.** — Прутський похід московського царя Петра I.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- **1.** Перевірте свої знання за навчальною грою «Відгадайте героя або героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці ім'я історичної особи та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гра проводиться в парах, малих групах або з усім класом. **2.** Для кращого запам'ятовування дат проведіть гру «Три на чотири». **Правила гри.** Учні та учениці мають за визначений час заповнити пропуски в таблиці.

Дата	Подія	Наслідки
1702—1704 рр.		
	Зруйнування Чортомлицької Січі	
		Втеча гетьмана І. Мазепи у володіння Османської імперії
1710 р.		

 3. Колективне обговорення. Що підштовхнуло І. Мазепу на союз зі Швецією? **4.** Які воєнно-політичні дії Петра I стали відповіддю на союз І. Мазепи з Карлом XII? **5. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чим гетьманство П. Орлика відрізнялося від правління всіх його попередників. **6.** Із якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти й Конституції...»? **7.** Чому походи П. Орлика в Україну зазнали поразки?

 8. Спираючись на додаткові джерела, складіть історичний портрет І. Мазепи, П. Орлика (на вибір). **9.** Простежте за картою (с. 170) події Північної війни на землях тогочасної України. Визначте території, охоплені повстанням С. Палія 1702—1704 рр., напрямки походів П. Орлика на Правобережжя.

 10. Колективне обговорення. Чому національно-визвольне повстання на Правобережжі 1702—1704 рр. називали «другою хмельниччиною»?

§ 38—39. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

1 **ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ МОСКОВЬКОМУ ПАТРІАРХАТУ.** Із моменту прийняття Української козацької держави під царський протекторат московська влада не припиняла спроб підпорядкувати православну церкву в Україні владі Московського патріарха. Це дало б їй змогу контролювати не тільки політичне, а й духовне життя на українських землях.

Під час укладення українсько-московського договору 1654 р. Москва вже пропонувала ідею підпорядкування Київської митрополії. Проте українська делегація рішуче її відкинула. Водночас Українська православна церква на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, шість полковників, чотири полки, січовики відмовилися присягнути царю. Москва ж прагнула в будь-який спосіб закріпитися в козацькій Україні. Скориставшись розміщенням у Києві московських військ, Москва все ж таки змусила митрополита скласти присягу, але потім за його життя не робила жодних спроб «підкорити Київ».

Смерть Сильвестра Косова 13 квітня 1657 р. активізувала боротьбу за Київську митрополію. Проте новообраний митрополит Діонісій Балабан відкинув пропозиції Москви і в 1658 р. був затверджений Вселенським (Константинопольським) Патріархом. Діонісій підтримав гетьмана І. Виговського та взяв активну участь у розробці Гадяцької угоди. Щоб позбутися московського впливу, Діонісій переїхав із Києва, де була московська залага, до Чигирини.

Проте, скориставшись усуненням від влади І. Виговського, Московія домоглася включення до «Переяславських статей», що були підписані з Ю. Хмельницьким, пункту про перехід Київської митрополії в підпорядкування Московського патріарха. Українське духовенство майже в повному складі проігнорувало цей пункт. Тоді Москва вирішила створити паралельну промосковську церковну владу. Місцєблюстителем митрополичого престолу в Києві

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як Українська православна церква була підпорядкована Московському патріарху; про особливості розвитку української культури наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.; про основні здобутки української культури цієї доби; імена видатних представників української культури; визначення понять «Священний Синод Російської православної церкви», «фортифікаційне будівництво», «монументальне будівництво».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були основні риси української культури попередньої доби? **2.** Назвіть головні здобутки української культури XVII ст.

? Чому Москві вдалося підпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху? Які це мало наслідки?

Митрополит Сильвестр Косів (1647—1657 рр.). Ікона в Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві

Митрополит Діонісій Балабан (1657—1663 рр.). Невідомий художник. XVIII—XIX ст.

Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (1663—1675 рр.). Невідомий художник. XVII ст.

був проголошений Лазар Баранович. Однак він дотримувався нейтралітету у відносинах між митрополитом Діонісієм та Москвою. У 1661 р. Москва замінила його на Мефодія. Діонісій не став миритися із черговим посяганням Москви на власну канонічну територію. Він призначив на білоруську кафедру Йосипа Нелюбовича-Тукальського, а також домігся від Вселенського Патріарха анафеми для Мефодія.

Дії Діонісія підтримав Московський патріарх Никон, який прагнув влади над царем. Варто зазначити, що Мефодія не сприйняли на Лівобережжі, а місцеве духовенство сприяло виголошенню йому анафеми. Цар Олексій Михайлович був змушений відступити від своїх намірів. 1 січня 1663 р. він надіслав Вселенському Патріарху вибачення за втручання в його справи та пообіцяв ув'язнити Мефодія.

Проте ситуація змінилася вже за кілька місяців після смерті митрополита Діонісія. Під час виборів наступного митрополита жоден претендент не набрав більшості голосів, тому обидва (Йосип Нелюбович-Тукальський і Антоній Вінницький) оголосили себе переможцями. Польський король Ян II Казимир затвердив обох. А тим часом лівобережний гетьман І. Брюховецький попросив царя прислати митрополита з Московії. Разом із тим через царя він домігся зняття анафеми з Мефодія.

Звістка про можливе прибуття в Київ Московського митрополита обурила київське духовенство, особливо Мефодія. Московська влада знову відступила, вирішивши відривати канонічні землі Київської митрополії частинами. Так, вона спробувала підпорядкувати собі Чернігівське єпископство, яке було проголошено архієпископством, на чолі з Лазарем Барановичем. Однак Вселенський Патріарх виступив категорично проти, а в 1668 р. визнав єдиним Київським митрополитом Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Митрополит став «правою рукою» гетьмана П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання Гетьманщини й відкидав будь-які пропозиції Москви.

У 1675 р. Йосип Нелюбович-Тукальський помер, і за Київську митрополію спалахнула нова боротьба. Розкол Гетьманщини позначився й на Київській митрополії. Лівобережжя тривалий час підпорядковувалося місцєблюстителю Лазарю Барановичу. А на Правобережжі були ставленики польського короля єпископи Антоній Вінницький та з 1679 р. — Йосиф Шумлянський. Також певний час на території, підконтрольній Османській імперії, перебував представник Вселенського Патріарха грек Панкратій.

Переломними стали події першої половини 80-х рр. XVII ст. Московський патріарх домігся від Вселенського Патріарха вільних виборів у Києво-Печерській лаврі після

Свято-Троїцький монастир у Чигирині. Резиденція митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

Засідання боярської думи в Москві в 1686 р., де вирішують питання щодо приєднання Київської митрополії до Московського патріархату. Художник А. Рябушкін. 1893 р.

смерті її настоятеля Інокентія Гізеля. Вибраний митрополит Варлаам Ясинський відмовився їхати до Москви та отримав благословення від місцєблюстителя Лазаря. Проте водночас рішення польського короля призначити Йосифа Шумлянського власником усіх володінь Києво-Печерської лаври змусило Варлаама Ясинського 26 лютого 1685 р. підписати підтверджувальну грамоту з Москви. Таким чином, завдяки маніпуляціям Києво-Печерську лавру було вилучено з-під влади Вселенського Патріарха й підпорядковано Московському патріарху. Московський уряд надіслав Вселенському Патріарху Якову царську грамоту з пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати Київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори Київського митрополита та відрядити його на висвячення до Москви.

На соборі, на якому не було жодного єпископа (усі відмовилися брати участь у неканонічному дійстві), митрополитом Київським було обрано Луцького єпископа Гедеона (князь Григорій Святополк-Четвертинський). Для створення масовості на собор зігнали нижче духовенство та представників козацької старшини. У грудні 1685 р. Гедеон отримав дозвіл на митрополію, ставши «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі», а традиційна частина титулу Київських митрополитів — «і всієї Русі» — була вилучена. До травня 1686 р. Київська митрополія була під владою Вселенського Патріарха, поки її не перебрав на себе Московський патріарх.

Найголовнішим наслідком цієї події було те, що українська церква почала втрачати свою самобутність.

Лише 11 жовтня 2018 р. Синод Константинопольського патріархату скасував владу Московської патріархії над українськими землями.

? Чому для Москви рішення про приєднання Української православної церкви було політичним, а не релігійним?

Митрополит Гедеон. Невідомий художник. XVIII ст.

Митрополит Димитрій Туптало.
Невідомий художник.
Кінець XVIII ст.

Паїсій Величковський.
Невідомий художник

Священний Синод Російської православної церкви — орган управління, що діяв у Російській імперії з 1721 до 1917 р., який замінив владу патріарха. Синод Російської православної церкви Московського патріархату мав статус вищої державної установи. Його очолював оберпрокурор (ця посада прирівнювалася до міністерської). Синод підпорядковувався імператору.

2 ПРИБОРКАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ІМПЕРСЬКОЮ ВЛАДОЮ.

Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату стало для неї катастрофою. Вона втратила колишню самостійність.

Московський патріарх започаткував процес відділення від митрополії окремих епархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Киево-Межигірський і Киево-Печерська лавра), які почали безпосередньо підпорядковуватися патріарху. Ті епархії, які розташовувалися на території Речі Посполитої, приєдналися до греко-католицької церкви (у 1691 р. до неї перейшла Перемишльська епархія, 1700 р. — Львівська, 1702 р. — Луцько-Острозька). Лише ченці Манявського скиту зберегли зв'язок зі Вселенським Патріархом аж до закриття монастиря австрійською владою в 1785 р.

Дуже швидко Московський патріарх Іоаким виявив інтерес до внутрішніх справ митрополії. Уже в 1686 р. він закріпив за собою духовний нагляд (контроль вищих ієрархів над діяльністю нижчого духовенства), а згодом Москва почала втручатися в друкарство. Наприклад, у 1689 р. надійшла вимога погоджувати тексти з патріархом, у 1693 й 1720 рр. установили обмеження та заборону україномовного друку.

Московські церковні собори 1689 та 1690 рр. засудили київське богослов'я за унійні «превратные толкования», зауваживши, що Вселенські Патріархи не мали можливості стежити за твердістю віри: під заборону потрапили навіть твори чинного єпископа Лазаря Барановича.

Поступово Київська митрополія була повністю ослаблена — у ній не залишилося жодного єпископа. У 1722 р. Київську митрополію понизили до архієпископства та скасували виборність її ієрарха.

Військово-політичний виступ І. Мазепи позначився на українському духовенстві, яке здебільшого ще зберігало антимосковські настрої. Українське духовенство, усвідомивши, що Українська козацька держава вже не може бути йому опорою, почало швидко переорієнтовуватися на Москву.

Восени 1708 р. Київський митрополит під тиском царя наклав анафему на гетьмана І. Мазепу, який дуже багато зробив для розвитку церков.

Після Полтавської битви 1709 р. ректор Києво-Могилянської академії **Феофан Прокопович** виголосив довгу проповідь перед Петром I, у якій засуджував І. Мазепу й висловлював свою прихильність владі. Пізніше саме за пропозицією Феофана Прокоповича цар розпочав зміни щодо європеїзації Московської держави. Він підтримав прагнення царя абсолютної влади та обґрунтував його право передавати трон за власним бажанням, а не за звичною лінією успадкування від батька до сина.

Феофан Прокопович був автором «Духовного регламенту», що замінив патріарше правління в Російській православної церкві владою Священного Синоду під головуванням світського чиновника (Охоронцем патріаршого престолу був екзарх Стефан Яворський, а згодом фактично правителем Синоду став Феофан). Так, церква перетворилася на частину державного апарату.

Феофан Прокопович висловив ідею проголошення Московського царства Російською імперією, яка начебто була наступницею Русі та батьківщиною «слов'яноруського» народу, до якого він зараховував і українців. Феофан Прокопович прислужився і російській науці, саме з його ініціативи було засновано Російську Академію наук.

Успішне просування на службі Феофана Прокоповича в новій імперії відображало ширше явище — перехід на імперську службу переважної частини українського духовенства, яке було більше налаштованим на Захід. Українське духовенство активно залучали на різні церковні й державні посади.

Український священник **Димитрій Туптало**, призначений митрополитом Ростовським, навіть був канонізований як святий за боротьбу зі старообрядцями.

Паїсій Величковський — творець морально-етичних засад чернецтва XVIII ст. — започаткував аскетичну літературу. Він був засновником Іллінського скиту на Афоні, настоятелем монастирів у Драгомирні, Секулі та Нямецької лаври. Паїсій Величковський переклав найвідоміший твір ченців «Добротолюбіє». Фактично він відродив чернецтво, яке занепало після загибелі Русі-України. Паїсій Величковський був канонізований у 1988 р.

Так поступово українські священники стали знаряддям імперської влади. Проте їхня кількість і вплив із часом почали лякати її. За наказом імператриці Катерини II було заборонено набирати українців на високі посади церковної та світської служби.

3 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. Культура кінця XVII — початку XVIII ст. базувалася на двох складових: попередньому розвитку української культури та впливі західноєвропейського бароко.

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підстави стверджувати про існування українського бароко. Крім того, у культурі цього періоду почали простежуватися світські риси.

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвиненого населення становили вже не шляхтичі й духовенство, а рядові козаки, козацька старшина, міщани. Це сприяло розширенню підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Вчений ХХ ст. І. Огієнко про українську культуру

Наші співаки-українці занесли на Москву і свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу. У кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках... Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишалася тут аж до початку XIX віку.

? Колективне обговорення.

1. Чим автор пояснює панівний український культурний вплив у Росії (Московії) у XVII—XVIII ст.?
2. Які напрями українського культурного впливу перелічує автор? Які факти свідчать про величезну роль української культури в розвитку тогочасної Росії (Московії)?

- ? Які події найбільше вплинули на розвиток української культури кінця XVII — початку XVIII ст.?

КУЛЬТУРА БАРОКО

? Що зумовлювало високий освітній рівень населення Гетьманщини?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Києво-Могилянська колегія за організаційною структурою відповідала вищим навчальним закладам Західної Європи. Після тривалих клопотань у 1694 р. колегія отримала царську грамоту на самоврядування. У 1709 р. тут навчалося близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їхня кількість зменшилася до 165 осіб.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Львівський університет від часу свого заснування, згідно з грамотою польського короля Яна II Казимира, і до 1773 р. повністю перебував під контролем єзуїтів. Навчальний заклад мав свою бібліотеку, найбільшу у Львові друкарню. Він складався з двох відділів (факультетів) — філософського й богословського (теологічного). У 1667 р. тут навчалося близько 500 студентів, а навчальний процес забезпечували вісім викладачів. У середині XVIII ст. кількість студентів збільшилася до 700 осіб, викладачів — до 15—17 осіб. Близько 75 % студентів становили поляки, решту — українці або представники інших етнічних груп.

4 ОСВІТА І ДРУКАРСТВО. КИЄВО-МОГИЛЯНЬСЬКА АКАДЕМІЯ.

Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянської колегії. У них навчали читання, письма, лічби, співу. Поширеною була й домашня освіта.

Саме в цей період у Гетьманщині виникла й набула поширення форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях, де навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів тощо.

У тогочасній Україні характерною була професійна підготовка юнаків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку отримували й діти козаків у січовій школі на Запорозжжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: Чернігівський (1700 р.), Харківський (1726 р.), Переяславський (1738 р.). Значним освітнім центром став Харківський колегіум, у якому навчалося 800 учнів. Крім традиційних предметів, тут вивчалися також інженерна справа, артилерія та геодезія. Переяславський колегіум безпосередньо займався підготовкою духовенства для православних парафій Правобережжя.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, поетику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та інші.

Вища освіта на українських землях була представлена Києво-Могилянською колегією (1632 р.) та Львівським університетом (1661 р.). У 1701 р. Києво-Могилянську колегію було перетворено на академію.

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільшою друкарнею в тогочасній Україні з 13 існуючих була друкарня Києво-Печерської лаври. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка Ієрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки в суспільстві. Виходили релігійні трактати, букварі та інші книги. На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня, де видавали букварі та інші книжки. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

Прикметною рисою книгодрукування того часу, незважаючи на заборони Синоду Російської православної церкви, стало збільшення видання творів світської літератури. А запроваджений за Петра I громадянський шрифт зробив книжки більш доступними для широкого кола читачів.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із жалуваної грамоти Петра I Київській духовній академії (1701 р.)

Наша царська величність, слухавши чолобиття наших богомольців, превелебного Варлаама Ясинського, митрополита Київського і Галицького і Малої Русі, превелебного Стефана Яворського, митрополита Рязанського та Муромського, пожалували, звелили ігумену і ректору Київського братського монастиря з братією за попередньою і цією... жалуваними грамотами в колишніх київських училищах або школах, які давно засновані й побудовані при Братському монастирі, за колишнього превелебного митрополита Петра Могили через своїх православних префектів і професорів, і учителів дітей всяких чинів руського народу та ревнителів благочестивої греко-православної віри, що приходять з інших країн, навчати зі старанною

ретельністю та дбайливістю не тільки поетики й риторики, але й філософії та богослов'я... слов'яно-російською, елліно-грецькою і латинською мовами, ні в чому не відхиляться від вірування східної церкви... І в силу цієї нашої... жалуваної грамоти ми, великий государ, наша царська величність, ті школи і вільне в них навчання затверджуємо і закріплюємо.

? 1. На чие прохання була видана жалувана грамота? Який її основний зміст? 2. Хто за національністю та соціальним станом міг навчатися в академії? 3. Які дисципліни мали вивчатися в академії? Які мови планувалося використовувати в навчальному процесі?

Із записок історика і мандрівника, сина Антіохійського патріарха П. Алеппського (1654 р.)

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: усі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати та знають порядок церковних служб

і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях.

? Як автор документа описує рівень освіти в тогочасній Україні?

5 РОЗВИТОК НАУКОВИХ ЗНАТЬ. У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і на інших територіях Європи, швидко розвивалася наука. Проте на відміну від усїєї Європи, де наука долала сильний опір церкви, тут її представниками здебільшого були церковні діячі, іноді вищі ієрархи. Так, Феофан Прокопович навіть виголосив перед студентами й викладачами Києво-Могилянської академії спеціальну промову «Про заслуги і користь фізики». У 1707—1708 рр. Феофан Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії.

Видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Так, Йоаникій Галятовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне й місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо.

Спіфаній Славинецький здійснив переклад посібника з анатомії Андреаса Везалія, який використовували в медичних колегіумах.

У XVIII ст. набули поширення медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які здобули вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький та інші. У 1707 р. в Лубнах відкрилася перша на українських землях польова аптека.

Феофан Прокопович.
Невідомий художник.
Кінець XVIII — початок XIX ст.

Новий Заповіт. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1703 р.

6 РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ. Із другої половини XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Для літератури цього часу характерними були такі риси:

- ▶ зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- ▶ мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості;
- ▶ усе виразніше проявлялися світські та естетичні функції літератури, відбувалося становлення нових форм і способів художньо-словесного зображення;
- ▶ основна увага письменників зосереджувалася на людині, а також на її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту української літератури стилю бароко. Найбільш яскраво барокові риси проявилися в поезії. Поетичні твори цієї доби різноманітні — від громадсько-політичних до ліричних.

Громадсько-політична поезія пов'язана з подіями Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Руїни. Відомі такі твори: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського», «Чигирин» тощо.

Авторами релігійно-філософської поезії були представники духовенства — Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокіпович та інші, у творах яких порушувалися морально-етичні проблеми. У поезії цього напрямку найбільше проявився стиль бароко — символіка, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) на релігійну тематику склав Іван Максимович («Богородице Діво»).

У напрямі бароко розвивалася й панегірична поезія — уславлення визначної події або вчинку видатної особи. Найвідомішими представниками цього жанру були Іван (Іоан) Величковський, Лазар Баранович.

Велику популярність мали епіграми — невеликі сатиричні вірші, у яких висміювали якусь людину або суспільне явище. Найкращими епіграмістами вважалися Лазар Баранович, І. Величковський, Д. Брат-

ЦІКАВІ ФАКТИ

Приклади віршів у стилі бароко І. Величковського:

- 1) Механічне пересування з рядка в рядок, з місця на місце вишуканих, урочисто вагомих слів.
*Яко ниву рясно плоди украшають,
Тако дъву красно роди ублажати.
Ниву рясно плоди украшають яко,
Дъву красно роди ублажают тако.
Рясно плоди украшают яко ниву
Красно роди ублажают тако дъву.*
- 2) Поєднання поважного й величного із земним і жартівливим.
*...Бо нам Марія, Діва Пречиста,
в убогій шопі зродила Христа,
котрому хоч у біді
грає Грицько на дуді: гу, гу, гу, гу, гу, гу!*
- 3) Вірші-«раки», рядки яких можна читати в обидва боки.
*Анна пита ми, я мати панна,
Анна дар и мні сінь мира данна.
Анна ми мати и та ми манна.*
- 4) Вплітання у вірш імені автора, яке виділялося великими літерами.
*І О смеркне пАм'ятай і
На суд будь чуткий:
ВЕЛЬМИ Час біжить скОро,
В бігу Своім прудКИЙ.*

ковський, Климентій Зіновіїв. В епіграмах часто поєднувалися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Найкращі вірші ліричної поезії написані С. Климовським, І. Бачинським, Д. Левицьким, І. Мазепою, Лазарем Барановичем. Жанрово така поезія дуже різноманітна — це і опис соціально-побутових явищ, і змалювання природи, і любовна лірика. Вона наповнена народними образами та символами. Любовна поезія була тісно пов'язана з піснею.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші Климентія Зіновієва (370 віршів) та І. Некрашевича («Ярмарок», «Сповідь»). У них відтворювалися колоритні побутові сцени, висміювалися вади суспільства, прославлялася чесна праця хліборобів і ремісників.

Серед прозової творчості найбільше значення залишалося за полемічною богословською літературою. Серед найвидатніших полемічних творів можна виділити такі: «Фундаменти», «Бесіда» Йоанікія Галятовського, «Нова міра старої віри» Лазаря Барановича, «Навіти» анонімного автора.

До богословської літератури належали і проповіді. Їхні автори схвалювали вірність православ'ю, прагнення миру, злагоди та спокою; засуджували заздрість, підступність, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Найвизначнішими творами були «В істинній вірі», «Мир із Богом людині» Інокентія Гізеля, збірки проповідей Лазаря Барановича «Меч духовний» і «Труби словес проповідних». Крім того, проповідями уславилися Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші.

Продовжував розвиватися й агіографічний жанр (опис життів святих). Його найвидатнішою пам'яткою є чотири томна збірка життів святих Димитрія Туптала.

Із середини XVII ст. в літературі набув розвитку жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, поширювали в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли становленню нової української літератури.

Велику частину літературного доробку цієї доби складає історична література. Серед неї слід виділити «Синопис» (1674 р.) — короткий нарис історії України та Московії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. (автор невідомий). У XVIII ст. в українському суспільстві існував великий інтерес до подій Національно-визвольної війни, що відобразилося у творчості. У 1702 р. з'явився перший такий твір — Літопис Самовидця, створений одним із діячів часів Руїни Романом Ракушкою-Романовським. Найпопулярнішими стали праці Самійла Величка «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські та частково інші події» і «Дійства презильної брані...» Григорія Грабянки. У XIX ст. їх називали козацькими літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані в стилі бароко.

Титульна сторінка збірки проповідей Йоанікія Галятовського «Небо новое». Львівська друкарня М. Сльозки. 1665 р. Фотокопія

Титульна сторінка «Книги житій святих» Димитрія Туптала. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1705 р. Фотокопія

Фортифікаційне

будівництво — зведення інженерних споруд, призначених для підвищення ефективності застосування зброї та військової техніки, забезпечення стійкого управління військами, захисту військ і населення від засобів ураження противника.

Монументальне будівництво — зведення архітектурних комплексів значних розмірів, які мають складну структуру та інженерне виконання.

План Київської фортеці. 1783 р.

Оздоблення дзвіниці Софії Київської — приклад українського бароко. Сучасний вигляд

7 АРХІТЕКТУРА. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, події Руїни, народні повстання, війни Московського царства, Речі Посполитої з Османською імперією, Кримським ханством, Швецією зумовили бурхливий розвиток **фортифікаційного будівництва**. Не було такого міста й містечка, яке б не мало оборонних споруд із валів, ровів, дерев'яних або кам'яних стін, ланцюгових мостів, веж. Розвиток артилерії спричинив і зміни у фортифікації. Почали переважати укріплення бастионного типу, які зводили навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці, Хотині, Львові, Ужгороді тощо. Найбільшою оборонною спорудою на українських землях на початку XVIII ст. стала Київська (Нова Печерська) фортеця, яка увібрала в себе всі тогочасні досягнення фортифікації.

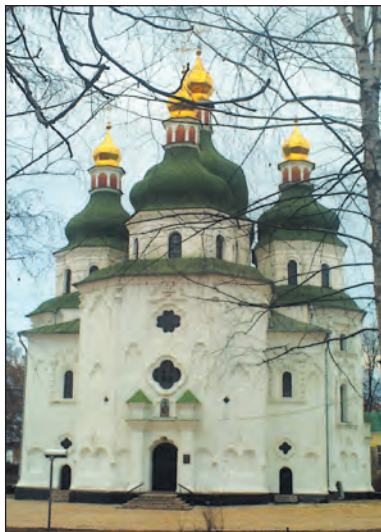
Із другої половини XVII ст. нове піднесення переживало **монументальне будівництво**. На українському ґрунті його поширення відбувалося двома напрямками: українізація західноєвропейського бароко та надання барокового вигляду українській архітектурній традиції.

Для архітектури бароко були характерні риси урочистої піднесеності, грандіозності, схильність до рухливих композицій і декоративної насиченості. Ці риси забезпечувалися певними архітектурними прийомами — протиставленням великих і малих розмірів, світла й тіні, поєднанням контрастних матеріалів і кольорів, набуттям архітектурними елементами скульптурної виразності.

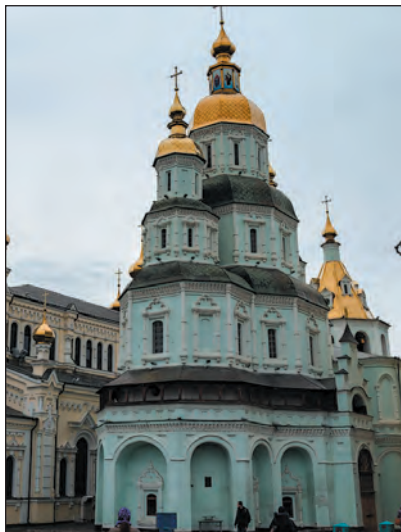
Архітектура бароко в першу чергу вплинула на оздоблення стародавніх храмів, які, зберігаючи попередню структуру, отримали нові елементи — вигадливі декоративні фронтони (передня частина будівлі), обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, ступінчасті дахи. Після реконструкції барокового вигляду набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. Такими ці храми збереглися до наших днів.

Більшість барокових споруд у тогочасній Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи або його коштом. До найкращих барокових ансамблів культового призначення належать Миколаївський собор у Ніжині (50-ті рр. XVII ст.), Троїцький собор Густинського монастиря (1671 р.), Покровська церква в Харкові (1689 р.), Троїцький собор у Чернігові (1679—1695 рр.), Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1696—1698 рр.), Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1734 р.) та інші. До цього переліку можна зарахувати дзвіницю Софії Київської. У західноєвропейському бароко зведено костюль домініканців у Львові (1745—1749 рр.).

Крім церковного, розгорталосся й світське кам'яне будівництво. Зводилися трапезні, колегіуми, магістрати,

Миколаївський собор у Ніжині.
50-ті рр. XVII ст. Сучасний вигляд

Покровська церква в Харкові.
1689 р. Сучасний вигляд

Костьол домініканців у Львові.
1745—1749 рр. Сучасний вигляд

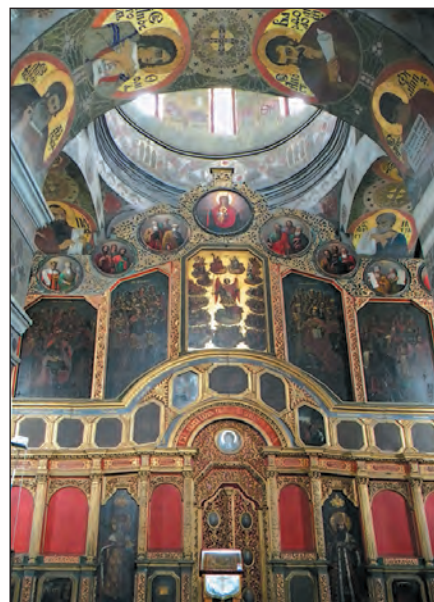
військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд слід відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького та Селецького монастирів Чернігова, будинок генерального судді Василя Кочубея в Батурині.

Проте основним будівельним матеріалом залишалось дерево. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів цієї доби, особливо на Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

8 МИСТЕЦТВО. Від другої половини XVII ст. український живопис швидко відходив від церковних канонів, у ньому переважало зображення реальних людей, подій. У творчості митців цього періоду відчувався вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися народні традиції. Особливо реалістично передано образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Святого Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській були створені нові розписи з використанням сюжетів про боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври було намальовано цілу портретну галерею української знаті цієї доби. Водночас київські майстри намагалися максимально зберегти старовинні мозаїчні та фрескові композиції.

Творчість народних майстрів яскраво відобразилася в картинах Страшного суду. Визначним явищем стало звернення до образів козака-бандуриста — захисника Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця, борця проти соціального й національного поневолення.

Інтер'єр Всіхсвятської надбрамної церкви Києво-Печерської лаври.
1696—1698 рр. Сучасний вигляд

Розписи церкви Святого Юра в Дрогобичі (Львівська обл.). Сучасний вигляд

Продовжував розвиватися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами зображували й реальних людей — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі інтер'єрів тієї доби (ікони «Воздвиження Хреста Господнього», «Покрова Богородиці» тощо).

Цікавим явищем українського бароко в образотворчому мистецтві стала діяльність художнього осередку в Жовкві. Так, Іван Руткович традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські картини з тонким колористичним рішенням та реалістичним відтворенням людських образів. Найбільш відомими його творами є іконостаси храмів у Жовкві, Волиці-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Новій Скваряві. Інший відомий митець цієї доби Йов Кондзелевич віддавав перевагу складним монументальним композиціям, у яких знаходили відображення події життя українського народу. Найбільш відомі його роботи були створені для монастиря Скит Манявський (зберігаються в Національному музеї у Львові), Білостоцького та Загорівського монастирів на Волині. До плеяди жовківських митців належать також Юрій Шимонівич, Мартин Альтомонте, Василь Петрахович. Їхня творча спадщина представлена не лише іконописом, але й світськими портретами, картинами зі сценами битв.

У цей період набув розвитку український портретний живопис, особливо поширений у середовищі шляхти й козацької старшини. Портрет як жанр світського мистецтва мав національну особливість. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького

Ікона «Покрова Богородиці» з портретом Б. Хмельницького. Невідомий художник. Кінець XVII ст.

Ікона «Вознесення Богородиці». Художник Й. Кондзелевич. 1705 р.

Ікона «Архангел Михаїл». Художник І. Руткович

й відомих козацьких старшин. Світські барокові портрети були пишно декоровані, різні орнаментальні елементи виразно підкреслювали майнове та соціальне походження зображуваних. Розквіт портретного живопису припав на другу половину XVIII ст. Великої популярності за тих часів набув ктиторський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла в цей період графіка, що була тісно пов'язана з друкарством. Книжки були ілюстровані гравюрами, які виконувалися на дереві або металі. Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва цього часу відіграли брати Тарасевичі. Олександр Тарасевич створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій Тарасевич виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та Нового Заповіту. Визначним майстром графіки був Іван Щирський. На його гравюрах рослинні орнаменти органічно поєднувалися з античними сюжетами та реалістичними зображеннями. Цікавим типом графічного мистецтва стали великі афіші — оголошення про диспути в Києво-Могилянській колегії (академії), виконані цим митцем.

У другій половині XVII ст. високого рівня розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву. Різьблені геометричні або рослинні орнаменти прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози тощо.

З усіх видів народної художньої творчості найпоширенішими в тогочасній Україні були ткацтво та вишивання, пов'язані з прикрашанням предметів побуту, одягу, житла.

9 МУЗИКА І ТЕАТР. Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. завершилося формування основних рис народної музики, що існують і сьогодні. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталилася народна інструментальна музика, що супроводжувала всі свята, — популярності набули троїсті музики. Свою назву вони отримали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функції, які виконували музиканти: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — кант — набув національних рис щодо поетики та змісту музики. У ньому посилювалися світські мотиви. Мелодика кантів виступала джерелом і для церковної музики цього часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі Лазар Баранович, Дмитрій Туптало та інші.

Продовжував розвиватися хоровий спів. Найбільш поширеним став партесний концерт, де спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних рис. Виступи колективів проходили в панських палацах і церквах. Відомі імена таких співаків, як К. Коновський, Й. Завойський, О. Лешковський та інші.

Професійну музичну освіту можна було здобути в Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах,

Ілюстрація до «Києво-Печерського патерика». Художник Л. Тарасевич. 1702 р.

Гравюра із зображенням студентів Києво-Могилянської колегії на тлі головного корпусу, трьох святих та Афіни Паллади — покровительки науки. Художник І. Щирський. 1698 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Німецький дворянин У. фон Вердум про одяг і зовнішній вигляд українців (70-ті рр. XVII ст.)

На Русі чоловіки й жінки в селах носять коричневі опанчі із сукна, яке самі тчуть. Шляхта й купці носять блакитні. Козацькі селяни, як і татари, влітку носять блакитні. Козацькі селяни, як і татари, влітку носять опанчі з білого сукна, а взимку — із баранячих шкур. Вони сягають від шиї аж до п'ят; вишиті на плечах ремінцями із червоної, жовтої та коричневої шкіри, опанчі виглядають дуже гарно. Така опанча в них називається кожухою, і дехто гадає, що від цього слова походить назва козаків. Узимку така опанча становить весь одяг козачки. Влітку ходять у самій сорочці. У селянок вона з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат — із гаптованої китайки... Верхня частина таких сорочок біля шиї й пояса зібрана складками, наче каптан, і гарно облямована кольоровою бавовною. При цьому понад стегнами вони

підперізуються червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору поясом, і з ним виглядають цілком непогано. Щодо оздоблення голови, то тут вони відзначаються великою зграбністю. Влітку прикрашають її свіжими квітами й зеленими вінками, взимку мусять замість них одягати воскові віночки. Носять також багато перснів на пальцях, у вухах дуже великі сережки, а на шиї — прикраси з кришталю, скла, міді, бронзи, залежно від фантазії та заможності... На селі чоловіки й жінки взимку і влітку носять чоботи, міщанки ж улітку носять також черевики.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Про які види народної творчості згадує автор? **2.** Пригадайте відповідний матеріал зі всесвітньої історії та порівняйте одяг українців й інших європейців.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Зростання значення професійної музики спонукало ще Б. Хмельницького в 1652 р. видати універсал про створення цеху музики. Згодом такі цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цеховики обслуговували урочисті церемонії, брали участь у воєнних походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

духовних семінаріях, оркестрах. У 1738 р. в Глухові була відкрита спеціальна музична школа.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Найбільш популярним, як і раніше, був вертеп. Вертепні вистави дуже урізноманітнилися — нових персонажів брали з казок, легенд, переказів. Значно розширилася народно-побутова частина вертепного дійства.

Шкільний театр та шкільна драма найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковою складовою навчального процесу. Дійства шкільного театру розподілялися на різдвяні та великодні. Найпопулярнішими драмами були «Комедія на Різдво Христове» Димитрія Туптала та «Слово про збурення пекла».

Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — повчальні та історичні драми тощо. Під час вистав використовувалися декорації, предмети бутафорії, сценічні ефекти.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату послабило політичні позиції гетьманського уряду та мало далекосяжні наслідки для Української козацької держави, її культури й церковного життя.
- У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. українська культура набула небаченого розквіту. Особливо це проявилось в освіті, архітектурі та мистецтві.

- В українській культурі цього періоду були тісно пов'язані національні традиції та західноєвропейський вплив, що спричинило виникнення такого явища, як українське бароко.
- Перебування козацької України у складі Московського царства, що перетворювалося на імперію, мало негативний вплив на українську культуру: заборони, залучення провідних діячів до служби в імперії, нищення національних ознак.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1686 р. — приєднання Київської митрополії до Московського патріархату.

1701 р. — надання Києво-Могилянській колегії статусу академії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Знавці культурних пам'яток». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) із них демонструє зображення пам'ятки культури (або надає її коротку характеристику), а інший(-а) вказує її назву. Потім вони міняються ролями.

 2. Які чинники впливали на розвиток української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.? Який із них був вирішальним? **3.** За яких обставин Українська православна церква втратила свою самостійність? Які це мало наслідки? **4.** Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. територія Лівобережної Гетьманщини характеризувалася високим рівнем освіченості населення, більша частина дорослого населення була письменною. Чим це зумовлювалося?

Із яких закладів складалася система освіти на українських землях? **5. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, яка мистецька школа переважала на українських землях наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. У яких видах мистецтва і як вона проявлялася?

 6. Робота в парах. Обговоріть та охарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді схеми. **7.** Використовуючи додаткові джерела, складіть опис однієї з археологічних пам'яток цієї доби.

 8. Колективне обговорення. Чому Московський патріарх так наполегливо прагнув отримати у своє підпорядкування Київську митрополію?

Практичне заняття за розділом IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.*

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, роботи з історичною картою, аналізу історичних джерел, створення презентацій.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Повторити матеріал про розвиток українських земель кінця 50-х рр. XVII — початку XVIII ст.
2. **Робота в малих групах.** Розподілити обов'язки та підготувати повідомлення з презентацією про одного з історичних діячів, сформулювати коротке судження про нього.

Рекомендований перелік історичних осіб: гетьмани Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, кошові отамани Іван Сірко, Кость Гордієнко, полковник Семен Палій, діячі церкви та культури Йосип Нелюбович-Тукальський, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та інші (на вибір учителя/вчительки).

* Ознайомтеся з планом-схемою «Як працювати на практичному занятті» (с. 252).

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які договори впродовж другої половини XVII ст. уклали гетьмани з московським царем? Якими були їхні основні положення?
2. Які договори уклали гетьмани впродовж другої половини XVII ст. з Річчю Посполитою? Якими були їхні основні положення?
3. Які міжнародні договори були укладені щодо українських земель у другій половині XVII — на початку XVIII ст.? Якими були їхні основні положення?
4. Якими були основні положення Конституції П. Орлика?

ХІД РОБОТИ

I. Робота з історичною картою

1. Простежте, як змінювалася територія Гетьманщини з кінця 50-х рр. XVII до початку XVIII ст. Порівняйте територію Гетьманщини за часів Б. Хмельницького та після завершення Руїни. Які землі були втрачені й чому?
2. Назвіть території Гетьманщини, які за цей час перебували під контролем Речі Посполитої, Московії та Османської імперії.
3. Покажіть місця, де відбулися події московсько-української війни 1658—1659 рр.; напрямки походу польських військ і козацьких полків гетьмана П. Терері на Лівобережжя, походів гетьмана П. Дорошенка, Чигиринських походів турецько-татарських військ; місця найголовніших битв, підписання найважливіших договорів; центри полків Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України; резиденції лівобережних і правобережних гетьманів; події Північної війни 1700—1721 рр.: напрямки козацьких походів, найважливіші битви тощо.
4. Визначте адміністративно-територіальні зміни, яких зазнали українські землі в цей період.
5. Укажіть територію, охоплену повстанням С. Палія.

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

Додайте до синхронізованої хронологічної таблиці відомості про період Руїни, Гадацьку угоду, Андрусівське перемир'я, Бахчисарайський мирний договір, «Вічний мир», повстання під проводом С. Палія, зруйнування Батурина і Чортомлицької Січі, Полтавську битву, ухвалення Конституції П. Орлика та інші (на вибір учителя/вчительки).

III. Робота з історичними джерелами

Проаналізуйте зміст договірних статей гетьманів (на вибір учителя/вчительки), Гадацької угоди, Конституції П. Орлика. Визначте на цій основі устрій Гетьманщини, порядок її відносин із Московією/Російською імперією (Річчю Посполитою, Швецією) та поміркуйте, якою мірою кожен із цих документів гарантував права й вольності правлячого стану, самостійність Гетьманщини.

IV. Робота в малих групах

Учні та учениці у складі малих груп проводять конкурс на кращу презентацію одного з історичних діячів із коротким судженням про нього.

V. Підсумки заняття

Учні та учениці формують висновки відповідно до мети заняття, визначаючи, чого вони навчилися на ньому.

Узагальнення за розділом IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

1. Складіть перелік подій з історії України кінця 50-х рр. XVII — початку XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір.
2. Для перевірки знання хронології подій проведіть гру «Квадрат».

Правила гри. У накресленому квадраті з 16 клітинок зазначено 16 дат. Учні та учениці мають розташувати їх у хронологічній послідовності та пов'язати з певною подією. Виграє той, хто виконає завдання першим і без помилок.

1659	1677	1704	1701
1710	1708	1699	1681
1660	1667	1658	1676
1709	1686	1683	1663

3. Перевірте, як ви розумієте значення термінів і понять розділу, за допомогою гри «Перекладачі».

Правила гри. Учитель/вчителька наводить фразу або термін, сформульований науковим стилем, і пропонує переказати його своїми словами. Усі учні та учениці можуть запропонувати свої варіанти.

Рекомендований перелік термінів і понять: Лівобережна Гетьманщина, Слобожанщина, Руїна, Чортотлицька Січ, Чорна рада, протекторат, українське бароко, Чигиринські походи, «паліївщина», Конституція П. Орлика.

4. Проаналізуйте зміст найважливіших угод між іноземними державами, що стосувалися українських земель: Андрусівське перемир'я (1667 р.), Бучацький мирний договір (1672 р.), Журавненський мирний договір (1676 р.),

Бахчисарайський мирний договір (1681 р.) та інші. Для закріплення знань об'єднайтеся у дві команди та проведіть гру «Впізнайте договір».

Правила гри. Учень/учениця однієї команди зачитує декілька пунктів договору. Інша команда має вказати його назву. Якщо команда визначає договір правильно, то хід переходить до неї. Виграє та команда, яка впізнає більше договорів.

5. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чому, на вашу думку, у подіях 60—80-х рр. XVII ст. не вдалося зберегти єдність України. Назвіть факти, які підтверджують, що жоден із союзників українських гетьманів не відстоював інтереси України, а переймався лише власною вигодою.
6. Складіть синхронізовану хронологічну таблицю послідовності правління гетьманів від 1657 до 1687 р.
7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і порівняйте внутрішню й зовнішню політику лівобережних і правобережних гетьманів. Визначте спільне й відмінне, укажіть значення та наслідки їхнього правління.
8. Складіть у зошиті таблицю «Московсько-українські договори 1659—1687 рр.».
9. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.».
10. **Колективне обговорення.** Якими були найважливіші досягнення культури України кінця XVII — першої половини XVIII ст.? Поясніть свою думку.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 40. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

яку колоніальну політику здійснювала Московія (Російська імперія) щодо України; про гетьманство І. Скоропадського, Д. Апостола; як українська правляча верхівка намагалася протистояти політиці царської влади щодо України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розгорталася подія Північної війни на українських землях?
2. Визначте роль І. Мазепи в історії України.
3. Якими були наслідки Полтавської битви для України?

? Якою була мета наступу царської влади на автономні права Гетьманщини?

1 СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ. НАСТУП НА АВТОНОМНІ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ.

Перехід І. Мазепи на бік Швеції Петро I використав як привід до розгортання каральних заходів. Спеціальна слідча комісія, створена за наказом царя, розглядала справи прибічників гетьмана. Сотні українців було страчено, а їхнє майно конфісковано. Переслідувань зазнали родичі козаків, що разом із П. Орликом опинилися в еміграції. На початку війни з Османською імперією за жеребом страчували кожного десятого в поселеннях Лівобережжя й Слобожанщини, які не виявляли достатньої прихильності до царя. Заохочувалися доноси.

Одночасно із цим відбувався наступ на українську автономію (самостійне внутрішнє управління). Коли в 1708 р. новообраний гетьман І. Скоропадський запропонував царю підтвердити в нових «Решетилівських статтях» традиційні права та вольності, то отримав від Петра I глузливу відповідь: «Українці й так мають із ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі».

Так царська влада вперше відмовилася укладати договірні статті. А самі статті з гетьманами трактувалися як добра воля монарха, дарована підданам. Повноваження гетьмана були визначені в **Рішительному указі**. Також Петро I відхилив прохання І. Скоропадського про те, щоб козаки перебували під командуванням наказного гетьмана, а не московських генералів. Перед гетьманським урядом була поставлена вимога звітувати про податки й доходи Військового скарбу.

Поступово звужувалася влада гетьмана. Воеводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа князя М. Голіцина до канцлера Г. Головкина (1708 р.)

Задля нашої безпеки треба насамперед посягти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюся, буде приходити з доносами. При цьому не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливими доносами, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман зі

старшиною будуть боятися. Як раніше я до вас писав, так і тепер кажу: треба, щоб у всіх полках були полковники, не згодні з гетьманом... тоді всі їхні справи будуть нам відкриті.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Із якою метою розпалювалася незгода між полковниками й гетьманом? **2.** Як можна назвати таку політику?

Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх було двоє). У Глухові — новій гетьманській резиденції — було розміщено два полки московських військ.

У 1708—1709 рр. було запроваджено губернський устрій, при цьому полково-сотенний устрій зберігався. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції.

Губернатор отримував більше повноважень, ніж гетьман. У 1715 р. царським указом було встановлено новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відігравав царський представник. До старшини почали обирати іноземців, які поступово становили більшість. Згодом Петро I сам призначив своїх соратників: П. Толстого — ніжинським полковником, а А. Танського — київським. Цим він порушив виборний принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж московським чиновникам тепер надавалися великі землевладіння в Україні, що призвело до появи значних територій, непідконтрольних гетьману. У 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального військового суду.

Посилилося втручання московської влади в господарське життя Гетьманщини, що фактично призвело до розорення її економіки: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через балтійські порти Московії та до того ж не українськими купцями.

Водночас заборонялося ввозити деякі товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна, панчохи, цукор, тютюн тощо), а замість них треба було купувати продукцію московських фабрик. Запроваджувалося особливе мито для царської скарбниці. У 1721 р. на території Гетьманщини ввели «мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії та якомога більше зосереджувалися в державній скарбниці».

Усе частіше козаків використовували за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у воєнних походах тощо. Так, у 1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, майже третина з яких загинули; у 1725 р. під час Дербентського походу із 6790 козаків померли 5183 особи. У той самий час господарства козаків занепадали. Крім того, населення Гетьманщини потерпало від постоїв царських військ.

Відбувалися утиски і в культурній сфері. Із Києво-Могилянської академії за наказом царя було виключено всіх студентів і викладачів із Правобережжя, заборонялося друкувати в Україні будь-які книжки, крім церковних, а в тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й осібного наріччя не було». Так цар розпочав наступ на українську мову, сприяв насильницькому зросійщенню (русифікації) та духовному поневоленню українського народу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Заходи, що свідчили про наступ московської влади на українську мову й культуру:

- У 1709 р. за наказом Петра I було вислано за кордон студентів Києво-Могилянської академії, що походили з Правобережжя.
- Московська влада конфіскувала значні суми грошей, надані гетьманом І. Мазепою для розбудови Києво-Печерської лаври. Її землі передали під будівництво Київської фортеці.
- Проводилася цілеспрямована й наполеглива політика запрошень із Гетьманщини до Санкт-Петербурга й Москви українських вчених, просвітителів, богословів і педагогів.
- Примусово насаджувався великоросійський правопис і «російське православ'я» щодо українських церковних видань.
- Відповідно до указу Петра I від 20 грудня 1720 р. розпочалося вилучення й вивезення з Гетьманщини до Московського царства історичних пам'яток, рідкісних книг тощо.
- У 1721 р. Київська й Чернігівська друкарні були підпорядковані Священному Синоду Російської православної церкви. З усіх українських церков вилучалися книги раннього українського друку та замінювалися на нові московські видання.

? Яку роль московська (російська) влада відводила гетьману І. Скоропадському?

Гетьман Іван Скоропадський. Невідомий художник. XVIII ст.

2 ГЕТЬМАНСТВО І. СКОРОПАДСЬКОГО. Діяльність І. Скоропадського була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність царю. Це допомогло йому утримати гетьманську владу, але водночас викликало її обмеження. Разом із тим І. Скоропадський намагався захистити українську автономію.

У соціальній політиці І. Скоропадський продовжував курс І. Мазепи. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30 % оброблюваних земель були в приватній власності старшини, деякі її представники перетворювалися на справжніх земельних магнатів. Сам І. Скоропадський мав понад 100 тис. підданих, у той час як у монастирів їх було 60 тис. осіб.

У січні 1721 р. І. Скоропадський, незважаючи на погане самопочуття, рушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Московського царства. Поштовхом до подорожі став указ царя про виведення Генеральної військової канцелярії з-під управління гетьмана.

Проте візит не дав бажаного результату та не припинив подальшого обмеження прав і вольностей. Натомість І. Скоропадський отримав указ про утворення Малоросійської колегії (29 квітня 1722 р.). Цар, приховуючи справжню мету, пояснював її виникнення тим, що до нього доходили скарги від народу про хабарі й здирства, відбирання в козаків земель, лісів, млинів, примусовий їх перехід у підданство, безлад у Генеральній військовій канцелярії: «Це робиться для вашого ж блага... бути під великоруським судом і управлінням, для того щоб припинити всі неправильні суди й тяготи малоросійського народу».

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Значну роль у період гетьманства І. Скоропадського відіграла його друга дружина **Анастасія Маркович**, яка походила з родини купця, орендаря. Вона мала на чоловіка величезний вплив. «Іван носить плахту, а Настя — булаву», «Іван теля пасе, а Настя булаву несе», — так характеризували гетьманське подружжя.

Історики впевнені, що саме А. Маркович найбільше сприяла налагодженню відносин Гетьманщини з Московією, вибудувала й зміцнювала потрібні дипломатичні контакти. Дружина гетьмана компенсувала відсутність будь-якої освіти (вона не вміла читати й писати) жвавим розумом, товариськістю.

Навіть після смерті чоловіка А. Маркович називали «ясновельможною пані гетьмановою». Вона майстерно усувала всі спроби С. Вельямінова, який очолював Малоросійську колегію, встановити свій контроль над Гетьманщиною. Жінку остерігався й новий гетьман Д. Апостол.

Неабияке місце в житті А. Маркович посідала благодійність. У Глухові, неподалік від своєї резиденції, вона збудувала церкву та притулок для бідних і немічних, де, уже ставши вдовою, доглядала за хворими. У Гамаліївці, що поряд із Глуховом, А. Маркович відкрила жіночий монастир, якому заповіла своє майно.

Анастасія Маркович. Художниця О. Мордвінова. 1922 р.

Ця новина приголомшила гетьмана. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» **Павлу Полуботку** (1722—1723 рр.). З липня 1722 р. І. Скоропадський помер.

З ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ. НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН П. ПОЛУБОТОК. Після смерті гетьмана І. Скоропадського всю владу в Гетьманщині взяла на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів (діяла в **1722—1727 рр.**). Фактично її діяльність відіграла роль дестабілізуючого чинника, що поглиблював прірву між українською знаттю й народом і руйнував українську державність. Колегія на чолі зі Степаном Вельяміновим почала прибирати до рук усе гетьманське правління. Петро І не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману П. Полуботку виконувати накази колегії.

Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Невипадково цар говорив про П. Полуботка, що він «небезпечніший за Мазепу». Гетьман не змирився з претензіями С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу, розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався в сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) зі скаргами на порушення Малоросійською колегією законів і традицій Гетьманщини, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склали так звані **Коломацькі чолобитні** (звернення) на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро І, то наказав ув'язнити П. Полуботка разом із 15 опозиційними українськими старшинами в Петропавлівській фортеці. Там 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок помер.

Наказний гетьман Павло Полуботок. Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Смерть П. Полуботка в Україні сприйняли болісно. Його прославляли як великого захисника України, про нього склали легенди. Однією з найпопулярніших була така, що нібито цар, довідавшись про хворобу П. Полуботка, прибув просити в нього вибачення, і гетьман перед смертю пригадав йому всі кривди, які завдала царська влада Україні: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді Петро І невдовзі помер (25 січня 1725 р.).

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із промови П. Полуботка до царя, записаної французьким послом у Росії Ж.-Б. Шерером (1723 р.)

Ваше величносте, мушу сказати вам, що я добре бачу, як ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою Батьківщину. ...Найприкріше для нас те, що ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме — вільно самим обирати наших гетьманів та провідирів. І замість того щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, ви ставите над нами суддями підданих Великої Росії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушу-

ють їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас... Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене за російським звичаєм кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я горю від імені моєї Батьківщини.

? 1. У чому П. Полуботок звинувачує царську владу? 2. Яке право українського народу гетьман вважає найголовнішим? Чому? 3. Як загалом на основі документа можна охарактеризувати П. Полуботка — на той час наказного гетьмана України?

Гетьман Данило Апостол.
Художник О. Мартинович

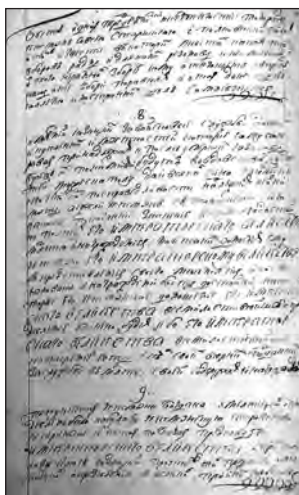
4 ГЕТЬМАНСТВО Д. АПОСТОЛА. Після смерті Петра I уряд Росії змінив політику щодо козацької України, погодившись на деякі поступки. Ці кроки були спричинені загрозою нової війни з Османською імперією, наростанням невдоволення діяльністю Малоросійської колегії, труднощами з утриманням 60-тисячного окупаційного російського війська та особистим конфліктом між керівником колегії С. Вельяміновим та князем О. Меншиковим. У 1727 р. було скасовано діяльність Малоросійської колегії, дозволено провести вибори гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол (1727—1734 рр.)**. Діяльність гетьмана визначалася **«Рішительними пунктами»** — відповіддю на «Статейні пункти», надані Д. Апостолом царю. На відміну від попередніх договірних статей, вони були оформлені не як угода між державами, а як односторонній акт царського пожалування.

Основні положення «Рішительних пунктів» 1728 р.:

- ▶ було дозволено обирати гетьмана, але лише за згодою царя;
- ▶ справи Гетьманщини із сенату поверталися в підпорядкування Колегії іноземних справ;
- ▶ зменшувалася кількість російських військових, що розміщувалися на території України;
- ▶ гетьман не мав права без дозволу царя страчувати старшину й проводити зовнішню політику;
- ▶ до складу Генерального військового суду було введено російських представників;
- ▶ генеральну старшину й полковників із двох-трьох кандидатів на посаду мав затверджувати цар, а не гетьман;
- ▶ скасовувалися податки, запроваджені Малоросійською колегією;
- ▶ відновлювався Генеральний військовий скарб, але він був підконтрольний російському уряду.

Д. Апостол активно взявся за відновлення втраченої автономії. Він призначив на посади полковників своїх прихильників, здійснив заходи щодо впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вчинив дії щодо складання тогочасного бюджету Гетьманщини, налагодив українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, домогся дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Олешках та заснування ними в 1734 р. Нової (Підпільненської) Січі на річці Підпільній. За гетьмана Д. Апостола основний земельний фонд було роздано козацькій старшині, православній церкві та російським чиновникам. Відмінність між спадковим і тимчасовим землеволодінням старшини майже зникла.

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало Генеральне слідство про маєтності, здійснене гетьманом у 1729—1730 рр. Було

Сторінка «Рішительних пунктів»
1728 р. Фотокопія

проведено ревізію (перевірку) маєтків і визначено законність володіння ними. Було з'ясовано, що вже понад 35 % оброблюваних земель Гетьманщини були приватною власністю старшини. За сприяння Д. Апостола в Глухові в 1728 р. розпочали створювати звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Його завданням було юридично закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії. Звід було завершено вже після смерті гетьмана. Проте російський сенат категорично відмовився його затвердити.

5 ПОЛІТИКА «ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ». СПРОБА ЛІКВІДАЦІЇ АВТОНОМНОГО УСТРОЮ СЛОБОЖАНЩИНИ.

Після смерті Д. Апостола в 1734 р. імператриця Анна Іванівна знову заборонила обирати гетьмана, а відання українських справ було передано «Правлінню гетьманського уряду» (1734—1750 рр.). Новий уряд складався з трьох представників козацької старшини й трьох російських урядовців. У своїй діяльності він мав керуватися «Рішительними пунктами» 1728 р. Крім того, російські урядовці були зобов'язані всіляко применшувати значення гетьманської влади й підривати довіру до неї, сприяти зближенню старшини з російськими офіцерами, а також шлюбом українців із росіянами. Українські справи знову повернули до сенату. В Україні було проведено ревізію для впорядкування збирання податків, завершено складання зводу українського законодавства.

Для контролю над суспільством у Російській імперії була відновлена «Канцелярія таємних і розшукових справ». Досить було вигукнути гасло «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вважали державним злочинцем і віддавали до рук ката. Так, за підозрою в державній зраді в повному складі був заарештований Київський магістрат.

«Правління гетьманського уряду» діяло в умовах чергової російсько-турецької війни (1735—1739 рр.), тягар якої ліг на плечі українського народу. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції (вилучення майна) позбавляли населення найнеобхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорозьких земель під владу Російської імперії.

Значні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Ще в 1726 р. полки потрапили в підпорядкування Військової

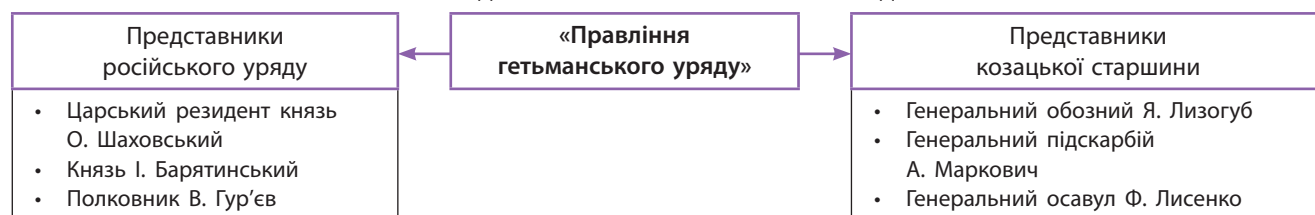

Сторінка зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Видання 1879 р. Фотокопія

? Чому «Правління гетьманського уряду» не змогло знищити автономні права Гетьманщини та козацьке самоврядування на Слобожанщині?

«Правління гетьманського уряду» — уряд, створений російською владою після смерті гетьмана Д. Апостола для управління Гетьманщиною.

СКЛАД «ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ»

колегії. Із 1723 р. полковниками могли призначати тільки росіян. У 1732 р. почалися перетворення, метою яких була ліквідація автономного самоврядування. У Сумах була створена «Канцелярія комісії заснування слобідських полків», що перебрала на себе чимало функцій полковників.

Полкові ратуші в 1733—1734 рр. було перейменовано на канцелярії, які отримали права, що мали канцелярії в провінціях губерній. Судочинство здійснювалося на основі російського законодавства. У 1734 р. було скасовано право козаків і селян на займанщину. Жителям Слобожанщини заборонялося залишати її межі. Підпомічники викреслювалися з козацького стану.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Заходи московської (російської) влади в 1708—1722 рр. свідчили про підготовку до наступу на українську державність. Проте зовнішні обставини змусили пригальмувати процес ліквідації Української козацької держави, і владу гетьмана було відновлено на короткий період (1727—1734 рр.).
- У 30-ті рр. XVIII ст. відбувся наступ на автономні права Гетьманщини, який призвів до скасування більшості з них.

- Загальний напрям російської політики щодо України залишався незмінним: перетворити її на звичайну провінцію Російської імперії. У таких умовах українська козацька еліта докладала зусиль для збереження давніх автономних прав. Проте у своїх діях вона уникала радикальних заходів і не спиралася на підтримку народу.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1722 р.** — імперська влада Росії вперше заборонила вибори гетьмана.
- 1722—1727 рр.** — діяльність Першої Малоросійської колегії.

- 1727—1734 рр.** — гетьманство Д. Апостола.
- 1734 р.** — заснування Нової (Підпільненської) Січі.
- 1734—1750 рр.** — діяльність «Правління гетьманського уряду».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Шість запитань». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди. Кожна з них має за визначений час скласти шість запитань за опрацьованим матеріалом. Виграє та команда, більшість запитань якої відповідатимуть темі та не повторюватимуть запитання інших команд.

 2. Як Петро I використовував ресурси України для досягнення своєї мети? **3.** Чим характерне правління гетьмана І. Скоропадського? Чому Петро I не дозволив проводити вибори нового гетьмана після смерті І. Скоропадського? **4.** Які основні політичні ідеї було закладено в Коломацьких чолобитних? **5.** Що являла собою Малоросійська колегія? Яким чином її діяльність руйнувала традиційну систему управління в Україні? **6.** Чим відзначилося правління гетьмана Д. Апостола? **7.** Якими були наслідки діяльності «Правління гетьманського уряду» для України?

 8. Підготуйте усну розповідь про наказного гетьмана П. Полуботка. **9.** Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Гетьманство І. Скоропадського та Д. Апостола», указавши спільні та відмінні риси.

 10. Колективне обговорення. Які чинники впливали на часті зміни політики царської влади щодо України? **11. Робота в малих групах.** Історик Д. Дорошенко так висловився про гетьмана Д. Апостола: «Його шестирічне гетьманство було коротким ясным променем на темному тлі українського життя після занепаду Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана всупереч російській і місцевій українській владі». Історик М. Уманець назвав Д. Апостола «Останнім козаком на гетьманському столі», а М. Грушевський висловився про гетьмана як про особистість, «яка не забруднила своїх рук народною брехнею». Обговоріть і визначте, що дає підстави для такої оцінки істориками діяльності гетьмана Д. Апостола.

§ 41. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини

1 **ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА в 1750 р.** Після смерті гетьмана Д. Апостола в 1734 р. вибори нового гетьмана України було заборонено, а вся влада в Гетьманщині передавалася «Правлінню гетьманського уряду», яке всіляко обмежувало права козацтва. Серед населення Гетьманщини зріло невдоволення.

Люди сподівалися на покращення становища після сходження на імператорський престол доньки Петра I Єлизавети. Так, серед наближених осіб імператриці було чимало українців, зокрема Олексій Розумовський, що став її фаворитом. Невдовзі сподівання почали справджуватися. Зміни, що торкнулися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими стосунками імператриці зі своїм оточенням. До цього спонукало загострення соціальної напруженості, а також зовнішні обставини: загроза війн з Османською імперією, Пруссією (українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів).

Уже в 1742 р. було відновлено Київську митрополію. У 1743 р. скасовувалися нововведення в Слобідській Україні.

Під час перебування імператриці в Києві (1744 р.) представники старшини звернулися до неї з проханням дозволити обрати гетьмана. Імператриця не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Згідно з розпорядженням Єлизавети в березні 1750 р. в Глухові на Старшинській раді обрали гетьманом брата О. Розумовського **Кирила Розумовського (1750—1764 рр.)**. Йому судилося стати останнім гетьманом козацької України.

2 **ГЕТЬМАНСТВО К. РОЗУМОВСЬКОГО.** К. Розумовський поставив собі за мету відновлення давніх прав Гетьманщини. Спочатку він домігся, щоб справи Гетьманщини передали від сенату до Колегії іноземних справ (це створювало передумови відновлення відносин України та Росії як міждержавних), підпорядкував собі Запорожжя, а згодом і Київ (проте в 1761 р. місто знову повернулося під пряме імперське управління). Загалом ідеалом гетьмана були шляхетські порядки, які існували за часів перебування українських земель у складі Речі Посполитої.

Усі подальші заходи К. Розумовського сприяли створенню козацької старшини на шляхту. Він отримав право самостійно призначати полковників та роздавати землі, відновив традицію скликання Старшинської ради, яка поступово набувала значення станово-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією. Незважаючи на те, що гетьман та його брат мали значний вплив при дворі, такі дії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про діяльність останнього гетьмана К. Розумовського та його політику; про причини та перебіг процесу ліквідації гетьманства й залишків автономії Гетьманщини та Слобідської України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку політику проводила Росія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.?
2. Назвіть найбільші виступи проти російського панування на Лівобережжі та Слобожанщині в першій половині XVIII ст.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Олексій Розумовський походив із родини козака Григорія Розума з Чернігівщини. Маючи чудовий голос і музичний слух, він співав у церковному хорі.

Влітку 1731 р. ці місця відвідав полковник Ф. Вишневський, який мав набрати хлопчиків для придворного хору імператриці Анни Іванівни. Зачарований співом Олексія, полковник забрав 22-річного козака до Санкт-Петербурга. Там у нього закохалася донька Петра I Єлизавета. Звичайно, про офіційний шлюб між ними не могло бути й мови.

Згодом О. Розумовський узяв активну участь в організації перевороту, у результаті якого престол посіла Єлизавета.

Через деякий час О. Розумовському було присвоєно титул князя Священної Римської імперії, а згодом — графа Російської імперії.

? Чи можна стверджувати, що гетьманство К. Розумовського було лише примхою імперської влади?

Гетьман Кирило Розумовський.
Художник Л. Токе. 1758 р.

викликали занепокоєння імперської влади. У 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували владу гетьмана.

До К. Розумовського було приставлено радника-наглядача, йому заборонили самостійно призначати полковників. Відтепер гетьман міг лише пропонувати кандидатуру. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про доходи й витрати Військового скарбу, а також скасувати кордони між Україною та Росією, мито на ввезення російських товарів, державні митниці, що давали гетьманському уряду великі щорічні прибутки. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини К. Розумовський отримав категоричну відмову.

Ці обмеження не зупинили реформаторських прагнень гетьмана. Протягом 1760—1763 рр. провадилася судова реформа, що започаткувала розмежування влади на виконавчу й судову. Вищою судовою установою став Генеральний військовий суд, у складі якого, крім двох генеральних суддів, були виборні особи (по одній від полку). У свою чергу, полки (їх налічувалося десять) поділялися на два судові повіти, у яких створювалися земський (для розгляду цивільних справ) і підкоморський (для розгляду межових справ) суди; у кожному полку формувався також гродський суд (для розгляду кримінальних справ), на чолі якого стояв полковник. Суддів обирала старшина. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії. Так Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну державу. Разом зі змінами в судочинстві тривало впорядкування законів Гетьманщини, що розпочалося ще за Д. Апостола.

Крім того, К. Розумовський здійснив реформи в армії та освіті. Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани й різнокольорові шапки. Упорядковувалася та вдосконалювалася артилерія. У всіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Передусім була оновлена Києво-Могилянська академія.

ЗОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСТВА. ДІЯЛЬНІСТЬ П. РУМ'ЯНЦЕВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ. У 1761 р. після смерті імператриці Єлизавети Петрівни на престол зійшов її племінник Петро III. Пробувши імператором лише декілька місяців, він встиг своєю політикою налаштувати проти себе багатьох. У результаті змови Петра III вбили. Імператрицею стала його дружина Катерина II, яка була головною натхненницею заклоту. Гетьман К. Розумовський відігравав не останню роль у ньому, проте це не вплинуло на прагнення нової правительки ліквідувати автономію Гетьманщини.

Формальним приводом до скасування Гетьманщини стали дві чолобитні до Катерини II, надіслані в 1763 р.

Рядовий козак часів К. Розумовського.
Невідомий художник

гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них ішлося про відновлення давніх прав України (самостійні судову й фінансову системи, землі, втрачені в 60-х рр. XVII ст., тощо) та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Санкт-Петербурзі це сприйняли як прагнення Гетьманщини відокремитися від Росії. Розгнівана Катерина II була готова віддати гетьмана під суд. Урешті-решт вона запропонувала йому добровільно зректися булави, на що К. Розумовський був змушений погодитися. Як компенсацію він отримав високий чин генерал-фельдмаршала й нові маєтки. 10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. У 1794 р. він повернувся до Батурина, де незабаром помер.

Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена Друга Малоросійська колегія (діяла в 1764—1786 рр.), яку очолив Петро Рум'янцев. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Основне завдання колегії полягало в ліквідації українських державних установ та утворенні замість них російських. Протягом 1765—1769 рр. колегія підпорядкувала собі всі центральні установи Гетьманщини.

У таємній інструкції щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала знищити всі ознаки української автономії, закріпити селян, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, усіляко збільшувати збір податків.

У цей час провели загальну ревізію земельної власності (Генеральний, або Рум'янцевський опис). Було переглянуто й упорядковано податки, замінено натуральні повинності грошовим податком, сума якого сягнула 250 тис. карбованців на рік (у 1780 р. вона складала вже 2 млн карбованців).

Масштабні заходи П. Рум'янцева загальмувала чергова російсько-турецька війна (1768—1774 рр.).

4 СКАСУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ НА СЛОБОЖАНЩИНІ. ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ.

У серпні 1765 р. Катерина II видала указ про скасування полкового устрою й створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеві козаки були позбавлені прав і привілеїв та перетворювалися на «військових обивателів».

У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворилося Харківське намісництво. У вересні 1781 р. був скасований полковий адміністративно-територіальний поділ. Були утворені Київське, Чернігівське та Новгород-

? Чому ліквідація Гетьманщини й козацького устрою відбулася без опору з боку козацької старшини?

Будинок Другої Малоросійської колегії в Глухові (нині Сумська обл.). Сучасний вигляд

ЦІКАВІ ФАКТИ

Спостерігаючи за діями імперської влади, українці, звичайно, усвідомлювали, що відбувається ліквідація їхньої автономії. Тому під час виборів у 1767 р. депутатів до Уложеної комісії для укладання нового збірника законів Російської імперії (попередній був укладений у 1649 р.) депутати від козацької старшини, шляхти, духовенства, козаків і міщан висловили бажання повернутися до умов московсько-українського договору 1654 р., відновити гетьманську владу тощо. Серед тих, хто відстоював права України, виділявся лубенський депутат Григорій Полетика. Проте комісія, не зумівши виробити якогось реального документа, у 1774 р. була розпущена, а імператриця остаточно взяла на себе повноваження видавати закони імперії.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Відверто виступити проти запровадження кріпацтва на українських землях наважився нащадок давнього старшинського роду з Полтавщини Василь Капніст. Його твір «Ода на рабство» (1783 р.), що став класикою російської літератури, засуджував політику імператриці Катерини II. Деякі історики вважають, що цей твір був і протестом проти ліквідації автономних прав Гетьманщини.

Сіверське намісництва, а пізніше — Київська й Чернігівська губернії. У губернських центрах і повітових містах виникали російські адміністративні та судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами імперський уряд переймався проблемою втечі українських селян від землевласників. У травні **1783 р.** було прийнято указ про остаточне прикріплення селян до місць їхнього проживання. Так було узаконено кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині.

У липні 1783 р. дійшла черга й до української армії: замість козацьких і компанійських полків почали формуватися полки російської армії. Термін служби в ній становив шість років. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

Таким чином, на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську козацьку державу. Козацькі прапори, гармати, печатки вивезли до Санкт-Петербурга. Адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад на українських землях були приведені у відповідність із регіонами Російської імперії.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ На гетьманство К. Розумовського припав останній період існування Гетьманщини у складі Російської імперії.

■ У 1764 р. імператриця Катерина II скасувала гетьманство, а потім козацький устрій Слобожанщини. Було ліквідовано автономію Гетьманщини.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1750—1764 рр. — гетьманство К. Розумовського.
1764—1786 рр. — діяльність Другої Малоросійської колегії.
1765 р. — скасування полкового устрою на Слобожанщині та створення Слобідсько-Української губернії.

1781 р. — скасування полкового устрою на території Гетьманщини.
1783 р. — указ про прикріплення селян Лівобережжя та Слобожанщини до місць їхнього проживання; ліквідація козацьких і компанійських полків, перетворення їх на регулярні частини російської армії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Історичний ланцюг». **Правила гри.** Перший гравець називає дату, термін, ім'я, історичний факт, пов'язані з вивченою темою. Другий гравець має спочатку повторити те, що сказав його попередник, а потім додати своє слово. Наступний гравець робить так само. За помилку або довгу паузу учень/учениця вибуває з гри. Перемагає гравець, що залишиться останнім.

 2. Чому реформаторська діяльність К. Розумовського викликала занепокоєння імперської влади? **3.** Чим обернулася для українського населення ліквідація автономії Гетьманщини та Слобожан-

щини? **4.** Чому ліквідація козацького устрою не викликала збройного опору з боку козацької старшини?

 5. Робота в парах. Обговоріть і з'ясуйте причини ліквідації гетьманства владою Російської імперії. **6.** Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Ліквідація гетьманства та залишків автономії України». Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252). **7. Робота в малих групах.** Обговоріть, у чому полягало історичне значення існування козацької України.

 8. Колективне обговорення. Як ви вважаєте, чи могла Україна вибороти незалежність за правління К. Розумовського?

§ 42—43. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі

1 АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ НОВОЇ (ПІДПІЛЬНЕНСЬКОЇ) СІЧІ. Навколо Січі розташовувалися землі («вольності») Війська Запорозького. У цей час Запорозжя поділялося на адміністративно-територіальні округи — **паланки**. У 30—40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти. Пізніше їхня кількість зросла до восьми: Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська паланки.

Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорозжя була Січ. На Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Запорозька адміністрація, як і раніше, обиралася козаками на радах, перед якими вона й мала звітувати. Вищу військову або кошову старшину обирали один раз на рік на загальній військовій або січовій раді, яку за звичаєм скликали 1 січня. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилася, натомість посилилося значення старшини.

До складу запорозьких козаків продовжували приймати всіх, хто шукав порятунку від покріпачення або інших соціальних негараздів. У 60-х рр. XVIII ст. населення Запорозжя налічувало 100 тис. козаків. Нова (Підпільненська) Січ проіснувала 41 рік (із 1734 до 1775 р.).

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про розвиток Січі й Півдня України в другій половині XVIII ст.; про причини ліквідації імперською владою Запорозької Січі та Кримського ханства; яким було місце Запорозької Січі в історії України; про долю запорозців після ліквідації Січі.

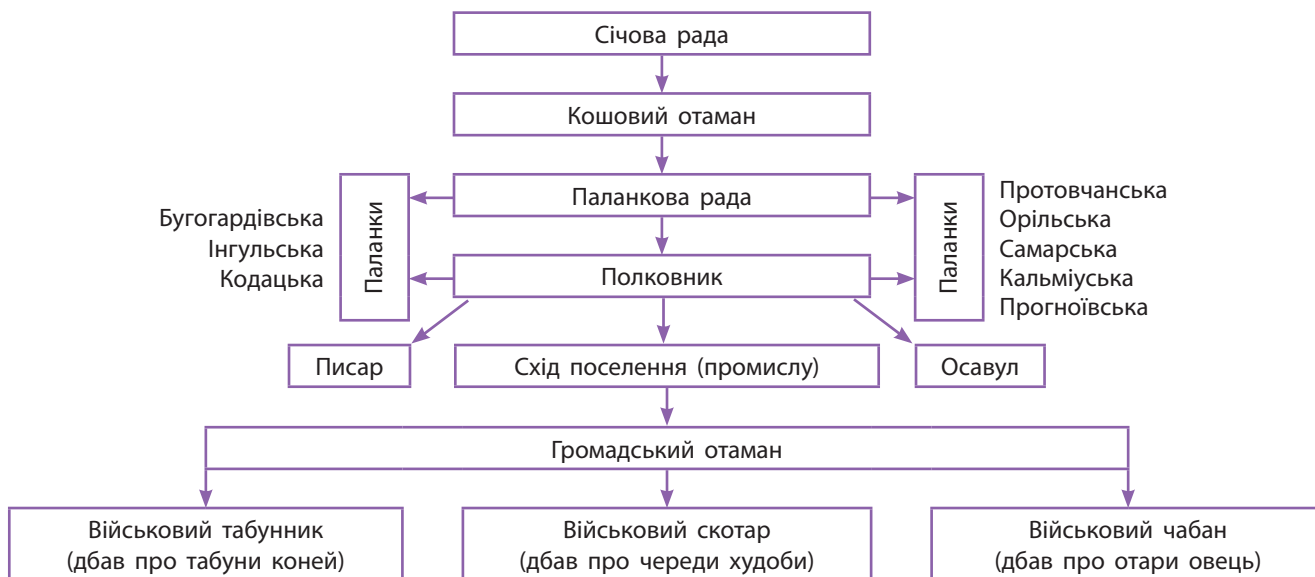
ПРИГАДАЙТЕ

1. Унаслідок яких подій виникла Нова (Підпільненська) Січ?
2. Яку роль відігравала Запорозька Січ у подіях української історії?

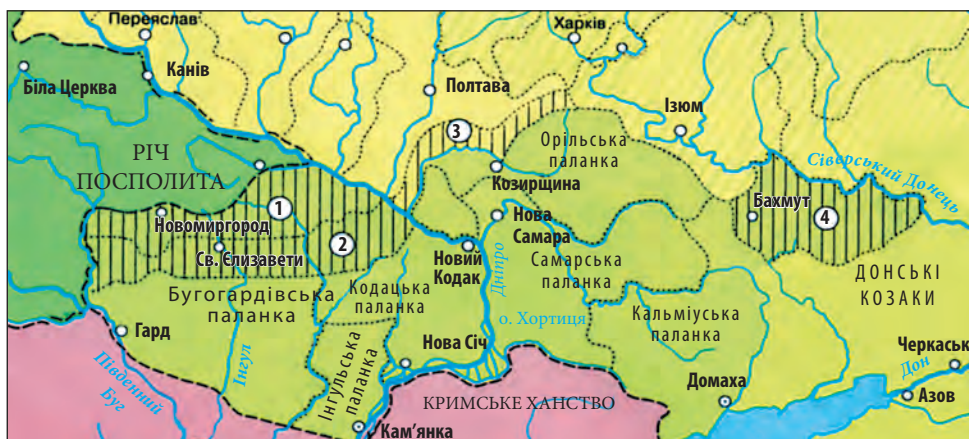
? Чим Нова (Підпільненська) Січ відрізнялася від своїх попередників?

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця, на які поділялися землі «Вольностей Війська Запорозького низового».

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ЗАПОРОЗЖЯ НА ПАЛАНКИ

ПАЛАНКОВИЙ УСТРІЙ ЗАПОРОЗЬКИХ «ВОЛЬНОСТЕЙ»

- Територія Запорозжя
- Землі, відторгнуті від Гетьманщини і Запорозжя

Адміністративні одиниці, утворені на відторгнутих землях:

- ① Нова Сербія
- ② Новослобідський козацький полк
- ③ Українська лінія укріплень
- ④ Слово'яносербія

ЦІКАВІ ФАКТИ

На Січі земля вважалася загальновійськовою власністю. Кожен козак, який мав певне майно та був спроможний вести власне господарство, міг отримати землю від коша й заснувати власний зимівник (хутір). Його можна було продати, віддати в заставу, подарувати тощо. Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські та мисливські угіддя. Вона встановлювала звичай збирати із шинкарів і ремісників двічі на рік «подарунок» на свою користь.

Петро Калнишевський.
Невідомий художник

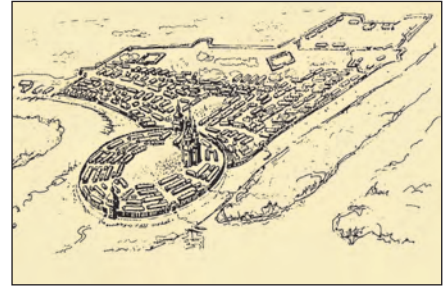
2 ОСВОЄННЯ НОВИХ ЗЕМЕЛЬ. Нова (Підпільненська) Січ значно відрізнялася від Війська Запорозького попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності став розвиток господарства, а не воєнні походи. Господарства козаків, що базувалися на ринкових відносинах, нагадували фермерські господарства. Активна господарська діяльність породжувала соціальне розшарування. На Запорозжя тікали в пошуках кращого життя, щоб не працювати на панів. Проте у XVIII ст. війни не приносили козакам такого збагачення, як раніше. Для того щоб прожити, козаку доводилося працювати. Його господарем був представник козацької старшини, який мало чим відрізнявся від пана.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Петро Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду Лубенського полку. Кошовим отаманом він обирався десять років поспіль. П. Калнишевський докладав чималих зусиль, щоб уникнути залежності Січі від російської влади. Він тричі їздив до Санкт-Петербурга, відстоюючи військові та адміністративно-територіальні права Запорозжя. П. Калнишевський опікувався культурним розвитком краю. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів, придбано значну кількість церковних книг та начиння як в Україні, так і за кордоном (у Єрусалимі). П. Калнишевський брав участь у багатьох походах козаків на Кримське ханство та Османську імперію. Особливо він відзначився в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., під час якої командував Військом Запорозьким. Після зруйнування імперськими військами Нової (Підпільненської) Січі П. Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до в'язниці Соловецького монастиря. Понад 27 років він провів в ув'язненні, із яких 16 років — у жахливих умовах одиночної камери. Потім за указом імператора Олександра I він був звільнений, але за власним бажанням залишився в монастирі, де й помер у віці 112 років.

Тепер на Запорозжжі не було давньої єдності й братерства. Це послаблювало можливість козацької України чинити опір наступу імперської влади.

Яскравим свідченням соціальних проблем на Запорозжжі стали бунти незаможних козаків у 1749, 1756, 1768 рр. і зворотні хвилі втікачів. Люди переселялися на відторгнуті від Січі землі й засновані там російським урядом поселення. Це ізсередини руйнувало всю соціальну систему Нової (Підпільненської) Січі. Одночасно із цим козацька старшина була неспроможна власними силами швидко колонізувати всі землі Запорозжжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького низового **Петро Калнишевський**. За його розпорядженням усіх селян-утікачів, що прибували на Січ, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли слободами на вільних землях, «щоб сторонні не мали можливості влязати до тих місць». П. Калнишевський заснував на землях Запорозжжя 45 нових сіл, 4 тис. хуторів-зимівників, у яких до 1775 р. проживало близько 55 тис. осіб. Загалом на Запорозжжі налічувалося понад 6 тис. козацьких поселень. Однак для того щоб перешкодити намірам імперської влади, цього було недостатньо.

Нова (Підпільненська) Січ (загальний вигляд). Сучасна реконструкція

З **ОБМЕЖЕННЯ РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ «ВОЛЬНОСТЕЙ» ЗАПОРОЗЖЖЯ.** Від початку заснування Нової (Підпільненської) Січі російський уряд поступово обмежував її права. У складі держави з абсолютною владою монарха, якою була Російська імперія, козацька республіка не могла проіснувати довго.

У 1753 р. імперська влада спробувала заборонити запорожцям обирати кошового отамана. Однак примусити їх відмовитися від цієї давньої традиції не вдалося.

У 40—60-х рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорозжжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя та Гетьманщини й перешкоджало втечам туди селян. У 1752 р. у північно-західній частині Запорозжжя було створено Нову Сербію, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі — Слов'яносербію. Ці землі заселялися втікачами від османського ярма — сербами, угорцями, молдаванами, греками, болгарями. У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для створення Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської оборонної лінії. На заперечення запорожців уряд Російської імперії не зважав.

4 **ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ.** Остаточна ліквідація Січі була для імперського уряду лише справою часу. Відповідна нагода виникла після успішного завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Після проголошення

Пам'ятна імперська медаль «На заснування поселень у Новій Сербії». 1754 р.

Сторінка маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.). Фотокопія

? Чи закономірною була ліквідація Запорозької Січі?

Зруйнування Січі. Художник С. Чайка. 2001 р.

ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Основні причини

→ Несумісність республіканського устрою Січі з імперськими порядками

→ Побоювання можливого союзу Нової Січі з Кримським ханством для спільної боротьби з Російською імперією

→ Недоцільність існування в межах імперії державного утворення зі своєю митною системою, що перешкождало вільному доступу до Чорного моря

→ Прагнення російських землевласників приєднати до своїх володінь землі Запорожжя

→ Загроза перетворення Запорожжя на осередок національно-визвольної боротьби українців

→ Перетворення Запорожжя з його гаслом «утікачів не видавати» на перешкоду для розвитку кріпосницького господарства Російської імперії

→ Неспроможність козацької старшини організувати господарське освоєння земель Запорожжя

незалежності Кримського ханства від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза нападів татар, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки.

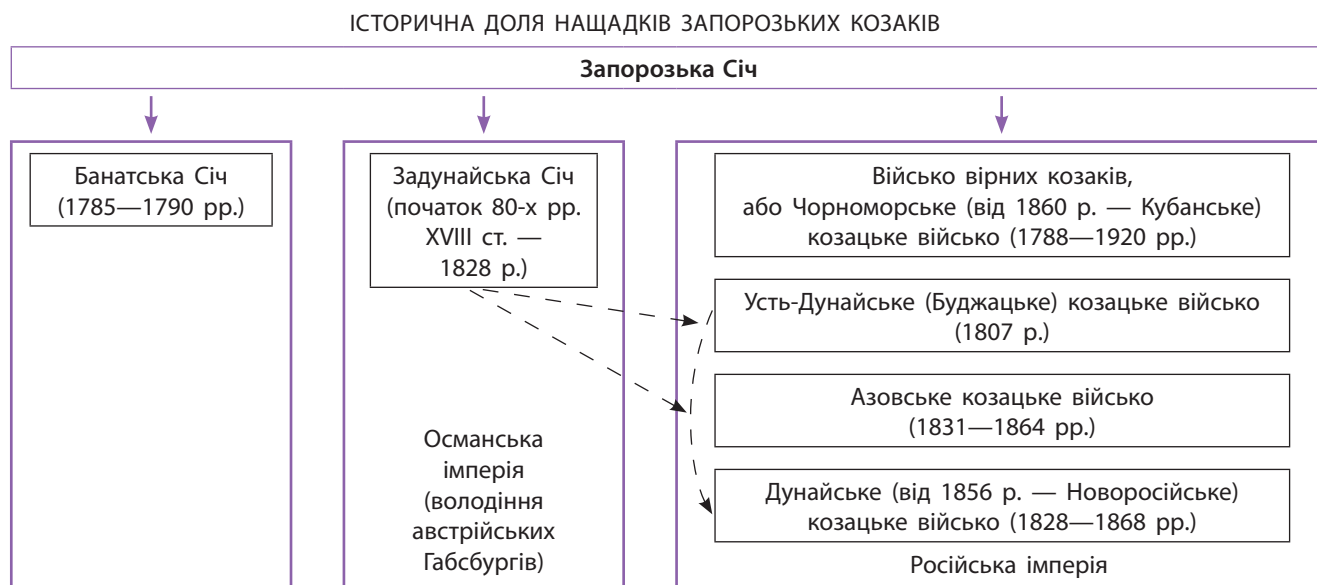
На початку 1775 р. запорозька старшина, прагнучи зберегти козацтво, відрядила до Санкт-Петербурга делегацію з проектом реорганізації Січі на зразок Донського козацтва. Однак ці пропозиції не було розглянуто.

Після завершення російсько-турецької війни під час повернення російських військ додому генерал Петро Текелі несподівано отримав наказ зайняти Січ і розігнати запорозьке козацтво. Наприкінці травня **1775 р.** регулярні війська вступили на Запорожжя та рушили на Січ. У козаків це не викликало жодної підозри. Ніхто не міг уявити, що після шестирічної спільної боротьби проти турків і татар колишні союзники матимуть намір знищити Січ.

4 червня російські війська непомітно зняли вартових та оточили Січ. Звістку про плани П. Текелі козаки зустріли з обуренням. Вони хотіли дати бій противникам, але сили були нерівними. З огляду на це старшина переконала козаків не чинити опору. Після оголошення указу Катерини II про скасування Січі гарнізон із 2 тис. козаків склав зброю. Інші війська також без бою захопили центри паланок.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Землі Запорожжя увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній. Запроваджувалися російські порядки й органи влади. Землі почали роздавати імперським вельможам.

5 ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ЗАПОРОЖЦІВ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. Нову (Підпільненську) Січ зруйнували, однак січове товариство залишилося. Згідно з указом Катерини II запорозькі могли вступити до кінних полків.

В іншому разі козаки мали повернутися туди, звідки вони прийшли на Січ, та отримати землю для вирощування зерна. Чимало колишніх запорожців почали господарювати у своїх рідних степах. Проте не минуло й двох років, як вони пошкодували про це рішення.

Імперський уряд роздавав запорозькі землі своїм вельможам, не звертаючи уваги на козацькі зимівники. Нові господарі відбирали в козаків землю, а інколи навіть перетворювали їх на кріпаків.

Значна частина козаків-запорожців (близько 5 тис. осіб) після ліквідації Січі подалася у володіння Османської імперії. Вони просили турецького султана прийняти їх під свій протекторат і надати землі для будівництва Січі. Султан задовольнив це прохання, унаслідок чого на початку 80-х рр. XVIII ст. виникла Задунайська Січ.

Чимало козаків переселилося також до володінь австрійських Габсбургів. Для їхнього розселення було виділено землі в провінціях Банат і Бачка, біля річки Тиса. Близько 8 тис. козаків-запорожців, які опинилися тут, заснували Банатську Січ.

Така ситуація занепокоїла російський уряд. Планувалося знищення запорозького козацтва й перетворення його на регулярне військо. Натомість новостворена Задунайська Січ продовжувала традиції запорожців, що становило небезпеку для Російської імперії.

В умовах наближення чергової російсько-турецької війни, що вибухнула в 1787 р., імперський уряд намагався схилити козацтво на свій бік. У 1788 р. колишнім козакам-запорожцям дозволили створити Військо вірних козаків, перейменоване згодом на Чорноморське козацьке військо.

Задунайський запорожець.
Художник С. Васильківський. 1900 р.

Облога Очакова в 1788 р.
Художник Я. Суходольський. 1853 р.

Штурм Ізмаїла 22 грудня 1790 р. Художник С. Шифляр

Було відновлено запорозькі порядки: козацькі військові клейноди, виборність старшини, ради, курені. Однак служити імперії погодилися лише 12 тис. колишніх запорожців.

? Яку роль відіграло українське козацтво в російсько-турецьких війнах?

6 **УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.** Напередодні російсько-турецької війни **1768—1774 рр.**, коли питання про ліквідацію Січі було вирішено, Катерина II, закликаючи запорожців до участі у війні, запевняла: «Ми вважаємо [запорожців] найзичливішими нашими підданими і за першої нагоди Височайшу нашу милість усьому нашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо».

У війні запорожці активно воювали на боці Росії. До запорозького війська у складі російської армії входило 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків. У 1769 р. запорожці перешкодили прориву 100-тисячної турецької армії в глиб України. Зокрема, на початку червня запорожці раптово атакували очаківську флотилію Османської імперії у складі 20 кораблів, які намагалися піднятися вгору по Дніпру. Козаки захопили три кораблі й примусили турецькі війська відступити. У серпні 3-тисячний загін запорожців розгромив значні сили противника під Очаковом. Важливим був успіх козацької флотилії з 19 чайок, яка в дельті Дунаю розгромила турецьку флотилію, захопивши сім великих і багато дрібних суден. Запорожці уславилися під час штурму Бендер, у рейдах на Тульчу, Ісакчу тощо.

Лише в 1771 р. тисячу запорожців було представлено до нагороди срібними медалями. Вдячна Катерина II запевняла, що ніколи не забуде заслуг запорожців: «Між тим монарша милість і увага до сього нашого підданого війська не лише продовжені, а... й поглиблені будуть».

Кошовий отаман П. Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами особисто імператрицею

Підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору.
Гравюра кінця XVIII ст.

Катериною II. Ще 17 старшин також були нагороджені золотими медалями на андріївській стрічці. У 1773 р. П. Калнишевському було присвоєно звання генерал-лейтенанта російської армії. Отже, він мав один із найвищих військових чинів тогочасної російської армії.

У 1774 р. був підписаний Кючук-Кайнарджийський мирний договір, за яким до Росії відходили землі між Дніпром і Південним Бугом, місто Керч, проголошувалася незалежність Кримського ханства.

Знову про запорожців згадали під час війни **1787—1791 рр.** У бойових діях брало участь Чорноморське козацьке військо. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та взятті Очакова в 1788 р. У вересні 1789 р. шість полків козаків-чорноморців оволоділи Хаджибеєм (майбутнє місто Одеса).

Вагомим був внесок козаків-чорноморців у взяття головної фортеці Османської імперії на Дунаї — Ізмаїл, яка вважалася неприступною. Козаки знищили турецький флот на Дунаї, що дало змогу здійснювати штурм міста з усіх боків.

Активно діяли козаки-чорноморці в останній рік війни. Зокрема, у битві біля озера Бабадаг козаки розгромили чималий загін турецько-татарської кінноти. Під час цього бою козаки-задунайці, що були у складі турецької армії, допомогли в розгромі війська Османської імперії.

Згідно з мирним договором, підписаним у Яссах у 1791 р., кордоном між Османською та Російською імперіями ставала річка Дністер.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі «вольності» в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Проте це не влаштувало імперський уряд, і козаків було вирішено відправити подалі з України. У 1792 р. їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону. У серпні 1792 р. перші 3877 козаків прибули на Тамань, де заснували Кубанське козацьке військо, що проіснувало до 1920 р.

7 КРИМСЬКЕ ХАНСТВО у XVIII ст. ЛІКВІДАЦІЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА. Остаточна доля держави кримських татар вирішилася в результаті російсько-турецької війни 1768—1774 рр. За Кючук-Кайнарджийським мирним договором була проголошена незалежність Кримського ханства від Османської імперії, але фактично воно опинилося під контролем Російської імперії. У 1776 р. кримськотатарський уряд повідомив російську владу, що відмовляється від її підтримки. Відповіддю на це стало введення на територію ханства 25-тисячного російського війська. Новим ханом було проголошено Шагіна Герая, якого підтримувала Росія.

Ліквідації Кримського ханства передували заходи, спрямовані на визрівання внутрішньої соціально-економічної

Утворення кубанських станиць.
Художник Г. Квашура. Початок XXI ст.

Пам'ятник запорозьким козакам-переселенцям на Таманському півострові. 1911 р.

? Чому історія Кримського ханства під зверхністю Російської імперії виявилася короткою?

Пам'ятна імперська медаль на честь приєднання Криму і Кубані. 1783 р.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

З указу Катерини II про приєднання Кримського півострова до Російської імперії (1783 р.)

Перетворення Криму на вільну й незалежну область не принесло спокою для Росії, а додало їй нових турбот зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того щоб зберегти її, нам потрібно... виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Беручи до відома всі ці обставини, ми прийшли до рішення... зробити в майбутньому Кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яким був офіційний привід для ліквідації Кримського ханства.

кризи. За наказом імператриці російський полководець Олександр Суворов силою виселив із Криму все християнське населення (31 тис. вірмен і греків) до Азовської губернії під приводом його захисту від засилля мусульман. Греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісниче населення півострова та були основними платниками податків до скарбниці хана.

У **1783 р.** уряд Російської імперії вважав, що склалися всі умови для поширення своєї влади на Кримському півострові. Останній хан Шагін Герай був змушений зректися влади та виїхати до Османської імперії.

Оволодівши Кримом, Катерина II почала відбирати в місцевого населення кращі землі й дарувала їх російським дворянам і чиновникам. Кримських татар витіснили на неродючі землі. Як наслідок, за наступне століття населення Кримського півострова скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому більшість становили переселенці.

8 ОСВОЄННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ. ЗАСНУВАННЯ НОВИХ МІСТ.

Унаслідок перемог Росії у війнах з Османською імперією (1768—1774, 1787—1791 рр.) і ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) та Кримського ханства (1783 р.) утворився масив земель, які Російська імперія почала активно колонізувати. Для позначення цього регіону використовували назву «Південна Україна», адже більшість поселенців тут становили українці.

Із земель, що були приєднані до Російської імперії впродовж XVIII ст., Південь України був найпривабливішим. Родючість причорноморських степів обіцяла в майбутньому великі прибутки, до того ж цьому сприяла загальна економічна ситуація в Європі. В організації колонізації цих земель Російською імперією на початковому етапі вагомий роль відіграв **Григорій Потьомкін**.

Нові землі активно роздавали російським дворянам. Вони отримували по 1,5 тис. десятин землі за умови заселення кожного наділу 25 селянськими господарствами. Щоб заохотити селян до переселення, дворяни пішли на

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Григорій Потьомкін — князь Таврійський, генерал-фельдмаршал, російський діяч зі Смоленщини. Він брав участь у палацовому перевороті 1762 р., унаслідок якого до влади в Російській імперії прийшла Катерина II. Г. Потьомкін був її фаворитом і, як стверджували сучасники, єдиною людиною, що мала на неї вплив. Із 1774 р. Г. Потьомкін — правитель Півдня України, із 1777 р. — імператорський намісник. Він був одним з ініціаторів ліквідації Запорозької Січі, але війни з Османською імперією переконали його в необхідності відновити козацтво. У 1790 р. Г. Потьомкін отримав титул «великого гетьмана Катеринославських і Чорноморських козацьких військ».

поступки: панщину скоротили до двох днів на тиждень (замість чотирьох-п'яти).

Із 1786 р. основну частину переселених селян становили українці з Правобережжя. На нових землях оселялися російські старовіри, німці, молдавани та представники інших народів, яких російський уряд залучав як колоністів.

У XVIII ст. на Півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення зумовлювалося потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста засновували переважно на місці фортець. Зокрема, Єлисаветград (нині Кропивницький), Новомиргород і Новоархангельськ утворилися з фортець, що були закладені в 40—50-х рр. XVIII ст. У 1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії. На основі її укріплень виникло кілька міст, у тому числі Олександрівськ (нині Запоріжжя). У 70-х рр. XVIII ст. на місці козацької слободи Половиці розгорнулося будівництво Катеринослава (сучасний Дніпро).

На узбережжі Чорного й Азовського морів розбудовувалися великі міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра

Олександр і Костянтин Павловичі — онуки Катерини II.
Художник Й. Б. фон Лампі

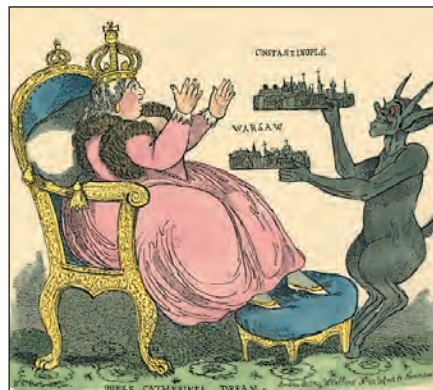

Вознесенський собор у м. Пушкін (Санкт-Петербург), створений на зразок собору Святої Софії в Константинополі

ЦІКАВІ ФАКТИ

З освоєнням Півдня України пов'язано існування «Грецького проекту» Катерини II і Г. Потьомкіна. Планувалося витіснити турецьке населення в Азію, а на європейських володіннях Османської імперії утворити дві окремі держави: Грецьку імперію («спадкоємницю» Візантії) і Дакію, яка мала стати проміжною територією між Австрією, Росією та Грецією. Дакія мала включати території Волощини та Молдавії, а Грецька імперія — Південну Болгарію, острови Егейського моря, Македонію та власне Грецію. Столицею передбачалося зробити Стамбул, який російські війська мали звільнити від турецького панування. Символом відродження імперії мало стати встановлення православного хреста над собором Святої Софії. А поки що, до завоювання Стамбула, як столиця розбудовувалося місто Миколаїв. Існує легенда, що спочатку місто планувалося назвати Ніколаїв від імені грецької богині Нікі («Перемога»). Правителем відновленого «другого Рима» мав стати онук Катерини II Костянтин Павлович, що народився в 1779 р. Старший онук Олександр був названий за ім'ям Александра Македонського. На честь народження Костянтина було видано медаль із зображенням Чорного моря й собору Святої Софії з православним хрестом. Навіть годувальницею онука обрали гречанку та почали навчати його грецької мови.

Для реалізації проекту Катерина II також вирішила заручитися підтримкою Австрії, для чого відбулася її таємна зустріч з імператором Йосифом II. Для зустрічі канцлер Катерини II граф О. Безбородько підготував детальний проект «Меморіал справ політичних». Йосиф II погодився із цими планами. Проте коли таємна угода між Росією та Австрією стала відомою широкому загалу, проти неї категорично виступили Франція та Англія, погрожуючи укласти союз з Османською імперією. Проект не був реалізований.

Мрії імператриці. Англійська карикатура XVIII ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

За Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р. землі Кримського ханства фактично опинилися під протекторатом Росії. На Кубані, яка була частиною ханства, проживала більша частина ногайських татар. Відносини ногайців із новою російською владою не склалися. Неодноразово для придушення їхніх виступів влада застосовувала війська, якими командував О. Суворов.

У 1783 р. після ліквідації Кримського ханства князь Г. Потьомкін наказав О. Суворову привести ногайців до присяги Російській імперії. Погрозами й підкупом полководець виконав цей наказ. 5 липня 1783 р. в Єйську відбулися урочисті заходи із цього приводу. Проте ще в червні О. Суворов отримав таємний наказ забезпечити депортацію (примусове виселення) ногайців за Урал. Щойно ногайці склали присягу, їм оголосили про переселення. У відповідь почалося повстання. У вирішальній битві ногайці були розгромлені.

Частина ногайців скорилася та була переселена, інші прорвалися через річку Кубань у володіння Османської імперії. Князь Г. Потьомкін дав наказ переслідувати втікачів і повністю винищити як ворогів Росії.

Російські війська вторглися в османські володіння й біля містечка Керменчик влаштували бійню (1 жовтня 1783 р.).

Загалом під час приборкання ногайського повстання й депортації померло 400 тис. осіб. Близько 700 тис. ногайців за 1777—1783 рр. відкочували у володіння Османської імперії.

було засновано Херсон на місці закладеного в 30-х рр. XVIII ст. запорожцями Олександрового шанця — центру Інгульської паланки, а в гирлі річки Інгул — Миколаїв. У 1795 р. на місці турецької фортеці Хаджибей (Єні-Дунья), яка, у свою чергу, виникла на місці литовської фортеці Коцюбіїв (1514 р.), розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт Маріуполь на місті козацької фортеці Кальміус (існувала ще з XVI ст.).

Також у 1794 р. було засновано ряд важливих міст на Кримському півострові: Севастополь, Сімферополь та Євпаторія. Вони постали на місці кримськотатарських поселень Ахтіар, Ак-Мечеть (Акмеджид) та Гезлеве.

Севастополь розбудовувався як головна військово-морська база Росії на Чорному морі. Разом із Миколаєвом він становив окрему адміністративну одиницю.

До кінця XVIII ст. на Півдні України налічувалося близько 30 міст. Ці нові міста із часом стали провідними економічними центрами України та всієї Російської імперії. Наприкінці XVIII ст., коли регіон уже був цілком освоєний, на території Азовської і Новоросійської губерній українці становили 74 % населення.

9 ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЗАПОРОЖЦІВ НА КУБАНЬ. 16 серпня 1792 р. почалося заселення українськими козаками Кубані. Цього дня морем прибуло 3 тис. козаків на 50 судах. Три інші колони рухалися з Придністров'я суходолом. Це були колишні запорожці, організовані імперською владою для участі у війні з Османською імперією в 1787—1791 рр. Загалом на Кубань переселилося 18 тис. осіб.

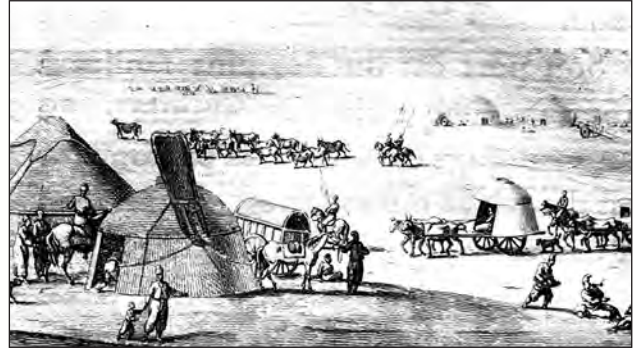
Головним ініціатором цього був Антін Головатий, який за великий хабар домігся зустрічі з Катериною II, щоб отримати дозвіл на переселення. Імператриця видала грамоту, якою передавала Чорноморському козацькому війську «Тамань з околицями». Таке прохання козаків було вчасне, саме в цей час імперська влада розробляла плани щодо виселення з Кубані ногайських татар.

Проте назву Січ російська адміністрація заборонила, так само, як був заборонений термін «запорожець». Згодом курені перейменували на слободи, а потім — на станиці. Загалом було декілька хвиль української колонізації Північного Кавказу. Кубанські козаки досить довго вважали себе українцями й незалежними, що дуже непокоїло російську владу. У 1860 р. Чорноморське козацьке військо було перетворено на Кубанське. Таким чином, українське козацтво досить вправно приєднали до військової структури Російської імперії.

Землі Кубані були поділені на 40 куренів: де кому жити, вирішувалося шляхом жеребкування. Чорноморські

Висадка козаків на Кубані. Художник О. Чечин

Ногайський кочовий аул. Гравюра початку XIX ст.

козаки побудували на берегах річки Кубань і кордонах обмінні двори, де за сіль вимінювали в гірських народів Кавказу пшеницю, овес, мед, деревину тощо.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Друга половина XVIII ст. стала вирішальною для долі Півдня України й Криму. Після чергових російсько-турецьких війн ці території остаточно опинилися під владою Російської імперії, яка почала активно колонізувати їх.

■ У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ, а в 1783 р. — Кримське ханство.

■ Запорозькі козаки славилися героїчною боротьбою, яку впродовж трьох століть вели проти іноземних загарбників, та обороною південних кордонів України. Вони були на чолі національно-визвольної боротьби українського народу. Завдяки цьому створювалися умови для розвитку економічного й культурного життя українців.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1768—1774, 1787—1791 рр. — російсько-турецькі війни.

1775 р. — ліквідація Запорозької Січі.

1783 р. — ліквідація Кримського ханства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у пари й оголошує тему, за якою відбудеться гра. Один(-на) учень/учениця ставить запитання за темою, другий(-а) відповідає на нього, після чого ставить своє запитання, і т. д. Запитання мають передбачати коротку відповідь: «Перелічіть причини...», «Назвіть передумови (прояви, характерні ознаки, результати, наслідки)...», «Що таке...», «Кого називали...» тощо. Перемогу здобуває учень/учениця, що надасть більше правильних відповідей.

2. Робота в малих групах. Обговоріть і визначте, як відбувалося господарське освоєння земель Запорожжя впродовж другої половини XVIII ст. Чи могли січовики забезпечити колонізацію Півдня України? **3.** Як російською владою було ліквідовано Запорозьку Січ? Якими були причини цих дій? **4.** Яким було значення Запорозької Січі в історії України?

5. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі. **6. Робота в парах.** Обговоріть і наведіть факти, які свідчать про поступове обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя. **7.** Підготуйте презентацію за темою «Доля кримських татар у другій половині XVIII ст.» та розповідь за нею. **8.** Складіть ментальну карту «Південна Україна в другій половині XVIII ст.». Користуйтеся відповідним планом-схемою (с. 252).

9. Колективне обговорення. Запорозька Січ неодноразово зазнавала руйнувань. Чому після подій 1775 р. вона вже не змогла відновитися в попередньому вигляді? **10.** Чи можна стверджувати, що, беручи участь у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. на боці Росії, козацтво власноруч готувало передумови для своєї ліквідації? **11.** Що зумовило швидке зростання міст на Півдні України? Поясніть свою думку.

§ 44. Правобережжя та західноукраїнські землі в середині XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

яким було соціально-політичне та економічне становище Правобережної України у XVIII ст.; про причини широкого народного руху на Правобережній Україні в середині XVIII ст.; визначення термінів і понять «гайдамаки», «Барська конфедерація», «опришки».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як складалася доля Правобережної Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.? 2. Що таке національно-визвольна боротьба?

Гайдамаки — селяни-втікачі, вигнанці-запорожці, кримські й ногайські татари, що об'єднувалися у ватаги (купи) і займалися степовим розбоєм («козацьким промислом»). Назва походить від османсько-турецького слова, що перекладається як «нападати», «шарпати», «переслідувати», «гнати». Уперше назва «гайдамацьке гультьайство» була вжита в універсалі командира польських військ від 22 лютого 1717 р. Згодом назву «гайдамаки» почали використовувати для позначення учасників українського національно-визвольного руху.

1 СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ПРИЧИНИ РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ. У 30—60-х рр. XVIII ст. Правобережжя й Прикарпаття, що на той час входили до складу Речі Посполитої, стали ареною значних виступів українського населення.

Повернувши наприкінці XVII ст. Правобережжя, Річ Посполита зуміла відновити колишню владу лише на початку XVIII ст. (1714 р.). Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами, яких налічувалося близько 40: Любомирські, Потоцькі, Чарторийські, Жевуські та інші. Їм належало 80 % земель Правобережжя.

Щоб відродити життя на цих територіях, магнати роздавали земельні наділи селянам та звільняли їх від усіх повинностей на 15—20 років. Завдяки цим заходам Правобережжя швидко наповнювалося переселенцями з Галичини, Лівобережжя та інших районів і відроджувалося до життя. Після закінчення терміну вимоги панів до селян зростали. Поверталосся кріпацтво. Панщина сягала до п'яти-шести днів на тиждень. Крім соціального гноблення, відновилися й утиски на релігійному ґрунті.

Посилення панщини та національно-релігійне гноблення призвело до широкого народного опору. Невдоволені селяни приєдналися до розбійницьких (гайдамацьких) ватаг, що діяли на Правобережжі. Виник рух, учасників якого називали **гайдамаками**.

Зростання кількості невдоволених у результаті посилення кріпацтва, нечисленність польської армії на Правобережжі (4 тис. осіб), сусідство із Запорозькою Січчю, із якої виходили ватажки народного руху, перетворили гайдамаків на могутню силу, що була здатна знищити польське панування на Правобережжі.

2 ПОВСТАННЯ ГАЙДАМАКІВ. Перше велике гайдамацьке повстання вибухнуло в **1734 р.**, коли в Речі Посполитій точилася боротьба навколо обрання нового короля.

Сотник надвірного війська князя Єжі Любомирського на ім'я Верлан утік із війська та оголосив повстання проти панів. Зібравши загін, Верлан рушив у похід Брацлавщиною та Галичиною, руйнуючи маєтки шляхти, суди та канцелярії. Він розсилав універсали начебто від імені російської імператриці Анни Іванівни, подекуди запроваджував козацькі порядки.

Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Проте під тиском російських і польських військ він був змушений втекти до Молдавії.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ 1734—1769 рр.

Дата	Керівники	Територія	Результат
1734—1738 рр.	Наказний козацький полковник Верлан	Брацлавщина, Поділля, частини Волині та Галичини	Виступ було придушено польськими і російськими військами. Верлан із невеликим загonom відступив у Молдавію
1741—1748 рр.	Г. Голий	Брацлавщина, Уманщина	Виступ було придушено регулярними польськими військами й надвірними козаками місцевих магнатів
1750 р.	О. Лях, К. Ус, М. Мамай, М. Сухий та інші	Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля	Гайдамаки, зазнавши поразок у відкритих сутичках із польськими та російськими військами, відступили на Запорожжя, Лівобережжя та до Молдавії
1768—1769 рр. (Коліївщина)	М. Залізняка, І. Гонти	Правобережжя	Виступ було придушено спільними зусиллями польських і російських військ

Верлан надихнув на боротьбу нові зағони гайдамаків. Щоб їх приборкати, шляхта почала чинити розправи. Проте народний рух не припинявся. Зрештою польські війська вдалися до тактики «поділяй і володарюй». Вони залучили на свій бік одного з ватажків гайдамаків Саву Чалого, який завзято нищив своїх колишніх побратимів. Однак запорожці невдовзі вбили зрадника.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні 1750 р. За своїм розмахом він перевершив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були позбавлені шляхетського панування. Проте звільнення від шляхти, орендирів (переважно євреїв), а також католицького та унійного духовенства не супроводжувалося встановленням козацького порядку, відновленням Української козацької держави.

Розуміючи, що події набирають негативних для Росії наслідків, імперський уряд увів свої війська та жорстоко приборкав повстання.

У 1761 р. російські, польські та турецькі війська провели спільну операцію в прикордонні та розгромили осередок гайдамацького руху на землях, де сходилися кордони трьох держав. Проте остаточно гайдамацький рух придушити не вдалося.

З КОЛІЇВЩИНА. У 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна опинилася у складній ситуації. Продовжували діяти зағони гайдамаків. Польська шляхта розділилася на прихильників і противників короля Станіслава Понятовського, який намагався провести реформи. Загострилися відносини між православними, з одного боку, та католиками й греко-католиками, з іншого.

Скориставшись спровокованою ситуацією, на початку 1768 р. Російська імперія нав'язала Речі Посполитій трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Із листа шляхтича з Летичева до коронного гетьмана Ю. Потоцького про організацію нападів гайдамаків (1746 р.)

Коли [ці гультяї] нападають, то насамперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинили. Коли хтось добровільно відчинить, лише заберуть те, що він має. Коли буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають на полі або в лісі, то... розміщуються в якомусь яру, де їм із близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві... Коли хтось переходить або переїздить, вискакують і проводять до себе до яру.

? 1. Яку тактику використовували гайдамаки? 2. Чим можна пояснити виникнення такого явища, як гайдамацтво?

? Чим була зумовлена жорстокість повстанців — учасників Коліївщини?

Гайдамаки. Художник О. Мизін. 1927 р.

Барська конфедерація — військово-політичний союз частини польської шляхти, опозиційно налаштованої до офіційного курсу короля Станіслава Понятовського та невдоволеної політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Союз був проголошений 29 лютого 1768 р. в місті Бар.

КОЛІЇВЩИНА 1768—1769 рр.

У відповідь у місті Бар утворилося військово-політичне об'єднання шляхти, що отримало назву **Барська конфедерація**. Вона виступила за усунення короля та збереження давніх шляхетських привілеїв і порядків.

Король не мав достатньо сил, щоб придушити цей рух, і був змушений шукати підтримки в Росії. На Правобережжя ступив корпус російських військ під командуванням Михайла Кречетникова, який розпочав бойові дії проти конфедератів.

Вчинені конфедератами насильства, нестабільність влади, пості військ, грабунки стали поштовхом до повстання, що увійшло в історію під назвою **Коліївщина**. Дослідники й сьогодні сперечаються про походження цієї назви. Одні стверджують, що вона бере початок від слів «колоти», «кіл». За іншою версією, свою назву повстання отримало від назви надвірних козаків «колій», «коліївці» (із польської — черговий), служба яких була «колією» (тобто почерговою).

Максим Залізняка. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

3 «універсалу» повсталих до селянства Західної України (1768 р.)

Уже ваш час настає, коронні громадяни, що живе здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, [час] визволення з неволі й звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безпосередніх панів. Глянув Бог із високого неба на вашу долю, вислухав ваші сльози та стогін із цієї земної долі, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти й залишити ваші права і свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, убивства, тортури, а також за нечуване здріство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким

треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуєте, бо незабаром побачите, що Бог послав нам із вами, правовірним, перемогу, і будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодро, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі й від цього ярма на Україні та Поділлі.

? **Колективне обговорення:** **1.** До чого закликав населення цей «універсал»? **2.** Чим аргументували свої дії повсталі?

Правлячі кола Речі Посполитої, Російської та Османської імперій сприйняли виступ як «бунт черні» і доклали зусиль для його придушення.

Підготовка до повстання розпочалася в лютому 1768 р. Повсталі зібралися в урочищі Холодний Яр неподалік Мотронинського монастиря, де місцевий настоятель Мельхіседек Значко-Яворський, ревний поборник православ'я, освятив зброю повстанців для боротьби проти шляхти й начебто дав їм «золоту грамоту» від Катерини II. Достеменно невідомо, чи діяв настоятель самостійно, виходячи зі своїх переконань, чи за вказівкою російських можновладців, які готували поділ Речі Посполитої. Повстання очолив **Максим Залізняк**.

Повстанці виступили 6 червня 1768 р. Їхній шлях проліг через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. Кінцевою метою походу була Умань — важливий торговельний і культурний центр, опора польського панування на Правобережжі. У міру просування повстанців їхня кількість швидко зростала. Вони нищили шляхту, орендарів, католицьке й унійне духовенство.

Повстання швидко охопило Київське, Брацлавське, південь Волинського та схід Подільського воеводств. Його рушійною силою стали ватаги гайдамаків, надвірні козаки, частково селяни й міщани.

Коліївщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків. Вістря боротьби було спрямоване проти польського панування, католицької церкви, утисків орендарів та соціального гноблення з боку шляхти.

Метою боротьби проголошувалося створення порядку, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями», «аби очистити Вкраїну так, як

ЦІКАВІ ФАКТИ

Коліївщина стала приводом до російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

Османська імперія сприйняла введення російських військ на Правобережжя для придушення Барської конфедерації як порушення попередніх мирних домовленостей. До того ж керівництво конфедератів уклало угоду з Османською імперією про підтримку.

Загони повстанців, яких турецька влада сприймала як проросійські, здійснили напад на місто Балта, що було під владою кримського хана. 25 вересня 1768 р. Османська імперія оголосила війну Росії, яка сама шукала приводу до вступу в боротьбу за узбережжя Чорного моря.

У свою чергу, ці події стали приводом до втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та її першого поділу.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Коліївщина була останнім повстанням українців проти Речі Посполитої. Воно зазнало поразки. Причини цього були різні: російські та польські війська перевершували повсталих в озброєнні, дії всіх учасників руху не були скоординованими, нечувана жорстокість повсталих відлякувала від них прихильників.

Іван Гонта. Невідомий художник. 1866 р.

Опришки (від латин. *opressor* — знищувач, порушник) — учасники повстанського селянського руху, який був поширений на Прикарпатті. Цей рух оцінюють як соціальний бандитизм.

Олекса Довбуш. Народна картина

і раніше було». Повстанці заявили полякам: «Все одно Гетьманщина буде, не встоїтесь!». Свое військо повстанці називали Військом Запорозьким.

20 червня 1768 р. повсталі з'явилися в околицях Умані. За допомогою сотника **Івана Гонти**, який із надвірними козаками перейшов на бік повсталих, наступного дня М. Залізняк захопив місто.

Дії повсталих в Умані вирізнялися нечуваною жорстокістю. Було зруйновано костюл, єзуїтську школу, монастир Василіянського ордену, шляхетські палаци; загинуло щонайменше 2 тис. осіб, переважно поляків та євреїв. Повстання поширилося на інші райони краю. Тут повстанці встановлювали народне самоврядування. Землі шляхти розподілялися між селянами, скасовувалися повинності. М. Залізняка було обрано гетьманом, а І. Гонту — уманським полковником.

М. Залізняк відправляв у всі регіони Української козацької держави невеликі загони, що мали піднімати народ на боротьбу й поширювати звернення до народу — «універсали».

У той час як розгорталося повстання, російські війська підійшли до Умані. Командувач російських підрозділів полковник М. Гур'єв заявив про свою прихильність до повстанців і запросив М. Залізняка, І. Гонту та іншу старшину на бенкет, під час якого ватажків руху підступно заарештували. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені російськими військами. Незважаючи на це, народні виступи тривали й наступного року.

4 ОПРИШКІВСЬКИЙ РУХ. О. ДОВБУШ. Рух народних месників набув поширення і на західноукраїнських землях, особливо Прикарпатті. Там їхні загони називалися «чорними хлопцями», або **опришками**. За історичними джерелами, перші такі загони з'явилися в XVI ст. Виступаючи проти угтисків селянства, діючи невеликими групами по 20—50 осіб, вони нападали на шляхту, лихварів, купців. Опришки мали добрі схованки в горах і користувалися підтримкою населення, тому вважалися невловимими.

Найвідомішим ватажком опришків був **Олекса Довбуш**. Очолований ним загін нищив панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. Частину захопленого він роздавав біднякам. Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну та інші міста. Про винаяткову хоробрість народного героя, його винахідливість склали легенди.

О. Довбуш загинув у **1745 р.** Однак незважаючи на смерть народного ватажка, рух опришків не припинився до середини XX ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Посилення соціального, національного та релігійного гноблення в умовах послаблення Речі Посполитої призвело до розгортання на Правобережній Україні могутнього гайдамацького руху, вершиною якого стала Коліївщина.

■ Історичне значення Коліївщини полягає в тому, що це повстання зміцнило у свідомості народу ідеї соціальної та національної свободи.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1734—1769 рр. — гайдамацький рух.

1745 р. — загибель ватажка опришків О. Довбуша.

1768—1769 рр. — Коліївщина.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у пари. Один(-на) учень/учениця ставить запитання за вивченою темою, другий(-а) відповідає на нього, після чого ставить своє запитання, і т. д. Запитання мають передбачати коротку відповідь: «Перелічіть причини...», «Назвіть передумови (прояви, характерні ознаки, результати, наслідки)...», «Що таке...», «Кого називали...» тощо. Перемогу здобуває учень/учениця, що надасть більше правильних відповідей.

 2. Робота в малих групах. Обговоріть і назвіть причини повстанської боротьби на Правобережжі в другій половині XVIII ст. Яких форм вона набула? Чому в ній переважали соціальні мотиви?

3. Що було спільного й відмінного між повстаннями

гайдамаків 30—50-х рр. XVIII ст. та Коліївщиною?

4. Як ви вважаєте, слабкість влади чи національно-релігійна політика держави стала приводом до гайдамацького та опришківського рухів?

 5. Робота в парах. Розподіліть обов'язки та за додатковими джерелами підготуйте історичні портрети М. Залізняка, І. Гонти, О. Довбуша. Дайте оцінку їхній діяльності.

6. Простежте за картою атласу події гайдамацького та опришківського рухів на Правобережжі та Прикарпатті у XVIII ст. Визначте ключові місця подій.

 7. Чому гайдамацький та опришківський рухи характеризують як соціальний бандитизм?

8. Колективне обговорення. Як ви вважаєте, чи могли народні рухи другої половини XVIII ст. привести до відродження Української козацької держави?

§ 45. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.

1 ПОДІЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ. У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період занепаду. Фільваркова система господарювання та шляхетське свавілля гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією. Цим скористалися сусідні держави — Росія, Пруссія та Австрія. У їхні плани входило розділити Польщу, розширити свої володіння за рахунок її території.

Перший поділ Польщі відбувся в **1772 р.** У результаті до австрійських володінь Габсбургів відійшли землі Руського (за винятком Холмської землі), Белзького воєводства і південно-західна частина Кременецького повіту Волинського воєводства. Також усупереч угоді Габсбурги заволоділи західною частиною Подільського воєводства, установавши кордон по річці Збруч. Ці землі разом із Малою Польщею були проголошені Королівством Галичини

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були наслідки поділів Речі Посполитої для подальшої долі українських земель; про розвиток Правобережжя та західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які країни в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. прагнули приєднати до себе Правобережжя та західноукраїнські землі? **2.** Коли було ліквідовано козацький устрій на Правобережжі?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVIII ст.

? Чи припинилося національне гноблення українців після ліквідації Речі Посполитої?

і Лодомерії із центром у Львові, що підпорядковувалося безпосередньо імператору. У 1785 р. край було поділено на 18 округів, очолюваних старостами. Вища влада в краї належала наміснику (губернатору), якого призначав імператор. Вищим представницьким органом був становий сейм. Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у 1775 р. додалася Буковина, що згодом як окремий округ увійшла до складу Королівства Галичини і Лодомерії.

Під впливом Великої французької революції в Польщі розгорнувся масовий визвольний рух. Було прийнято Конституцію та започатковано реформи, які мали зміцнити незалежність держави. Щоб знищити революційний осередок у себе на кордонах, Катерина II направила до Польщі війська та примусила відмовитися від Конституції та реформ. 27 березня 1793 р. з'явився маніфест Катерини II, за яким

Правобережна Україна мала увійти до складу Російської імперії. До дій Росії приєдналася Пруссія.

Унаслідок другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. до Росії відійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воеводства). Поділ став приводом до національного повстання під проводом Тадеуша Костюшка (був героєм війни за незалежність США). Після перших перемог повстанці були розгромлені. Поразка повстання Т. Костюшка мала згубні наслідки для Речі Посполитої. 24 жовтня 1795 р. Австрія, Пруссія і Російська імперія підписали конвенцію про її третій поділ, і польсько-литовська держава на 123 роки припинила своє існування як незалежна країна. До Російської імперії відійшли західні землі Волині.

У результаті ліквідації державних кордонів між землями Лівобережжя та Правобережжя в межах Російської імперії опинилися 80 % українців. Усупереч політиці російського царського уряду це сприяло єднанню та розвитку українського народу.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу двох імперій, які впродовж наступного століття продовжили політику національного гноблення українців.

2 ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА наприкінці XVIII ст. Протягом 90-х рр. XVIII ст. на Правобережжя була поширена дія загальноімперських адміністративних органів та установ. Нові адміністративні й судові установи вводилися повільно й почали діяти тільки наприкінці 1796 р. У 1797 р. тут утворилися три губернії: Київська, Подільська та Волинська. Щоб не загострювати ситуацію, уряд Російської імперії залишив чинними старі польські закони, а також юридичні норми Третього Литовського статуту. Через кілька років посади судових урядовців обійняли російські чиновники. Судочинство велося двома мовами — польською та російською.

Землі католицької церкви й опозиційної шляхти були конфісковані й частково роздані як винагорода за заслуги царським генералам і вищим чиновникам. Значні володіння разом із кріпаками отримали генерали М. Кречетников, М. Кутузов, І. Ферзен, а також О. Безбородько, М. Новосильцев, М. Репнін та інші.

Прибічники Росії — магнатські родини Браницьких, Жевуських, Потоцьких та інші — також збільшили свої володіння, отримали царські чини й звання. Щоб протиставити російську владу польським панам, указом імператриці від 18 квітня 1793 р. місцеве селянство, абсолютну більшість якого становили українці, звільнили на три роки від сплати державних податків, постоїв військ та обов'язку безоплатного перевезення військових вантажів.

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТ

Сучасний англійський історик Н. Дейвіс про поділи Речі Посполитої

Здійснені поетапно — у 1772, 1793 та 1795 рр. — вони поділили багатства країни, близької за розмірами до Франції. Здійснювали їх гангстерськими методами, тож невисловлена загроза насильства лежала в основі всіх офіційних угод, а жертви були змушені не помічати наружи над собою. Чимало тогочасних спостерігачів, вдячних, що пощастило уникнути війни, корячись логіці своїх сподівань, погодилися з поясненнями учасників поділу. Багато істориків вважали, що поляки самі накликали лихо на свою голову... А найгірше те, що Річ Посполита мусила мовчки слухати, як її кати розповідали світові про свої великодушні мирні наміри.

? Робота в парях. Обговоріть і визначте, на яких особливостях поділів Речі Посполитої наголошує історик.

Сторінка «Жалуваної грамоти містам». 1785 р. Фотокопія

Єврейський коваль.
Художник Е. Гуревич. 2011 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Згідно з переписом населення Галичини, що був здійснений австрійською владою у 80-х рр. XVIII ст., шляхта налічувала 95 тис., міщани — 332 тис., чиновники, почесні громадяни та інші вільні громадяни — 135 тис., євреї — 168 тис., селяни (переважно кріпаки) — 1,859 млн осіб. Отже, загальна кількість населення Галичини становила 2,589 млн осіб.

Килим на старому верстаті.
Музей килимарства в м. Глиняни
(Львівська обл.)

На правобережні міста поширювалася дія «Жалуваної грамоти містам» 1785 р. та окремо дозволялося всі прибутки від торгівлі спрямовувати на потреби міського господарства. Створювалися нові митниці поблизу Могилева, Жванця, Волочиська та інших прикордонних міст, налагоджувався систематичний поштовий зв'язок. Школи передавалися у відання місцевої адміністрації, навчання здійснювалося російською мовою.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії зі значною часткою єврейського населення призвело до появи в 1791 р. указу про визначення «межі осілості». Тобто було окреслено межі території, за які євреям заборонялося переселятися. Відповідно до указу євреям дозволялося проживати лише в спеціально визначених містах і містечках. Результатом цих обмежень, а також обмежень у виборі професії, стала надзвичайна скупченість єврейських ремісників та їхніх родин на території «межі осілості».

Заборона не поширювалася лише на купців першої гільдії (але тільки після десятирічного перебування в гільдії в «межі осілості»), осіб із вищою освітою, середній медичний персонал, цехових ремісників, відставних нижчих чинів, які прийшли на службу за рекрутським набором.

3 СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В ГАЛИЧИНІ, НА БУКОВИНІ Й ЗАКАРПАТТІ. У другій половині XVIII ст. Галичина й Буковина опинилися під владою австрійських Габсбургів. Закарпаття потрапило під їхню владу ще в 1711 р. Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II.

Перші реформи торкнулися населення Закарпаття. У 1766 р. селяни отримали від панів садиби й земельні наділи, за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. За законом 1783 р. селяни отримали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам заборонялося відбирати в них садиби та втручатися в їхнє сімейне життя. Закон 1785 р. звільнив селян від кріпацької залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно в спадок, вибирати професію, навчатися в школах.

Так само змінювалося становище й галицького селянства. Закон 1775 р. заборонив панам змушувати їх відбувати повинності, які не були визначені в інвентарі (списках). У 1782 р. селян звільнили від особистої залежності, дозволили їм одружуватися за власним вибором, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. було визначено категорії селян і розміри панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік для повнонадільних). Скасовувалися дворові повинності й роботи за

ЗМІНИ В СТАНОВИЩІ ПРАВОБЕРЕЖНИХ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Правобережна Україна	Західна Україна
<ul style="list-style-type: none"> • Російська влада запроваджувала поділ на губернії, що не мали чітко визначених меж і не враховували специфічних особливостей окремих регіонів Правобережжя. • Державною мовою визнавалася російська. Діловодство здійснювалося польською й російською мовами. • На шляхту поширювалася чинність «Жалуваної грамоти дворянству», яка гарантувала збереження всіх прав і привілеїв. • Створювалися нові органи управління й суду, але залишалися чинними польські закони. Головні посади в судах та адміністративних установах посіли російські чиновники. Землі, конфісковані в католицької церкви й опозиційної шляхти, було роздано російській знаті 	<ul style="list-style-type: none"> • Західноукраїнські землі австрійська влада штучно об'єднала з польськими землями в новоутворену адміністративну одиницю — Королівство Галичини і Лодомерії. • Державною мовою визнавалася німецька. Крім того, у діловодстві допускалися польська й латинська мови. • На приєднані землі поширювалося загальноімперське управління. Зберігалися права і привілеї шляхти й католицького духовенства. • Тривав активний процес онімецування всього адміністративного апарату, що перейшов до австрійських чиновників. • Ліквідовувалися повітові шляхетські сейми і створювався єдиний крайовий становий сейм шляхти та католицького духовенства

звичаєм. Наступного року землі, що перебували в користуванні селян, проголошувалися їхніми володіннями. Виданий у 1789 р. закон установлював повинності відповідно до кількості землі, яка була в користуванні селян. Розміри всіх повинностей на користь держави й пана мали складати не більше 30 % доходу від землі та сплачуватися грошима, що фактично скасовувало панщину. Проте цей закон проіснував лише до 1790 р.

Меншою мірою ці перетворення торкнулися селян Буковини. Тут продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена в 1766 р. молдавським господарем Григорієм III Гікою. Вона скорочувала панщину до 12 днів на рік, а для прикордонних сіл — до шести днів. Згодом і тут було поширено чинність законів 1782 і 1786 рр.

Суттєві зміни відбулися і в господарстві. З'явилися нові сільськогосподарські культури. Із 50-х рр. XVIII ст. на Закарпатті почали вирощувати картоплю, а у 80-х рр. вона набула поширення в Галичині. Наприкінці століття почали вирощувати кукурудзу. Активно освоювалися гірські райони. Поширювалися вівчарство й свинарство.

Дуже повільно розвивалося міське життя. Єдиним великим містом був Львів, що налічував 30 тис. осіб. Більшість жителів міст займалися сільським господарством, а не ремеслом і торгівлею. Проте відбувалася швидка зміна національного складу міст, вони втрачали український характер. Більшість населення міст становили поляки, євреї, німці, вірмени тощо.

Українці переважно жили в селах, у той час як у Європі розпочався промисловий переворот та активно розбудовувалися міста.

Винники. Художник К. Ауер. 1837 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Винники (зараз Львівська область) — перший населений пункт Галичини, де в 1785 р. було скасовано панщину.

Корецька порцеляна, що вироблялася наприкінці XVIII ст. в місті Корець (нині Рівненська обл.)

ЦІКАВІ ФАКТИ

Наприкінці XVIII ст. в місті Корець на Волині було відкрито одну з перших порцелянових мануфактур на українських землях.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилися перші мануфактури з виробництва сукна й полотна. Проте, як і раніше, переважало ремісниче виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком далеких провінцій своєї імперії, у якій уже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Складною була релігійна ситуація. Панівне становище тут посідали католицька й унійна (греко-католицька) церкви, які у 20—80-х рр. XVIII ст. продовжували боротьбу з православною та протестантською церквами.

На середину століття на Закарпатті всі парафії стали греко-католицькими. Проте в 70—80-ті рр. XVIII ст. ситуація істотно змінилася. Австрійський уряд ліквідував становище духовенства, обмежив вплив Римської курії, закрив монастирі й залишав за ними землі тільки на умовах утримання шкіл або притулків для літніх людей. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівняння в правах представників усіх конфесій. Імператор Йосиф II розпорядився, щоб духовенство здійснювало службу мовою місцевого населення, а при кожній церкві була створена школа. Таким чином, унійна (греко-католицька) церква зі зняття полонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови й традицій українського населення.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Ослаблення Речі Посполитої призвело до її поділів між Австрією, Пруссією та Росією, у результаті яких Польща припинила існування як самостійна держава.

■ На новоприєднаних землях і Російська, і Австрійська імперії здійснювали заходи щодо уніфікації українських земель відповідно до загальноімперських порядків.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.

1775 р. — приєднання Буковини до володінь австрійських Габсбургів.

1791 р. — встановлення «межі осілості» для єврейського населення в Російській імперії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте свої знання за навчальною грою «Знайдіть, покажіть та розкажіть». **Правила гри.** Клас об'єднується в три команди. Кожна команда представляє одну з держав (Австрія, Пруссія, Росія). Учасники команди мають показати на карті атласу «свою» державу, а також землі, які вона загубила внаслідок поділів Речі Посполитої, і скласти коротку розповідь про ці події.

 2. Робота в малих групах. Обговоріть і визначте, якими були наслідки поділів Речі Посполитої для України. **3.** Чому українські землі були розділені між сусідніми державами? Як змінилося становище Правобережної України після приєднання її до Росії? **4.** Як реформи Марії-Терезії та Йосифа II вплинули на розвиток західноукраїнських земель?

5. Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. Які зміни відбулися у становищі населення?

 6. За додатковими джерелами складіть порівняльну таблицю розвитку Правобережжя і західноукраїнських земель після поділів Речі Посполитої.

 7. Колективне обговорення. Чому українське населення виявилось байдужим до того, що Польща втрачала незалежність? **8.** Сучасний український історик В. Верига писав: «Австрія застала [у XVIII ст.] Галичину в руїні, без шкіл, доріг, великих міст, промислу, торгівлі, із бідним і повністю поневоленім польською шляхтою сільським населенням...». Чи згодні ви з таким висновком? Доведіть свою думку фактами.

§ 46—47. Культура України в другій половині XVIII ст.

1 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. У XVIII ст. продовжувався започаткований у попередні часи розквіт українського мистецтва й літератури. Однак це була складна доба в історії козацької України. Формувалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність. Підґрунтям розвитку української культури була козацька державність.

Заходи російського уряду з ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі й перетворення Лівобережної України на провінцію Російської імперії позбавляли українську культуру основи її розвитку.

Особливістю культурних процесів на українських землях було також те, що до кінця XVIII ст. в Гетьманщині, з одного боку, і на Правобережжі й західноукраїнських землях, з іншого, — вони розвивалися в різних умовах. Проте це не вплинуло на єдність національної культури українського народу.

Українська культура XVIII ст. вирізнялася високим рівнем розвитку. Імперські кордони значно обмежили звичні раніше культурні контакти із Західною Європою. Одночасно із цим Російська імперія отримала можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Процес «вимивання» високоосвічених українців із національного середовища став характерним явищем тогочасної української культури. Українці обіймали високі посади в Російській імперії: від вищих чиновників і церковних ієрархів до ректорів вищих навчальних закладів і вихователів представників царської родини. Вагомий внесок у розвиток російського мистецтва XVIII ст. зробили українські митці.

2 ОСВІТА І КНИГОДРУКУВАННЯ. На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечували передусім українські народні школи — найпоширеніший тип початкових шкіл. Вони утримувалися на кошти парафіяльних братств. У другій половині XVIII ст. в Гетьманщині працювало 866 українських народних шкіл. Вони існували й на Слобожанщині. Навчання здійснювалося українською мовою, учнями могли стати навіть представники найбіднішого населення.

Знищення української державності зруйнувало народну школу. Закріпачене українське селянство було неспроможне утримувати навчальні заклади.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя й Слобожанщину було поширено чинність загальноросійської освітньої реформи. Для дітей дворян відкривали чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан та урядовців — малі дворічні училища.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

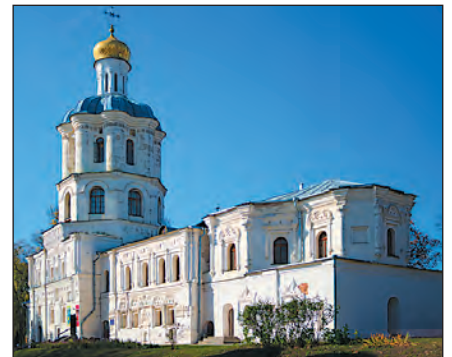
про розвиток культури України в другій половині XVIII ст.; імена представників української культури цієї доби та їхні здобутки.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості розвитку культури України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?
2. Визначте здобутки й досягнення української культури цього періоду.

? Чи були сприятливими для розвитку української культури умови другої половини XVIII ст.?

? Чому в другій половині XVIII ст. освіта на українських землях набула станового характеру?

Чернігівський колегіум. Сучасний вигляд

Харківський колегіум. Графічна реконструкція А. Лейбфрейда

ЦІКАВІ ФАКТИ

У середині XVIII — XIX ст. спостерігалось падіння популярності Києво-Могилянської академії. Це зумовлювалося, зокрема, тим, що українська шляхта, прагнучи зрівнятися з російським дворянством, віддавала своїх дітей на навчання до російської столиці. В академії здійснювалися заходи зросійщення — від студентів і викладачів під загрозою виключення й звільнення з посад вимагали дотримання «російського правопису та московської вимови».

Києво-Могилянська академія. Сучасний вигляд

Освіта набувала станового характеру й перетворювалася на привілей вищих верств населення.

Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту можна було здобути в заснованих у першій половині XVIII ст. Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах. Це були загальностанові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі й західноукраїнських землях іноземне панування також уповільнювало розвиток середньої освіти. На Правобережжі існували гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких здійснювалося польською або німецькою мовами. Дуже обмеженим був доступ українців до католицьких і протестантських навчальних закладів на Закарпатті.

Велике значення для розвитку освіти і науки України мала Києво-Могилянська академія. У XVII—XVIII ст. із нею пов'язана більшість здобутків українського народу в галузі освіти, філософії, богослов'я, мовознавства, літератури, публіцистики, історії. У стінах академії формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру. У період між 1754 та 1768 рр. понад 300 випускників академії вибрали імперську службу або переїхали до Росії. Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінився занепадом. Поступово погіршувалося матеріальне становище академії. У 1748 р. було запроваджено російську мову в Києво-Могилянській академії, а з 1763 р. навчання повністю перевели на російську. У 1817 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на духовну семінарію, а в 1819 р. — знову на академію.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях залишався Львівський університет. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування певних кафедр, які увійшли до Руського інституту («Студіум рутеніум»). Діяльність цієї структури суворо регламентувалася. У навчальному процесі було запроваджено викладання української мови. Однак інші предмети викладалися лише польською та німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

Ситуація в освітньому житті галицького населення суттєво змінилася завдяки заснуванню імператрицею Марією-Терезією в 1776 р. у Відні Греко-католицької генеральної

семінарії («Барбареум»). Щорічно в ній могли навчатися 29 юнаків із Галичини.

Відкриття у Львові в 1783 р. Греко-католицької духовної семінарії знаменувало початок створення першої вищої теологічної школи для галицьких українців. Дещо раніше, у 1744 р., такий заклад був заснований на Закарпатті, у Мукачеві. Пізніше він був перенесений до Ужгорода, де на його основі утворили навчальний заклад для підготовки вчителів.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Роль найважливіших видавничих центрів відігравали друкарні Києво-Печерської лаври та Троїце-Іллінського монастиря (Чернігів). Тут друкувалися твори як богословської, так і світської літератури. Посилення утисків російського уряду на українську культуру спричинило появу численних імперських указів і циркулярів із вимогами недопущення «особливого наріччя» і відповідності українських книгодруків московським зразкам. Проте незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі збагатили національне духовне життя. Серед тогочасних книгодруків найпомітнішими були Біблія (1759 р.), «Києво-Печерський патерик» (1760, 1762 рр.), «Синопис» (1755 р.), «Часослов навчальний» (1753, 1758, 1766 рр.), «Буквар» (шість видань) та багато інших.

Кілька друкарень існувало й на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня Антона Піллера. Вона видавала книжки різними мовами. До 1800 р. тут було надруковано 250 книжок. Французькою мовою друкувалася «Львівська газета» — перше відоме періодичне видання на території України, яке виходило впродовж 1776 р.

3 ЛІТЕРАТУРА. Українська література другої половини XVIII ст. розвивалася на традиціях попереднього періоду. Упродовж багатьох десятиліть панівним тут залишався стиль бароко.

Цікавим явищем тогочасної літератури стала українська історико-мемуарна проза. Чільне місце в ній посідають щоденники **Миколи Ханенка** і **Якова Марковича**. Обидва автори належали до козацької старшини й обіймали високі посади в Гетьманщині. У своїх творах вони зображували події тогочасного державного, політичного та економічного життя, детально змальовували побут української шляхти.

Важливу роль у літературі другої половини XVIII ст. відігравали поетичні твори. Тогочасна поезія відображала проблеми, які були в центрі уваги українського суспільства.

До жанру історичних віршів належить написаний **Семеном Довговичем** віршований діалог «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор обстоював ідею автономії України та висловлювався проти централізаторської політики Росії

Греко-католицька генеральна семінарія («Барбареум») у м. Відень (Австрія). Сучасний вигляд

Євангеліє — книга, видана в Почаївській друкарні (тепер м. Почаїв Тернопільської обл.). 1780 р.

Перший номер «Львівської газети» («Gazette de Leopold»)

? Якою була тематика творів української літератури XVIII ст.?

в Гетьманщині. У цьому творі також обґрунтовувалися давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслювалося право козацької старшини на всі права й привілеї, отримані російським дворянством.

У багатьох історичних віршах знайшли відображення національно-визвольна боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Це вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити», «Во шістьдесят восьмому году собиралось народу» тощо.

Відгуком на імперський указ від 10 квітня 1786 р. про вилучення з українських монастирів земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів».

Представником сатирично-гумористичної поезії був Іван Некрашевич. Колоритні побутові сцени з народного життя змальовані ним у творах «Ярмарок» та «Сповідь».

? У чому полягає суть філософського вчення Г. Сковороди? Чи можна зарахувати цього діяча до філософів епохи Просвітництва?

Григорій Сковорода (портрет із його підписом). Невідомий художник. XIX ст.

4 РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ. Г. СКОВОРОДА. Друга половина XVIII ст. збагатила новими ідеями українську філософську думку. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав суспільний діяч, письменник **Михайло Козачинський**. Він знайомив слухачів з ідеями про невід’ємні природні права людини, які набули поширення в тогочасній Західній Європі. Свої погляди М. Козачинський висловив у книзі «Громадянська політика». Він уперше в українській філософії спробував пояснити правове вчення й заклав основи громадянського природного права.

Найвизначнішим серед учнів М. Козачинського був **Григорій Сковорода** — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант. У філософських роздумах велику увагу Г. Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою. На його думку, для цього людині потрібно пізнати саму себе та займатися в житті тим, що їй природно відповідає. Одним із головних джерел творчості Г. Сковороди була українська дійсність другої половини XVIII ст. Імовірно, саме тому філософ стверджував, що найвищим досягненням людини є свобода, і треба за всяку ціну забезпечувати особисту незалежність. Це переконання

ДЖЕРЕЛА ПОВІДОМЛЯЮТЬ

Г. Сковорода про головну мету філософії (1798 р.)

Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен — головну мету... Один піклується про черево життя, себто всі діла свої скеровує, щоб дати життя череву... інший — одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього.

Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Як Г. Сковорода визначав головну мету людського життя й філософії? **2.** Як філософія, на його думку, могла допомогти людині стати щасливою?

зустріло різкий осуд гнобителів українського селянства. Вихід з існуючого становища філософ вбачав не в активній боротьбі, а в униканні ненависного світу зла, розуміючи під ним прагнення непотрібного збагачення та гноблення інших.

Значну роль в усуненні зла, на думку Г. Сковороди, могла відіграти освіта. Просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не розум від книжок, — переконував він, — а книжки від розуму».

5 РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧИХ НАУК. Друга половина XVIII ст. стала періодом успіхів у розвитку природничих наук, зокрема медичних знань. У цей час чимало лікарів-українців здобули вчений ступінь докторів медицини. Значний внесок у розвиток медичних знань зробили Нестор Амбодик-Максимович, Мартин Тереховський та інші. Крім того, ці вчені почали досліджувати рослинний світ України. Н. Амбодик-Максимович у 1795 р. створив перший вітчизняний підручник із ботаніки, зосередившись, зокрема, на вивченні рослин України.

Українські лікарі чимало уваги приділяли боротьбі з епідеміологічними захворюваннями. Так, Єфрем Мухін запровадив щеплення проти віспи, шукав засоби боротьби з холерою. Епідеміолог Данило Самойлович, який служив військовим лікарем під час російсько-турецької війни в 1768—1770 рр., запропонував нові методи запобігання епідемії чуми, що спалахнула в 1784 р. в ряді міст Російської імперії. Ці методи отримали схвалення багатьох закордонних академій наук.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів та аптекарів у Львові було створено медичний колегіум. У Наддніпрянській Україні перша спеціальна медична школа виникла в 1787 р. в Єлисаветграді (нині Кропивницький).

6 МУЗИКА. Друга половина XVIII ст. позначена вагомими здобутками української музичної культури. Особливу любов та пошану українського народу, як і раніше, мали козаки-бандуристи.

Суттєві зміни відбулися в українській інструментальній музиці. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів та святкування перемог, їх скликали на козацькі ради. Після ліквідації Січі запорозьких музик перевели до спеціальних підрозділів при міських магістратах. Вони мали грати під час різноманітних урочистостей. На Правобережжі музиканти розважали польських магнатів. Новим явищем стали також оркестри та інструментальні ансамблі, створювані царськими вельможами з талановитих українських селян-кріпаків.

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української

Обкладинка підручника з ботаніки Н. Амбодика-Максимовича. 1795 р.

Єфрем Мухін. Художник О. Фролов. Гравюра 1830 р.

Пам'ятник Д. Самойловичу в м. Миколаїв. Скульптори О. Сапелкін, О. Здиховський

ЦІКАВІ ФАКТИ

Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман України К. Розумовський мав у Глухові власні оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

? Чому наприкінці XVIII ст. український стиль в архітектурі перестав існувати?

хорової музики: **Максима Березовського**, **Дмитра Бортнянського** та **Артема Веделя**. М. Березовський є автором 20 хорових церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський написав опери «Сокил», «Син-суперник», комедію «Свято сеньйора», також йому належать понад 100 творів хорової церковної музики. Світла лірика, радісні та мужні енергійні теми, глибокий драматизм — такі риси притаманні багатогранному світу образів хорових концертів Д. Бортнянського. А. Ведель написав 29 хорових церковних концертів, які відзначаються високою майстерністю та драматизмом образів. Спільною рисою, що єднає творчу спадщину цих композиторів, є відчутні впливи української народної пісенності.

7 АРХІТЕКТУРА І СКУЛЬПТУРА. В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі. В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі **Степан Ковнір**. За його участю було споруджено корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія й Феодосія у Василькові.

Кращі риси українського бароко розвинув **Іван Григорович-Барський**. Першою його роботою став міський водогін у Києві, центральною спорудою якого був павільйон-фонтан «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактівій площі). За проектами І. Григоровича-Барського в Києві було споруджено Надбрамну церкву із дзвіницею в Кирилівському монастирі, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежуються риси класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль рококо, який є продовженням традицій бароко. Він вирізняється витонченими деталями декоративного оздоблення. Будівлі в цьому стилі на

Кловський палац у Києві (зараз — будинок Верховного Суду України). Архітектор С. Ковнір. 1756—1761 рр. Сучасний вигляд

Церква Миколи Набережного на Подолі в м. Київ. Архітектор І. Григорович-Барський. 1772—1775 рр. Сучасний вигляд

Палац К. Розумовського в м. Батурін (Чернігівська обл.). Архітектор Ч. Камерон. 1799 р. Відреставрований у 2003—2008 рр. Сучасний вигляд

українських землях споруджувалися переважно за проектами іноземних архітекторів. У стилі рококо збудовані Андріївська церква в Києві (за проектом Б. Растреллі), собор Святого Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітте), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретін) та інші.

У цей час почав також поширюватися стиль класицизму. Вищим зразком для своєї творчості його послідовники визнавали античне мистецтво. У спокійних і навіть суворих класичних формах було зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Яготині, Глухові та Батурині (архітектор Ч. Камерон). Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. (висота близько 65 м) був Троїцький собор у Самарі (нині Новомосковськ). Спорудив його в 1773—1779 рр. народний майстер **Яким Погрібняк**. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Відчутного удару по українській архітектурі завдали царська влада та Російська православна церква. У 1786 р. було конфісковано монастирські землеволодіння та закрито частину монастирів, а з 1801 р. заборонено зводити храми в українському стилі.

Протягом XVIII ст. на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із діяльністю різьбяр по дереву **Сисоя Шалматова**. Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Святої Покрови в Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних правил. Відчувалося, що він добре знав анатомію людини та прагнув надати психологічної характеристики образу.

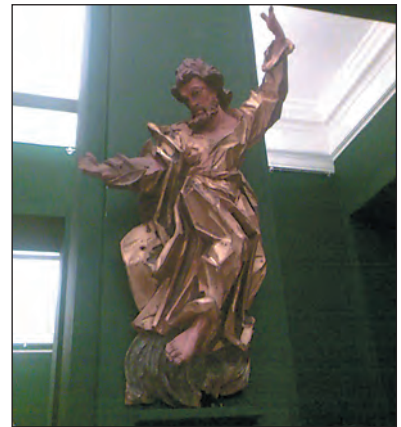
Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, варто згадати **Йоганна Пінзеля**. Він виконав статуї Юрія Зміборця, Святого Афанасія і Лева на фасаді собору Святого Юра у Львові. Йому належить також серія кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучач, скульптурне оздоблення костьолу в Городку, скульптура «Розп'яття» у львівському костьолі Святого Мартина.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були С. Стажевський, М. Філевич, П. Полейовський та І. Оброцький. Усі вони працювали в стилі рококо. Майстри виконували роботи для собору Святого Юра й Латинського кафедрального собору у Львові.

8 ЖИВОПИС І ГРАФІКА. Для українського живопису друга половина XVIII ст. стала часом поширення впливу рококо. У Гетьманщині доба рококо — це останні часи козацької України, коли вона втрачала свою державність.

Троїцький собор у м. Новомосковськ (Дніпропетровська обл.). 1773—1779 рр. Сучасний вигляд

Апостол із церкви в с. Чоповичі (Житомирська обл.). Скульптор С. Шалматов. 1774—1775 рр.

Розп'яття. Скульптор Й. Пінзель. Близько 1755—1760 рр.

Козак Мамай. Невідомий художник. XVIII ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Народна картина «Козак Мамай» стала символом епохи, що минала. На ній козак-бандурист сидить один серед широкого степу. Він згадує славне минуле козацтва, журиться з його сумної долі. У часи знищення російським урядом Гетьманщини та Запорозької Січі, соціального й духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

Портрет лубенського полковника Григорія Гамалії. Невідомий художник. Кінець XVII ст.

Імовірно, саме тому життєрадісне європейське рококо мало в Україні сумні настрої, властиві добі, що минала.

Український портретний живопис доби рококо значною мірою зберіг пишність та урочистість форм, що склалися в попередні часи бароко. До наймайстерніших зразків належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина М. Балабухи, військового діяча Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими та інших.

У цей час успішно розвивалося графічне мистецтво. У творчості **Григорія Левицького-Носа** українська графіка досягла своєї вершини. Г. Левицький-Ніс намагався переосмислити традиційні сюжети та створював власні оригінальні композиції. Своїми творами він виражав інтелектуальну силу людини. Це зближує його з видатним філософом-просвітителем Г. Сковородою.

Великих успіхів також досягли гравери Почаївської друкарні Адам та Йосип Гочемські. А. Гочемський ілюстрував не лише церковні видання, але й перший в Україні підручник із медицини Андрія Крупинського, виданий у 1774 р. у Львові. Про стиль гравера казали, що в анатомічних ілюстраціях він об'єктивно точний, а в барокових релігійних зображеннях — багатомовний.

Найоригінальнішим жанром образотворчого мистецтва другої половини XVIII ст. стали картини, створені невідомими народними майстрами. Вони є своєрідним відображенням головних тем тогочасного українського життя.

Серед творів цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини М. Залізняка та І. Гонти. Своєрідністю відзначається картина «Богдан з полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст.

9 ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. У результаті соціально-політичних змін, що відбулися в другій половині XVIII ст., українство втратило свою еліту. У повсякденному житті селянства мало що змінилося порівняно з попередньою епохою.

Найбільш поширеною й відомою ще в часи Русі-України була трипільна система землеробства. Господарі ділили поле на три частини: одну з них навесні засівали яровими культурами (овес, ячмінь, гречка), другу восени — озими (жито, пшениця), третя відпочивала під пасовищем (парувала). На наступний цикл землю, що була під паром, засівали озиминою.

Поділ праці в селянській родині визначався тогочасним способом життя. Чоловік доглядав худобу, займався оранкою, посівом і молотьбою зернових культур, заготовляв сіно під час косовиці, будував житло й господарські споруди тощо.

На жінку був покладений насамперед хатній побут усієї родини. Для того щоб вважатися доброю господинею, жінка мала виконувати такі обов'язки: приготування їжі, випікання хліба, переробка молочних продуктів (готувати сир, масло), приготування круп (товкти в ступі); прання білизни, рушників, одягу; виховання дітей (співати колискові пісні, розповідати казки, навчати ремесла: прядіння, вишивання, оздоблення оселі тощо); заготівля на зиму продуктів харчування (солити, заквашувати); дотримання норм гігієни (купати дітей, щосуботи мити голову), а також чистоти в приміщенні (щотижня обмазувати долівку хати, підбілювати піч, мити мисник, лави, підмащувати призьбу); виготовлення одягу (пошиття та оздоблення вишивкою сорочок для всієї родини) і багато іншої повсякденної роботи. Допомагали жінці старші діти та батьки.

Крім цього, селянська родина відбувала ще й повинності на пана або на державу залежно від того статусу, який вона мала.

Селянська родина. Художник Т. Шевченко. 1845 р.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У другій половині XVIII ст. українська культура продовжувала розвиватися за традиціями попереднього періоду.
- В українській культурі з'явилася постать світового значення — Г. Сковорода.

- Наприкінці XVIII ст. українська культура швидко втрачала свій самобутній характер, її видатних представників було залучено до російської культури, а сама вона набувала рис провінційної.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Ким є ці особи?». **Правила гри.** Клас об'єднується в команди, яким надаються комплекти карток (однакові або різні) із прізвищами діячів культури. Командам треба розсортувати їх за сферами діяльності. *Зразок комплекту:* Григорій Левицький-Ніс, Григорій Сковорода, Степан Ковнір, Іван Григорович-Барський, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель, Михайло Козачинський, Микола Ханенко, Яків Маркович, Адам Гочемський, Данило Самойлович.

2. Охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях у другій половині XVIII ст. Чи можна стверджувати, що вона занепадала? **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, які зміни відбулися у XVIII ст. в розвитку Києво-Могилянської академії. Чим вони були зумовлені? **4.** Які факти свідчать про те, що література відображала явища тогочасного життя? **5.** Що, на ваш погляд, прагнув сказати Г. Сковорода фразою «Світ ловив мене, та не спіймав»? **6.** Як мистецтво рококо відбивало зміни, що відбувалися в Гетьманщині в другій половині XVIII ст.? **7.** Чому народні картини вважають своєрідним відображенням тогочасного українського життя? Яка

картина стала найбільш популярною наприкінці XVIII ст.? **8.** Чим можна пояснити високий рівень розвитку українського музичного мистецтва?

9. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте повідомлення з презентацією про одного з видатних представників української культури другої половини XVIII ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252). **10.** Складіть розповідь про Г. Сковороду та його внесок у розвиток української філософської думки. **11.** Складіть у зошиті таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.».

Галузь культури	Видатні діячі	Основні здобутки

12. Чи можна стверджувати, що вирішальний вплив на розвиток української культури мала імперська політика Росії? Поясніть свою думку. **13.** Чому в умовах нищення Української козацької держави українська культура продовжувала створювати визначні зразки? **14. Колективне обговорення.** Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України XVIII ст.?

Практичне заняття за розділом V Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.*

ПРИГАДАЙТЕ

1. Під владою яких держав перебували українські землі у другій половині XVIII ст.? Чим були зумовлені зміни в підпорядкуванні українських земель?
2. Чому загинула козацька Україна як держава?
3. У яких формах розвивався український національний рух у другій половині XVIII ст.?
4. Який мистецький стиль був панівним у XVIII ст. і чому?
5. Яким словом можна охарактеризувати розвиток української культури у XVIII ст.: занепад, розквіт, піднесення?

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання розділу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, роботи з історичною картою, аналізу історичних джерел.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Повторити матеріал про розвиток українських земель у 20—90-х рр. XVIII ст.
2. **Робота в малих групах.** Розподілити обов'язки та за додатковими джерелами інформації підготувати повідомлення з презентаціями про діяльність історичних осіб (на вибір учителя/вчительки).
Рекомендований перелік історичних осіб: гетьмани Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол, Кирило Розумовський, кошовий отаман Петро Калнишевський, керівники селянських виступів Олекса Довбуш, Максим Залізняк, Іван Гонта, діячі культури Григорій Сковорода, Степан Ковнір та інші.
3. **Мініпроектна робота.** Підготувати експозицію віртуального музею українського бароко для здійснення уявної мандрівки до історико-культурних пам'яток України цієї доби. Визначити «зали», їхню тематику й найважливіші експонати. Зробити відповідні підписи до них.

ХІД РОБОТИ

I. Робота з контурними картами

1. Позначте регіони, що у XVIII ст. зберігали ознаки української державності.
2. Позначте землі України, які потрапили до складу Російської та Австрійської імперій унаслідок поділів Речі Посполитої.
3. Позначте нові території, які були заселені українцями в другій половині XVIII ст.
4. Позначте українські землі, які в другій половині XVIII ст. змінили свою державну належність.
5. Позначте місце розташування Запорозької Січі та інших Січей у XVIII ст.
6. Позначте центри гайдамацького та опришківського рухів. Окремо виділіть територію, охоплену Коліївщиною.
7. Позначте місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду (національно-визвольний рух, російсько-турецькі війни).

* Ознайомтеся з планом-схемою «Як працювати на практичному занятті» (с. 252).

II. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

Додайте до синхронізованої хронологічної таблиці відомості про остаточну ліквідацію гетьманства й Запорозької Січі, Кримського ханства, поділи Речі Посполитої, прикріплення селянства Лівобережної та Слобідської України, Коліївщину, рух опришків, відновлення діяльності Львівського університету тощо.

III. Робота в малих групах

Малі групи представляють найкращі з підготовлених повідомлень із презентаціями (презентація про історичну особу, віртуальний музей).

IV. Робота з історичними джерелами

Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і виконайте завдання.

V. Підсумки заняття

Учні та учениці формулюють висновки відповідно до мети заняття, визначаючи, чого вони навчилися на ньому.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У першій половині XVIII ст. українська література збагатилася творами, які отримали узагальнену назву «козацькі літописи». Козацькими їх називали тому, що вони виникали в козацькому середовищі та розповідали про події Козацької доби. За змістом і формою козацькі літописи наближаються до історичних творів, оскільки їхні автори, крім власних спостережень, використовували старі літописи, хроніки, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи, частина з яких не збереглася до нашого часу. Це зумовило особливу цінність козацьких літописів як історичних джерел.

Автори, поєднуючи традиції літописання Княжої доби з використанням нових можливостей для збирання історичних джерел, створили унікальні твори. Більшість із них присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. Зокрема, досить змістовними джерелами про ці події є Літопис Самовидця, Літопис Григорія Грабянки (Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки), Літопис Самійла Величка. Їх об'єднує спільна ідея утворення та зміцнення Української козацької держави.

Літопис Самовидця — найдавніший із великих козацьких літописів. У ньому описано події від 1648 до 1702 р. Автором літопису вважають генерального підскарбія Р. Ракушку-Романовського, військового та політичного діяча часів Руїни. Твір написаний літературною староукраїнською мовою, близькою до народної (імовірно, у 1702 р.).

Літопис Григорія Грабянки — другий із великих козацьких літописів. Він був написаний у Гадячі в 1710 р. церковнослов'янською мовою. Твір розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. — поразки І. Мазепи та обрання гетьманом І. Скоропадського. Головна увага приділена перебігу Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Літопис Самійла Величка є найвизначнішим явищем козацького літописання. Мова твору — літературна староукраїнська. Літопис складається з чотирьох томів, де описано події від 1648 до 1700 р. Рукопис твору С. Величка дійшов до нас пошкодженим, без закінчення та з прогалинами. Сторінки літопису вміщують десять портретів гетьманів, багато документів, поетичних текстів. Автор нерідко вкладав в уста історичних діячів власні думки й навіть складав для них цілі промови, тому зміст літопису потребує критичного підходу. Це джерело активно використовували не лише історики, але й літератори, наприклад Т. Шевченко.

? 1. Чому автори козацьких літописів, створених наприкінці XVII — на початку XVIII ст., особливу увагу приділяли подіям Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького? Із якою метою були написані ці твори? 2. Козацькі літописи є більше історичними чи літературними творами? 3. Чи можна стверджувати, що твори написані в стилі бароко?

Узагальнення за розділом V Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.

1. Складіть перелік подій з історії України 20—90-х рр. XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір.
2. Для перевірки знання хронології подій проведіть гру «Квадрат».

Правила гри. У накресленому квадраті із 16 клітинок зазначено 16 дат. Учні та учениці мають розташувати їх у хронологічній послідовності та пов'язати з певною подією. Виграє той, хто виконає завдання першим і без помилок.

1768	1774	1722	1734
1745	1783	1782	1739
1787	1727	1775	1708
1765	1750	1795	1764

3. Проведіть конкурс знавців понять і термінів, що вивчалися в розділі. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: паланка, гайдамаки, опришки, Коліївщина, козацькі літописи.

4. Об'єднайтесь у дві-три команди та проведіть гру «Історичний ланцюг».

Правила гри. Перший гравець називає дату, термін, персоналії, історичний факт, пов'язані з визначеною темою.

Другий гравець має спочатку повторити те, що сказав його попередник, а потім додати своє слово. Наступний гравець робить так само.

5. Об'єднайтесь у дві команди та проведіть гру «Історичний турнір».

Правила гри. Перша команда ставить запитання за певною темою. Учні та учениці з іншої команди після короткої наради (її час заздалегідь визначається) відповідають. Якщо відповідь правильна, то команда, що відповідала, отримує бали і ставить своє запитання. Гра триває, поки команди не вичерпають установлений ліміт запитань для команди-суперника (пропонується 12 запитань).

6. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель у другій половині XVIII ст.».

7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте місце та історичну роль українського козацтва, Запорозької Січі та Гетьманщини в історії України.

8. **Колективне обговорення.** Гайдамацький та опришківський рухи були можливі через слабкість державних інститутів чи через національно-релігійну політику держави?

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.

Узагальнення до курсу. Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу

У 8 класі в курсі історії України ви вивчали події, що відбувалися на українських землях у XVI—XVIII ст. Цей період української історії традиційно називають Козацькою добою. Таке трактування періоду значно звужує його розуміння, обмежуючи цей проміжок часу лише подіями, пов'язаними з козацтвом.

Український історик І. Лисяк-Рудницький запропонував вивчення цієї доби узгодити з європейською історією. Згідно із загальноєвропейською періодизацією історії, XVI—XVIII ст. називають Ранньомодерною добою, маючи на увазі, що вони передували становленню сучасного, модерного світу. У дослідженні цього проміжку часу історики основну увагу зосереджують на розвитку науки і техніки, становленні ринкових відносин, а також зародженні нових тенденцій у мистецтві.

Підбиваючи підсумки курсу, чи можемо ми назвати період XVI—XVIII ст. Ранньомодерною добою української історії?

Безперечно, так. Саме в цей період в Україні одночасно з іншими європейськими країнами, спочатку в середовищі привілейованих верств суспільства, сформувався усвідомлення належності до народу, який має спільну мову та історичне минуле. Наприкінці XVIII ст. це розуміння сприяло початку українського національного відродження.

Церковні рухи та козацькі війни (повстання) кінця XVI — XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності — національної свідомості. Головним проявом цього процесу стала Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького та виникнення Української козацької держави — Війська Запорозького (1649—1764 рр.). Саме це стало важливим чинником українського національного відродження XIX ст.

Також у Ранній Новий час українські землі стали частиною економічного простору, що формувався в Європі на основі капіталістичних ринкових відносин. Українські землі перетворилися на головного постачальника продовольчих ресурсів і сировини на європейські ринки. Поява фільваркових господарств і поширення кріпацтва — прояви цього процесу. Водночас на українських землях набули розвитку форми господарювання, тотожні фермерським господарствам. Саме завдяки їм українські селяни й козаки активно освоювали землі «Дикого Поля» (Запорозжжя, Слобідська Україна), згодом й інші території.

Починаючи із другої половини XVI ст. на Слобожанщині існували два потоки колонізації. Із півночі йшла московська колонізація, пов'язана зі зведенням військово-

Гетьмани. Молитва за Україну. Пам'ятник у м. Батурин (Чернігівська обл.). Скульптори М. та Б. Мазури. 2009 р.

Пам'ятний знак на честь Конституції П. Орлика в м. Крістіанстад (Швеція). Скульптори Б. Крилов, О. Сидорук. 2011 р.

оборонних ліній для охорони Московської держави, а із заходу — українська, викликана, за одними версіями, польсько-шляхетською неволею й визиском, за іншими — пошуком родючих земель і густих лісів для заняття господарством та промислами. Із цією масовою народною колонізацією не могли зрівнятися ні московська урядова колонізація, ні втечі московських селян від поміщиків на вільні простори Слобідської України та Дону.

Московська влада тривалий час сприяла заселенню Слобідської України. Це давало державі можливість економічно розбудувати вільні простори, мати добру військову силу для оборони своїх південних кордонів і разом із тим стримувати потік московських утікачів-кріпаків на Дон. Тому царський уряд постачав українських переселенців зброєю й продовольством, дозволяв їм селитися цілими громадами на пільгових умовах (слободи), наділяв їх землею та зберігав за ними козацькі права й полковий устрій. Полкам або їхнім полковникам надавали царські жалувані грамоти.

Наприкінці XVII ст. населення Слобідської України налічувало близько 85 тис. українців, із них 22 тис. осіб проходили військову строкову службу в козацьких полках.

Україна не залишилася осторонь поширення ідей прав людини та демократичного устрою державних інститутів. Демократичний устрій Запорозької Січі, виборність козацької старшини, запозичення елементів шляхетської демократії та особливо Конституція П. Орлика є прикладами цього.

Як частину християнської цивілізації українські землі не минули й процеси Реформації та Контрреформації. Під їхнім впливом завдяки церковним православним братствам і діяльності митрополита Петра Могили було започатковано зміни церковного життя, які впорядкували Українську православну церкву та зробили її ближчою до народу. У цей період також виникла ще одна українська церква — унійна (греко-католицька). Хоча спочатку більшість вірян сприймала її як зрадницю батьківської віри, згодом їй випала доля стати духовним центром у боротьбі українства за своє соціальне й національне визволення.

Одним із найбільших здобутків українців цієї доби було створення оригінального мистецького стилю — українського бароко. Він мав яскравий прояв в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі. Розквіт українського бароко припадає на період гетьманства І. Мазепи та його наступників.

Таким чином, у XVI—XVIII ст. українські землі охопили процеси модернізації, які стали основою для формування сучасної української нації.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який період історії називають Раннім Новим часом?
2. Як процеси модернізації вплинули на розвиток українського суспільства?
3. Складіть перелік досягнень українського народу в XVI—XVIII ст. Який здобуток, на вашу думку, є найважливішим?
4. Як на процес модернізації України вплинуло приєднання її земель до Московської держави?
5. Якою є роль козацтва в історії України?
6. **Завдання для практичної роботи.** На основі синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу», яку ви склали протягом навчального року, сформулюйте висновки про місце тогочасної України в загальноєвропейських політичних, господарських і культурних процесах.
7. Складіть перелік комп'ютерних ігор про Козацьку добу. Яка з них найбільше відображає епоху?
8. Створіть ментальну карту «Ранньомодерна доба в історії України». Скористайтеся відповідним планом-схемою (с. 252).

Практичне заняття за курсом Історія України в контексті Раннього Нового часу*

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж вивчення курсу, розвивати практичні вміння із систематизації та синхронізації матеріалу, уміння вести дискусію; сформулювати висновок щодо місця тогочасної України в загальноєвропейських політичних, господарських і культурних процесах.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

- 1. Робота в парах.** Аналіз створеної синхронізованої хронологічної таблиці подій всесвітньої історії та історії України. Виділення ключових подій.
- 2. Робота в малих групах.** Підготовка до проведення панельної дискусії.
Правила проведення:
 - 1) Вибір ведучого.
 - 2) Представлення спеціалістів з економічних, політичних, соціальних, релігійних, культурних питань.
 - 3) На ключові виступи слід виділяти 10—15 хвилин, на інші — 3—5 хвилин.
 - 4) Організаційний сценарій панельної дискусії може бути таким: а) відкриття; б) вступне слово ведучого, який має окреслити мету, завдання та очікувані результати, порядок проведення дискусії; в) виступи експертів (інформаційні повідомлення); г) обговорення; д) закриття.
 - 5) Виступи всіх учасників, у тому числі запитання й відповіді на них (треба занотувувати).

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які основні події історії України вивчалися впродовж курсу? 2. Які історичні постаті найбільше вплинули на перебіг історії України в XVI—XVIII ст.?

ХІД РОБОТИ

I. Панельна дискусія «Внесок України Ранньомодерної доби у формування європейської цивілізації»

Питання для обговорення:

1. Взаємопов'язаність і взаємозалежність процесів господарського, соціального, політичного й культурного життя козацької України та європейського суспільства загалом.
2. Місце України на тогочасній історичній карті. Цивілізаційні здобутки українського суспільства Ранньомодерної доби.
3. Внесок українського суспільства XVI—XVIII ст. у загальноєвропейську культурну спадщину.
4. Типовість процесів і явищ загальноєвропейської та української історії Раннього Нового часу.
5. Роль козацтва в історії України та Європи загалом.

II. Підсумки заняття

Формулювання висновків відповідно до мети заняття.

* Ознайомтеся з планом-схемою «Як працювати на практичному занятті» (с. 252).

Основні дати та події

1489 р. — перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

1529 р. — прийняття Першого Литовського статуту.

1556—1561 рр. — створення Пересопницького Євангелія.

1566 р. — прийняття Другого Литовського статуту.

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1572 р. — створення реєстрового козацтва.

1574 р. — видання «Апостола» — найстарішої відомої книги на українських землях.

1576 р. — заснування Острозької академії.

Близько 1585 р. — заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства.

1588 р. — прийняття Третього Литовського статуту.

1591—1596 рр. — козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

1593 р. — утворення Базавлуцької Січі.

1596 р. — укладення Берестейської церковної унії.

Перша чверть XVII ст. — походи запорозьких козаків до Кримського ханства й Османської імперії.

Перша половина XVII ст. — швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях.

1618 р. — похід козаків на Москву під час польсько-московської війни.

1620 р. — висвячення Єрусалимським патріархом Феофаном III нової православної ієрархії Київської митрополії.

1621 р. — Хотинська війна.

1625 р. — повстання М. Жмайла.

1630 р. — повстання Т. Федоровича (Трясила).

1632 р. — узаконення королем Владиславом IV православної церкви.

1632 р. — утворення Києво-Могилянської колегії.

1635 р. — повстання І. Сулими.

1637—1638 рр. — козацькі повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні.

1638 р. — прийняття «Ординації Війська Запорозького...».

25 січня 1648 р. — оволодіння Б. Хмельницьким Микитинською Січчю, що є початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

1648—1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

1648—1676 р. — Українська революція XVII ст.

1648 р. — битви на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями.

1649 р. — Збарасько-Зборівська кампанія. Зборівський договір.

1650, 1652, 1653 рр. — молдавські походи.

1651 р. — битва під Берестечком. Білоцерківський договір.

Травень 1652 р. — битва під Батогом.

Осінь-зима 1653 р. — облога Жванця. Кам'янецька угода.

Січень 1654 р. — Переяславська рада.

Березень 1654 р. — «Березневі статті».

1655 р. — битва під Охматовом.

1656 р. — Віленське перемир'я.

Кінець 1656 — 1657 р. — спільний похід трансільванських і козацьких військ проти Польщі та його поразка.

1658 р. — Гадяцька угода.

1659 р. — Конотопська битва.

1663 р. — перше обрання І. Сірка кошовим отаманом.

1663 р. — Чорна рада.

1667 р. — Андрусівське перемир'я.

1668 р. — проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України.

1669 р. — Старшинська рада в Корсуні. Ухвалення протекторату Османської імперії над Українською козацькою державою.

1675 р. — переможний похід запорозьців на чолі з отаманом І. Сірком на Кримське ханство.

1677, 1678 рр. — Чигиринські походи турецької армії.

1681 р. — Бахчисарайський мирний договір між Московським царством та Османською імперією.

1683 р. — битва під Віднем.

1686 р. — «Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством.

1686 р. — приєднання Київської митрополії до Московського патріархату.

1687 р. — Перший Кримський похід московсько-козацького війська.

1689 р. — Другий Кримський похід московсько-козацького війська.

1695, 1696 рр. — Азовські походи московсько-козацького війська.

1698 р. — реформування гетьманом І. Мазепою козацького стану.

1699 р. — Карловицьке перемир'я між Османською імперією та державами Священної ліги.

1700 р. — Константинопольський мирний договір між Московським царством та Османською імперією.

1700—1721 рр. — Північна війна.

1701 р. — надання Києво-Могилянській колегії статусу академії.

1701 р. — узаконення панщини, яка не мала перевищувати двох днів на тиждень.

1702—1704 рр. — повстання С. Палія («паліївщина»).

1708 р. — укладення договору гетьмана І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII.

1708 р. — знищення московськими військами гетьманської столиці — міста Батурина.

Квітень 1709 р. — зруйнування московськими військами Чортотлицької Січі.
27 червня 1709 р. — Полтавська битва.
1710 р. — Конституція П. Орлика.
1711 р. — Прутський похід московського царя Петра I.
1722 р. — імперська влада Росії вперше заборонила вибори гетьмана.
1722—1727 рр. — діяльність Першої Малоросійської колегії.
1727—1734 рр. — гетьманство Д. Апостола.
1734 р. — заснування Нової (Підпільненської) Січі.
1734—1750 рр. — діяльність «Правління гетьманського уряду».
1734—1769 рр. — гайдамацький рух.
1745 р. — загибель ватажка опришків О. Довбуша.
1750—1764 рр. — гетьманство К. Розумовського.
1764—1786 рр. — діяльність Другої Малоросійської колегії.

1765 р. — скасування полкового устрою на Слобожанщині та створення Слобідсько-Української губернії.
1768—1769 рр. — Коліївщина.
1768—1774, 1787—1791 рр. — російсько-турецькі війни.
1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.
1775 р. — ліквідація Запорозької Січі.
1775 р. — приєднання Буковини до володінь австрійських Габсбургів.
1781 р. — скасування полкового устрою на території Гетьманщини.
1783 р. — указ про прикріплення селян Лівобережжя та Слобожанщини до місць їхнього проживання; ліквідація козацьких і компанійських полків, перетворення їх на регулярні частини російської армії.
1783 р. — ліквідація Кримського ханства.
1791 р. — встановлення «межі осілості» для єврейського населення в Російській імперії.

Термінологічний покажчик

Академія 41
 Аріанство 26
 Базавлуцька Січ 67
 Бароко 53
 Барська конфедерація 226
 Bastion 53
 Берестейська церковна унія 30
 Великий Луг 62
 Вертеп 51
 Воєводство 7
 Військо Запорозьке 71
 «Вольності Війська Запорозького низового» 73
 Гайдамаки 224
 Гапування 46
 Генеральна військова рада 109
 Генеральна старшина 111
 Гетьман 73
 Гетьманські універсали 110
 Гетьманщина 109
 Гравюра 45
 Громадянська війна 138
 Декламація 50
 Декоративно-ужиткове мистецтво 46
 «Дике Поле» 61
 Дніпровський Низ 62
 Драма 51
 Епіграма 50
 Займанщина 162
 Запорожжя 62
 Запорозька Січ 67
 «Засіка» 62
 Зимівник 62
 Інтермедія 51

Кіш 73
 Козак 61
 Козацька рада 73
 Козацькі клейноди 70
 Колегіум (колегія) 41
 Компанійці 149
 Корона Польська 4
 Кошовий отаман 73
 Курінь 73
 Литовські статuti 8
 Люблінська унія 7
 Магдебурзьке право 16
 Магнати 5
 Мемуари 50
 Меценат 12
 Микитинська Січ 100
 Містерії 51
 Монументальне будівництво 194
 Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. 96
 Низове козацтво 64
 Опришки 228
 Ораторсько-проповідницька проза 50
 Ордер 44
 Оренда 13
 Паланка 213
 Панщина 14
 Покозачення 64
 Полемічна література 32
 Полк 109
 Політична еміграція 180
 «Правління гетьманського уряду» 207
 Привілей 10

Протекторат	126	Товарне виробництво	20
Протестантизм	26	Томаківська Січ	67
Реєстрове козацтво	70	Українська революція XVII ст.	97
Рента	13	Українська унійна (греко-католицька) церква	31
Руїна	138	Українське бароко	53
Русини	7	Українське козацтво	61
Священний Синод Російської православної церкви	188	Універсал	110
Сердюки	145	Федеративна держава	6
Слобідська Україна (Слобожанщина)	159	Фортифікаційне будівництво	194
Слов'яно-греко-латинська школа	41	Фільварок	14
Сотня	109	Церковні братства	27
Соціальний стан	10	Чайка	69
Ставропігія	28	Чорна рада	142
Старшинське землеволодіння	168	Шляхта	5
		«Шляхетська демократія»	8

Плани-схеми для різних форм роботи

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перш ніж записати план у зошит, перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли в ньому відображення.

Як підготувати повідомлення та презентацію до нього

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви готуєте повідомлення.
2. Доберіть необхідні джерела інформації та опрацюйте їх.
3. Складіть план повідомлення, орієнтовно визначивши місце слайдів презентації в ньому.
4. За планом напишіть текст повідомлення, слайди презентації та тези для виступу перед аудиторією.
5. Презентація має містити до десяти слайдів, а ілюстративний матеріал супроводжуйте підписами.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Як працювати в парі

1. Оберіть партнера та за необхідності познайомтеся з ним.
2. З'ясуйте зміст завдання, яке вам необхідно виконати. У разі його незрозуміння порадьтеся в парі або скористайтеся допомогою вчителя/вчительки.

3. Опрацюйте матеріал, запропонований для виконання завдання.
4. Обговоріть із партнером свої думки щодо виконання завдання.
5. За результатами обговорення один із членів пари презентує аудиторії спільне рішення.

Як працювати на практичному занятті

1. З'ясуйте назву теми та мету практичного заняття.
2. Повторіть матеріал, який необхідно пригадати для роботи на практичному занятті.
3. Відповідно до вказівок учителя/вчительки виконайте завдання для підготовки до заняття.
4. На занятті працюйте відповідно до пропозицій, наданих у підручнику (хід заняття), якщо відсутні інші вказівки вчителя/вчительки.

Як скласти ментальну карту

Ментальна карта — спосіб подання інформації у візуальній формі, тобто у формі, розрахованій на зорове сприйняття.

1. Розпочніть створення карти з основної думки, теми, яку розташуйте в центрі аркуша.
2. Від центру теми на всі боки накресліть лінії, які пов'язують головну тему з підтемами. Це буде перший рівень.
3. Від підтем намалюйте додаткові лінії, що ведуть до дрібніших складових теми (другий рівень), і т. д.
4. Над лініями записуйте ключові слова, робіть малюнки.
5. Не переходьте до третього рівня складових елементів теми, поки не завершено другий. Не створюйте карту більш ніж на три рівні.
6. Використовуйте окремі слова й словосполучення замість довгих речень.

Як підготувати навчальний проєкт

Навчальний проєкт — самостійне ґрунтовне вивчення певної проблеми з наступною презентацією (захистом) результатів роботи.

1. Підготовка до роботи над проєктом.
2. Вибір теми.
3. Визначення мети й завдань проєкту.
4. Пошук інформації різними способами.
5. Виконання завдань проєкту.
6. Підготовка до захисту проєкту.
7. Захист проєкту.
8. Аналіз результатів проєктної роботи.

Як працювати в малій групі

1. Сформууйте групу та розподіліть повноваження. Виберіть того, хто інформуватиме аудиторію про результати роботи групи.
2. Ознайомтеся із завданнями, які вам необхідно виконати.
3. Відповідно до повноважень, розподілених між членами групи, виконайте завдання. Не забувайте про терпиме ставлення до думок інших.

4. Ознайомте аудиторію з результатами виконання завдання. За наявності різних точок зору проінформуйте про них.
5. Заповніть оціночний лист роботи в групі.

Оціночний лист роботи в групі

Кожна позиція оцінюється від 0 до 2 балів.

№ з/п	Критерії оцінювання	Бали
1	Ви брали активну участь у роботі групи	
2	Ви надавали вдалі пропозиції, які врахувала група	
3	Ви надавали підтримку іншим членам групи, заохочуючи їх до роботи	
4	Ви висунули цілком нову ідею, що сподобалася та була оцінена іншими	
5	Ви вдало узагальнювали думки інших і просували роботу групи вперед	
6	Ви доповідали класу про результати групової роботи	

Список літератури для додаткового читання

1. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва. — К. : «Веселка», 2009.
2. Горобець В. Незнайома Клію : Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб. — К. : 2004.
3. Джеджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького : Історико-документальна оповідь. — К. : Мольд, 1995.
4. Петровський В. В. Історія України : неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко — Харків : Видавничий дім «Школа», 2007.
5. Українки в історії / С. Андрусів [та ін.] ; ред. В. Борисенко. — К. : Либідь, 2004.

Список використаної літератури

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К. : Наукова думка, 1993—1996. — Т. 4—9.
2. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999.
3. Електронна енциклопедія історії України [Електронний ресурс]: Інститут історії України НАН України. — 2003.
4. Історія України : джерельний літопис / За ред. В. І. Червінського, М. І. Обушного. — 2-ге вид. випр. й допов. — К. : КВІЦ, 2012.
5. Кралюк П. Козацька міфологія України : творці та епігони. — Харків : Фоліо, 2016.
6. Сас П. М. Історія України XVI—XVIII століття: Навч. посіб. — Львів : Вид-во М. П. Коць. 2001.
7. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999.
8. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XVI — середина XVII ст.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1997.
9. Chynczewska-Hennal T. Swiadomosa narodowa szlachty ukraińskiej I kozaczyzny od chyłky XVI — do polowy XVII w. — Warszawa, 1985.
10. Wojcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do polowy XVII w. — Wroclaw, 1988.

Передмова.....	3
Розділ I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)	
§ 1. Українські землі в першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р. ...	4
§ 2—3. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.	10
§ 4. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.	18
§ 5. Церковне життя в XVI ст.	24
§ 6. Укладення Берестейської церковної унії	29
§ 7—8. Церковне життя в першій половині XVII ст.	34
§ 9. Культура України XVI ст.	39
§ 10. Культура України першої половини XVII ст.	48
Практичне заняття за розділом I.	
Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.) ...	56
Узагальнення за розділом I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)	59
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I.	
Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.) ...	59
Розділ II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	
§ 11—12. Поява українського козацтва та перших Січей	60
§ 13. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького	67
§ 14—15. Запорозька Січ — козацька республіка. Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.	72
§ 16. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний ...	77
§ 17—18. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.	85
Практичне заняття за розділом II.	
Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	92
Узагальнення за розділом II.	
Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	95
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II.	
Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)	95
Розділ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	
§ 19—20. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни ...	96
§ 21. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.	102
§ 22. Українська козацька держава — Військо Запорозьке	109
§ 23—24. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.	115
§ 25—26. Українська козацька держава в системі міжнародних відносин ...	123
§ 27. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.	130
Практичне заняття за розділом III.	
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	134
Узагальнення за розділом III.	
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	136
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III.	
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	136

Розділ IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 28—29. Гетьманство І. Виговського.	
Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я	137
§ 30—31. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.	145
§ 32. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу козацької України між Московським царством і Річчю Посполитою	154
§ 33. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко	159
§ 34—35. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманства І. Мазепи	167
§ 36—37. Участь Гетьманщини в Північній війні. Конституція П. Орлика	175
§ 38—39. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	185
Практичне заняття за розділом IV.	
Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	199
Узагальнення за розділом IV.	
Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	201
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV.	
Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	201

Розділ V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.

§ 40. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату	202
§ 41. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини	209
§ 42—43. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі	213
§ 44. Правобережжя та західноукраїнські землі в середині XVIII ст.	224
§ 45. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.	229
§ 46—47. Культура України в другій половині XVIII ст.	235
Практичне заняття за розділом V.	
Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	244
Узагальнення за розділом V.	
Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	246
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V.	
Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	246
Узагальнення до курсу.	
Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу	247
Практичне заняття за курсом.	
Історія України в контексті Раннього Нового часу	249
Основні дати та події	250
Термінологічний покажчик	251
Плани-схеми для різних форм роботи	252
Література	253

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
ГІСЕМ Ольга Олександрівна
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

**Підручник для 8 класу з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*
Коректор *Н. В. Красна*.

Підписано до друку 27.05.2021. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 22,1. Наклад 13390 пр. Зам. №2706-2021.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61165.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,

пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

8

Історія України

з поглибленим вивченням історії

Особливості підручника:

- розглядає події на українських землях Ранньомодерної доби як складову світового історичного процесу
- виховує почуття національної ідентичності й патріотизму
- розвиває вміння самостійно працювати з інформацією та застосовувати її в практичній діяльності

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за розділами

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

